

ИСТОРИЧЕСКИ

2002
ГОДИНА
ПЕТДЕСЕТ И ОСМА

БЪЛГАРСКА
АКАДЕМИЯ НА
НАУКИТЕ

ПРЕГЛЕД

ISSN 0323 – 9748

НАУЧНОТЕОРЕТИЧНО
СПИСАНИЕ
НА ИНСТИТУТА ПО ИСТОРИЯ
ПРИ БЪЛГАРСКАТА
АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ

2002 г.

ГОДИНА LVIII
КНИЖКА 3–4

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

Г. Марков (главен редактор),
Кр. Шарова (зам. главен редактор),
Бл. Нягулов (научен секретар),
Е. Грозданова, Л. Любенова,
Ил. Илиев, К. Косев, О. Маждракова,
С. Пинтев, А. Запрянова, Г. Никова

АДРЕС НА РЕДАКЦИЯТА:

Институт по история при БАН,
ул. „Шипченски проход“ № 52, бл.17
кв. „Гео Милев“
Телефон: 979–29–14
E-mail: ipregled@ihist.bas.bg

Редакционна обработка:

А. Василева-Якимова

Превод на резюмета:

Б. Босилков

Предпечатна подготовка:

Кр. Анастасов, Р. Прахова

Формат 70x100/16 Печатни коли 18,5

Тираж 500

СЪДЪРЖАНИЕ

- З. Пляков – Монетните находки от XIII-XIV в. като извор за външнотърговските връзки на средновековна България 3
- Л. Симеонова – От етиопеца през дявола до черния арапин: поява на събирателния образ на черните в балканския мисловен свят 75
- Г. Якимов – Дуалистичните възгледи на П. Кисимов като деец на БТЦК (1866-1868) 93
- В. Трайкова – Към възприемане на андартската идея – първи стъпки на гръцкото правителство и Македонския комитет (декември 1903-май 1904 г. 136
- Т. Галунов – Държавните доставки и министерската отговорност на Лазар Паяков (1903-1908) 161
- Н. Христова – Споменът и забравата. Писателите и тяхната „мемоарна“ памет за 1962 година 184
- А. Котева, Н. Котев – Някои въпроси от историята на съветско-афганската война (1979-1989 година) 199

Съобщения

- В. Игнатов – Четата на Христо Ботев – брой и състав 223
- П. Бахмайер – Австрия, България и кризата в съвременната европейска култура 237

Селищни проучвания

- В. Бонева – „Френската сватба“ в Шумен през 1875 г. 245
- В. Костова – Етнорелигиозни общности и институции в Хасково през първата половина на XX в. 266

Рецензии и отзиви

- А. Запрянова – Петър Чолов. Древните българи. Историческа библиография. София, Изд. Център за изследвания на българите. Тангра Тан Нак Ра ИК. 2001. 292 с. 276

<i>M. Stanchev</i> – Володимир Мильчев. Болгарські переселенці на півдні України 1724-1800рр. Київ – Запоріжжя, РА „Тандем У“. 2001. 198 с.	277
<i>E. Vecheva</i> – Турски извори за българската история. Архивите говорят. Т. XIII. Предг. и състав. Е. Грозданова. Превод и комент. Ст. Андреев, А. Велков, Е. Грозданова, П. Груевски, С. Димитров, Св. Иванова, М. Калицин, Ст. Кендерова, А. Минков, М. Михайлова- Мръвкарлова, Е. Радусhev, Р. Стойков, М. Тодорова. Показалци и терминолог. речник Ст. Андреев, З. Иванова. Под ред. на Ст. Андреев и Стр. Димитров. София, ГУА, 2001. 503 с.	280
<i>A. Velichkov</i> . – Иван Лалов, Снежина Лалова. Американският девически колеж в Ловеч. Велико Търново, ИК „Витал“, 2001. 318 с.	284
<i>V. Migeve</i> – Борби и чистки в БКП. Сборник документи. Съст. Любомир Огнянов. С., 2001. с.	287
<i>П. Кишкилова</i> – Елеонора Пенчева. Историята като съдба. С., 2002. 208 с.	291

In memoriam

<i>Ил. Илиев</i> – Любомир Йончев (1925-2002) ...	295
Виорета Якова (1956-2002)	296

C O N T E N T S

<i>Z. Plyakov</i> – The Monetary Finds of the 13 th -14 th Centuries as A Source on the Foreign Trade Relations of Medieval Bulgaria	74
<i>L. Simeonova</i> – The Ethiopian, the Devil and the Arapes: Emergence of the Collective Image of the Blacks in the Balkan Conceptual World	92
<i>G. Yakimov</i> – P. Kissimov's Dualistic Conceptions as Political Figure of the Bulgarian Secret Central Committee (1866-1368)	135
<i>V. Traikova</i> – Towards the Adoption of the Idea of the Greek Rebels – First Steps of the Greek Government and the Macedonian Committee (December 1903 – May 1904)	160
<i>T. Galunov</i> – The State Deliveries and the Ministerial Responsibility of Lazar Payakov (1903-1908)	183

<i>N. Hristova</i> – Recollection and Oblivion. The Writers and Their “Memoir” Memory for 1962	198
<i>A. Koteva, N. Kotev</i> - Some Questions in the History of the Soviet-Afghan War (1979-1989)	222

Reports

<i>V. Ignatov</i> – Hristo Botev's Detachment – Strength and Composition	236
<i>P. Bachmeier</i> – Austria, Bulgaria and the Crisis in European Culture	244

Settlement Studies

<i>V. Boneva</i> – The “French Wedding” in Shoumen in 1875	265
<i>V. Kostova</i> – Ethnoreligious Communities and Institutions in Haskovo during the First Half of the 20 th Century	275

Surveys and References

<i>A. Zapryanova</i> – Peter Cholov. The Ancient Bulgarians. Historical Bibliography. Sofia. Published by Centre for the Study of the Bulgarians. TANGRA TanNakRa IK, 2001. 292 pp.	276
<i>M. Stanchev</i> – Vladimir Milchev. The Bulgarian Settlers in South Ukraine. 1724-1800. Kiev-Zaporozhie, Published by “Tandem-U”, 2001. 198 pp.	277
<i>E. Vecheva</i> - Turkish Sources of Bulgarian History. The Archives Speak. Vol. XIII. Preface and collection by E. Grozdanova. Translation and comments St. Andreev, A. Velkov, E. Grozdanova, P. Gruevski, S. Dimitrov, S. Ivanova, M. Kalitsin, St. Kenderova, A. Minkov, M. Mihailova- Mruvkarova, E. Radushev, R. Stoikov, M. Todorova. Indices and terminological vocabulary St. Andreev, Z. Ivanova. Edited by St. Andreev and Str. Dimitrov. Sofia, GUA, 2001. 503 pp.	280
<i>A. Velichkov</i> – Ivan Lalov, Snezhina Lalova. The American Girls' College in Lovech. Veliko Tarnovo. Published by “Vital”, 2001. 318 pp.	284
<i>V. Migeve</i> – Struggles and Purges in the BCP. Collection of Documents. Compiled by Lyubomir Ognyanov. Sofia, 2001	287
<i>P. Kishkilova</i> – Eleonora Pencheva. History as Fate. Sofia, 2002. 268 pp.	291

In memoriam

<i>I. Iliev</i> – Lyubomir Yoncev (1925-2002)	295
Violeta Yakova (1956-2002)	296

МОНЕТНИТЕ НАХОДКИ ОТ XIII-XIV В. КАТО ИЗВОР ЗА ВЪНШНОТЪРГОВСКИТЕ ВРЪЗКИ НА СРЕДНОВЕКОВНА БЪЛГАРИЯ

Здравко Ст. Пляков

Икономическият живот в средновековна България през XIII-XIV в., както и в съседна Византия, италианските градове-държави и останалия Балкански хинтерланд, протичал в условията на общество характерно със своите феодални производителни сили и производствени отношения.

До известна степен това е повлияно и от включването на българските земи в обсега на Византийската империя през периода XI-XII в., в която стоково-паричните отношения и връзки били по-развити в сравнение със съседните балкански държави. Върху стоково-паричните процеси влияели несъмнено и нуждите на българското феодално общество, което вървяло по пътя на своето вътрешно развитие.

Монетното обръщение обслужвало вътрешния икономически живот, вноса и износа на български и чуждестранни стоки, осъществяван чрез вътрешната и външната търговска дейност. Използвани били както сечените средновековни български монети, така и монети на средиземноморските държави – византийски монети, монети на латински владетели на Цариград през първата половина на XIV в., монети на италианските градове, Дубровник и др.

В изследването разглеждаме монетното обръщение в средновековна България на византийски и други чуждестранни монети като исторически извор за функция, средство, илюстрации на външно-търговския обмен в средновековна България през периода XIII-XIV в.

Публикувани са описанията на множество колективни монетни находки до най-ново време (публикувани засега са до 1982 г.). Колективните монетни находки са откривани на цялата територия на съвременна България, в различни нейни области, селища и местности.

С развитието на размяната в условията на феодализма и по-късно, с увеличаване степента на обществено разделение на труда, се повишава и ролята на парите – като мярка на стойността на продукта, платежно средство, съкровище или пари за световен стокообмен¹.

¹ *Карл Маркс*. Капиталът. Критика на политическата икономия. Т. 1. Кн. 1: Процесът на

Чуждестранните монети в колективните монетни находки са били употребявани като циркулярно средство за покупко-продажба на български и чуждестранни стоки (артикули), често били събирани и натрупвани и като съкровища от по-състоятелното българско население.

В една грамота за венецианците и един международен договор с генуезците през XIV в. се отбелязва използването на чуждестранни монети при осъществяваната търговска дейност. В дарствената грамота на цар Иван Александър за венецианците (датирана от 4 октомври 1352 г.) се постановява: „... Също за тегло от сто перпери да платят 4 гроша. За ... половин кантар 3 гроша. За тегло на стока на кантар 1 аспра и четвърт. За мачтово дърво на голям кораб два перпера, на малък един перпер. Ако стоките не се продадат да вървят, гдето им се нрави по суша или по море и да не плащат нищо.“²

От приведения текст се вижда, че венецианските търговци следвало да плащат такси при търговската си дейност в перпери (perperi) грошове (grossi) и аспри (aspri). В издадения първоначално латински текст на края на договора се отбелязва „перпер на Варна“³.

За широкото използване на византийската монета „перпер“ в стоково-паричното обръщение на балканските земи свидетелства една клауза (постановление) в договора на добруджанския княз Иванко с генуезците от 1387 г. В него се предвижда санкция – глоба от сто хиляди златни перпери по курса на Пера при неспазване на сключените споразумения в договора между двете страни⁴.

В сключените търговски споразумения от византийска страна с венецианци, генуезци, дубровничани и други също се споменават монетите, циркулиращи в съответните страни.

производството на капитала. — В: Маркс, Енгелс. Съчинения. Т. 23. С., 1968, 141-157 и по специално с. 155: „... Световните пари функционират като всеобщо платено средство, всеобщо покупателно средство и абсолютна обществена материализация на богатството изобщо (universal wealth): Преобладава тяхната функция като платежно средство, което служи за разплащане на международните баланси.“

² *Ив. Дуйчев*. Из старата българска книжнина, II. Книжовни и исторически паметници от второто българско царство. С., 1944, с. 157. Първоначално текстът е издаден у *S. Ljubić*. Listine o odnošajih izmedju južnega slavenstva i mletačke republike. Knjiga III od godine 1347 do 1358. U Zagrebu 1872 през 1872, 236-247, № CCCLIX, по-специално с. 247.

³ Срв. *S. Ljubić*. Listine o odnošajih..., str. 247: “Vi ricordo, che lo perpero di Varna è caratti XVI e due terzi, e val grossi sei, a spri 5, e perpero val grossi 8,2, grossi uno”. В превод: (напомням ви, че) перперът на Варна е 16 карата и 2 трети и струва 6 гроша, 6 аспри; перперът струва 8 (в изданието на *S. Ljubić* 8,2) аспри и един грош. Срв. Христоматия по история на България. Т. 2. Същинско средновековия (краят на XII-XIV в.). С., 1978, с. 249. Срв. изданието на текста също у *V. Gjuselev*. Les relations bulgare-vénitiennes durant la première ère moitié du XIVe siècle. – Etudes historiques, IX, 1979, p. 73.

⁴ *Ив. Дуйчев*. Цит. съч., с. 196; *В. Гюзелев*. Очерци върху историята на българския северозток и Черноморието (края на XII — началото на XV в.). С., 1995, с. 132; “sub pena et in pena perperorum centum millium aureorum, ad sagium Peyre.”

Тринадесети век се свързва с апогея и началото на упадък на византийската монета и монетна система. Документалният материал не разкрива следваната византийска политика по отношение на монетната система⁵.

Ще се опитаме да представим в таблица количеството и разпространението на монетните находки в България, които успяхме да обобщим от археологическата, по-специално от нумизматичната литература за България, достъпна тук в София⁶. Интерпретираме чуждестранните монети от XIII-XIV в., откривани отделно или с други монети в колективните монетни находки.

На първо място ще разгледаме находките на византийските монети от периода XIII-XIV в. Ще се опитаме да представим разпространението им в днешните български земи и да обобщим количеството на намерените датирани монети до най-ново време.

⁵ Срв. *D. Zakythinis. Crise monétaire et crise économique à Byzance du XIIIe au XIVe siècle.* – In: *Byzance: Etat-Société- Economie. Variorum Reprints. London, 1973, p. 7-8.* В монетната система на Византия на първо място се поставя номизмата (перпер). Една номизма от злато била равна на 12 милиарасиа (от сребро). Един милиарисион бил равен на 2 кератиа (от сребро); един кератион бил равен на 6 фолиса (отбелязани с «М»). Един фолис бил равен на 2 оболи (отбелязвани с «К»); един обол бил равен на 2 деканумиа (отбелязвани с «I»), един деканумиум бил равен на 2 пентанумиа (отбелязани с «E»). В обръщение били още две златни монети: «Семиссис» (равна на ? от номизмата) и «тримиссис» (равен на 1/3 от номизмата). Една либра (литра) от злато била равна на 72 номизми; една либра (литра) от сребро струвала 5 номизми; 100 либри (литри) злато били равностойни на един кентенарион. Срв. *A. Andréades. De la monnaie et de la puissance d'achat de métaux précieux dans l'Empire byzantin.* Т. 1. 1924. p.80. *J. B. Bury. History of the later Roman Empire from the death of Theodosius I to the death of Justinian (A.D. 395 to A.D.565).* Vol. I. London, 1923, p.447, бел. 1. Интерес представлява да се отбележи, че при определяне стойността на циркулиращите във Византия перпери се използва търговската книга, трактат на флорентинския търговец Франческо Балдучи Пеголоти (първата половина на XIV в.) срв. *M. F. Hendy. Coinage and Money in the Byzantine empire 1081-1261.* Washington, Dumbarton Oaks, 1969, 250-253. През периода на XI-XIV в. били сечени и монети «трахеа» (trachy) и тетартерон, обявени като номизми. Срв. *M. F. Hendy. Coinage and Money..., 254-255* и *P. Grierson. Byzantine coins.* London, Berkeley and Los Angeles, p. 294 sq., 345-346. За монетната система във Византия през XIII-XIV в. срв. *Ibidem, 9-13.* Той определя три фази в монетосеченето във Византия при династията на Палеолозите (1261-1453 г.). Срв. *Ibidem, p. 279sq.* За сеченето на златки монети през този период срв. *Ibidem, p. 290 sq.*

⁶ В таблицата използваме съкращенията: ИБАД — Известия на българското археологическо дружество; ИБАИ — Известия на българския археологически институт; ИАИ — Известия на археологически институт; *M. F. Hendy. Coinage...* – *M. F. Hendy. Coinage and Money in the Byzantine empire 1081-1261.* Washington, Dumbarton Oaks, 1969; *И. Йорданов. Монети... - И. Йорданов. Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081-1261 г.. С., 1984.*

Таблица 1

№	място на намиране на находката	дата на намиране	датировка на монетите	количество	вид монети	публикация на монетите
1	2	3	4	5	6	7
1.	Карлово	1899 г.	Андроник II Палеолог (1281-1328 г.)	6	златни визант.	<i>Н. А. Мушмов.</i> Колективни находки на монети през 1891-1914 г. – ИБАД, IV, 1914. С., 1915, с. 272.
2.	с. Драгижево, Търновско	1911 г. (1912 г.)	Андроник II и Михаил IX (1294-1320 г.) Андроник II и Андроник III	неопр. бр. – няколко (повече)	златни визант.	<i>Б. Филов.</i> Новооткрити старини. – ИБАД, III, 1912/13. С., 1913, 335-336. Срв. и <i>T. Gerasimov.</i> Les hyperpignes d'Andronic II et d'Andronic II et leur circulation en Bulgarie. – Byzantino bulgarica, I, Sofia, 1962, p. 222.
3.	с. Ъглен, Луковитско	1912 г.	Михаил VIII Палеолог (1259-1282 г.) Андроник II Палеолог (1282-1328 г.)	1 кг	медни визант.	<i>Б. Филов.</i> Цит. съч., с. 333.
4.	с. Герман, Софийско	1914 г.	Андроник II Палеолог	2	златни визант.	<i>Н. А. Мушмов.</i> Цит. съч., с. 274.
5.	с. Върбица, Преславска ок. (Шуменски окр.)	1924 г.		906	медни визант.	<i>Н. А. Мушмов.</i> Колективни находки на монети през 1924 г. – ИБАИ, III, 1926, с.255; <i>И. Йорданов.</i> Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081-1261 г.. С., 1984, с. 153.

1	2	3	4	5	6	7
6.	с. Драганова (Гор. Оряховски ок.) в местността „Кадън-бунар“ (на 9 км. с.з.)	1925 г.	видяни са монети от XII в.; Андроник II Палеолог със син Михаил IX (1295-1320 г.)	9 кг	медени визант. на същото място са намерени преди няколко год. 2 кг. златни корубести монети	<i>Н. А. Мушмов.</i> Колективни находки... – ИБАИ, IV, 1926/27. С., 1927, с. 322.
7.	с. Марковча, Шуменско	1926 г.	Андроник II и Андроник III, Ана Савойска и Йоан Палеолог	над 100	визант. перпери	<i>Н. А. Мушмов.</i> Колективни находки... – ИБАИ, VI, 1930/31. С., 1932, с. 314; <i>T. Gerasimov.</i> Op. cit., p. 223.
8.	с. Опака, Поповска ок. в местността „Ветите лозя“	1929 г.	Андроник II Палеолог с Михаил IX (Андроник II и Андроник III)	13	златни визант.	<i>Н. А. Мушмов.</i> Цит. съч.; <i>T. Gerasimov.</i> Op. cit., p. 222.
9.	Преслав	1927 г.	вероятно от Алексей III Комнин (1195-1203 г.)	4	медни корубести	<i>Н. А. Мушмов.</i> Колективни находки... – ИБАИ, VI, 1930/31. С., 1932, с. 315.
10.	Луковит, в местността „Градището“		визант. от XII в. Алексей III Комнин (1195-1203) – 16 бълг. имит., лат. имит. (31)	2 253 2 160	медни корубести (по-голяма част – билонови)	<i>T. Gerasimov.</i> Колективни находки на монети през 1933 и 1934 г. – ИБАИ, VIII, 1935, с. 468; <i>И. Бъчваров.</i> Съкровище от билонови скифати, намерено край Луковит. – Нумизматика, 1985, № 2, 10-19.
11.	Видин		Алексий III, Исак II, Андроник II (1282-1328 г.) и Андроник III (1328-1341 г.)		медни	<i>T. Gerasimov.</i> Колективни находки... – ИБАИ, VIII, 1935, с. 468.

1	2	3	4	5	6	7
12.	Силистра, Добруджа		от 401 видяни — 2 на Андроник II, 4 на Андроник II и Андроник III	10 кг.	медни монети на бълг., визант., сръбски и западно-европ. владетели и др.	<i>Т. Герасимов.</i> Колективни находки ... – ИБАИ, VIII, 1935, с. 470.
13.	с. Осиково, Поповско		от 10 видяни — 8 от Алексей III Комнин (1195-1203 г.)	глинено гърне	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Колективни находки... – ИБАИ, VIII, 1935, с. 470.
14.	Нареченски бани, Станимъшко			1 309	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Колективни находки... – ИБАИ, VIII, с. 471.
15.	Бяла Черква, Търновско		22 монети от Исак II Комнин и 50 от Андроник II с Михаил IX (Андроник II и Андроник III)	115	златни (от тях 72 визант. монети в музея Търново	<i>Т. Герасимов.</i> Колективни находки на монети през 1934, 1935 и 1936 г. – ИБАИ, XI, св. 2, 1937. С., 1938, с. 315; <i>T.</i> <i>Gerassimov.</i> Op. cit., p. 222.
16.	с. Могилица (Таз-бурун), Смолянско	1934 г.	Теодор I Ласкарис (1204- 1222) – 1; Мануил Комнин Дука – 1, бълг. (1) и лат. (15) имитации; неопр.	23 (26)	билонови скифати	<i>Т. Герасимов.</i> Пак там, XI, св. 2, с. 316; Срв. и <i>M. F. Hendy.</i> <i>Coinage...</i> 366-367; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 189-190.
17.	с. Вресово,	1935 г.	Йоан V Палеолог	40-50	сребърни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., св. 2,
18.	Видин	1936 г.	Михаил VIII Палео- лог (1259-1282 г.) — 9; Йоан V Палео- лог — 1		медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., с. 320.

1	2	3	4	5	6	7
19.	с. Устово	1936 г.	Йоан Комнин Дука – 5; Теодор Комнин Дука – 6; лат. имит. – 11; неопределени – 2	26 (няколко стотин)	медни корубести (билонови скифати)	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., с. 324; <i>М. Ф. Hendy.</i> Op. cit., p. 374-375
20.	Ямбол	1936 г.	Йоан Палеолог – 7; Мануил II Палеолог – 3; монети от Иван Александър и турски от XV в.	10	сребърни визант.	Пак там.
21.	Левски (Митризово), Карловско	1937 г.	от Алексей III (Ангел) Комнин от солунските владетели Теодор I Ангел Комнин (1224-1230 г.) и Мануил I Ангел (1230-ок.1237 г.)	2.5 кг.	медни корубести	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XII, 1938. С., 1939, с. 453. (съобщение на Д. Цончев)
22.	Шуменско	1937 г.	Алексий III Ангел (1195-1203 г.)	200	медни корубести	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XII, с. 451.
23.	Маломир (Каранча)	1937 г.	Мануил II Палеолог (1391-1425 г.) – 15; Йоан VIII Палеолог 1425-1448 г.) – 1		визант. – 16 среднов.бълг.–35 турски – 550	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XII, с. 453 (съобщение на Д. Цончев)
24.	Мизек, Свиленградско	1937 г.	Андроник II с Михаил IX – 1; Андроник II с Андроник III	36 в Арх. музей–София	златни визант (неопр. бр.)	Пак там.; <i>T. Gerasimov.</i> Op. cit., p. 224.

1	2	3	4	5	6	7
25.	Пловдив (близо до града)	1938 г.	В Арх. музей София постъпи- ли 3 перпера: 1 от Андроник II и Андроник III; 1 от Андроник II и Михаил IX и 1 от Андроник III, Ана Савойска и Йоан Палеолог	повече от 80	златни перпери	<i>T. Gerasimov.</i> Op. cit., p. 224.
26.	Дорково, Пещерско	1940 г.	XII в. от солун. владетел Мануил I Ангел (1230- ок.1237 г.) Мануил Комнин Дука; Йоан Комнин Дука; Теодор Комнин Дука; Теодор I Ласкарис; Йоан II Дука Ватаци	около 3 кг. (в глинен съд) имитации – 102	медни визант. прегледани 132 билонови скифати бълг. — 3 и лат.	<i>T. Gerasimov.</i> Цит. съч., XIV, 1940-1942. С., 1943, с. 282. <i>M. F.</i> <i>Hendy.</i> Op. cit., p. 336-338.
27.	с. Войнягово, Пловдивски окр.	1945 г.	XII-XIII в.	няколко кг.	медни корубести	<i>Д. Цончев.</i> Колективни наход- ки на монети. – Год. на Народния арх. музей-Пловдив (ГНАМ-Пловдив), IV, Пловдив, 1960, с. 207.
28.	с. Смядово, Коларовградско – околността	1946 г./ 1937 г.	видяни 12 златни номизми от Йоан II Комнин (118-1143 г.); 3 от Михаил VIII Палеолог; 4 от	неопр. бр.	златни визант. (отнасяни към XIII-XIV в.)	<i>T. Gerasimov.</i> Цит. съч. — ИАИ, XVII. С., 1950, с. 318; <i>T. Gerasimov.</i> Op. cit., p. 223.

1	2	3	4	5	6	7
29.	с. Александрово, Ловешко	1948 г.	Андроник II с Михаил IX видяни 13 гроша на Иван Александър с Михаил (бълг.) и 3 перпери на визант. император Андроник II с Андроник III	глинено гърне (неопр. бр.)	сребърни монети, перпери от XIV в.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч. — ИИАИ, XVII, с. 322. <i>Т.</i> <i>Gerasimov.</i> Op. cit., p. 223.
30.	с. Войводово, Варненско	1938 г.	видяни 30 бр. на визант. император Мануил I Комнин (1143-1180 г.) и вероятно на солун. владетел Мануил Ангел (1230- ок.1237 г.)	471 бр. (гърне)	медни корубести	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч. — ИБАИ, XIII, 1938. С., 1939, с. 454.
31.	с. Ценово, Новозагорско	1930 г.	Алексий II Ангел (1195-1203 г.)	неопределено (гърне)	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XIII, 1939. С., 1941, с. 345.
32.	с. Мъглиж, Казанлъшко	1941 г.	виз. монети от XII в. Алексий III – 185; бълг. имит. — 843	1196	билонови скифати	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XV, С., 1946, 236-237; <i>M. F. Hendy.</i> Op. cit., 368-369; <i>И. Йорданов.</i> Монети..., с. 191.
33.	с. Кръстилци, Санданско	1951/ 1952 г.	уточнени 3 монети на Йоан III Дука Ватаци (1222-1254 г.)	10 бр.	златни корубести	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч. — ИИАИ, XX. С., 1955, с. 603.
34.	с. Брестово,	1953 г.	визант. от XII в.	1 620/1 621	билонови скифати	Пак там, с. 606; <i>M. F. Hendy.</i>

1	2	3	4	5	6	7
	Благоевградско		Алексий III — 370 (385); бълг. имит. — 784 (810); лат. имит. — 96; Теодор I Ласкарис (1204-1222 г.) — 1			Op. cit., p. 331-333; <i>И. Йорданов</i> . Цит. съч., 141-142.
35.	Преслав	1953 г.	Йоан III Дука Ватаци — 2; лат. имит. — 20; Йоан Комнин Дука — 3	42	златни перпери, билонови скифати	<i>Т. Герасимов</i> . Цит. съч., с. 607; <i>М. F. Hendy</i> . Op. cit., 382-383.
36.	с. Чупрене, Белградчишко	1953 г.	XII-XIII в. видяни монети от Мануил I Комнин и Алексий III Комнин (Ангел)	3 кг.	медни корубести	<i>Т. Герасимов</i> . Цит. съч., с. 608.
37.	с. Чомаковци, Белослатинско		XII-XIII в. Исак II Комнин — 1; Алексий II Ангел — 1	11		Пак там.
38.	с. Кунино, Врачанско	1954 г.	XII-XIII в. в Арх.музей София постъпили 349 бр.; на Алексий III Ангел — 98; бълг. имит. — 123; лат. имит. — 93	голям брой	медни корубести	Пак там, с. 610; <i>М. F. Hendy</i> Op. cit., p. 357.
39.	с. Иваново, Преславско	1955 г.	XII-XIII в. Алексий III Ангел	30 видяни	медни визант.	<i>Т. Герасимов</i> . Цит. съч. — ИАИ, XXI, С., 1957, с. 324;

1	2	3	4	5	6	7
						<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с.167 смята, че става дума за имитативни монети.
40.	с. Стражица, Търновско	1956 г.	видяни монети от XII в.; Алексей III Ангел (531 билонери скифати)	ок. 35 кг. (ок. 12 000)	медни корубести	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., — ИАИ, XXII. С., 1959, с. 359; <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., p. 386.
41.	Банско, Благоевградско	1957 г.	от Никейския император Йоан III Дука Ватаци	8	номизми	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., с. 360.
42.	с. Драганово, Търновско	1957 г.	визант. монети от XII в. Алексей III Ангел	752	медни корубести (билонери скифати)	Пак там, с. 361. <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., 338-339.
43.	с. Ново село, Пловдивски окр.	1958 г.	XI-XIII в. 17 златни, 750/744 медни, 3 златни на солунския деспот Йоан Ангел (ок. 1237-1244 г.); златните монети се определят от XII в.	3 кг. и 300 гр.	визант. корубести (билонери скифати)	<i>Д. Цончев.</i> Цит. съч., с. 227; <i>Т. Герасимов.</i> ИАИ, XX.. С., 1962, с. 227; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 194-195; <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., 372-373.
44.	с. Дъбене, Пловдивски окр.	1958 г.	Андроник II Пале- олог и Михаил IX и Андроник II с Андроник III	3 златни визант. монети и 80 сре- бърни бълг. от Теодор Светослав	златни корубести	<i>Д. Цончев.</i> Цит. съч., с. 211; <i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч. — ИАИ, XX.. С., 1962, с. 226; <i>T. Gerasimov.</i> Op. cit., p. 224.

1	2	3	4	5	6	7
45.	Казанлък	1958 г.	визант. монети от XIII в. Алексей III – 191; бълг. имит. – 749	1 060	билонови скифати	<i>Т. Герасимов.</i> Пак там, с 226; <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., 352-353.
46.	Лом	1958 г.	от Андроник II с Михаил IX – 3; Андроник II и Андроник III – 2	неопр. брой монети в музея Видин	златни корубести (перпери)	<i>Т. Герасимов.</i> Пак там, с. 227.
47.	с. Невестино, Кюстендилско	1958 г.	6 монети от Алексей III Ангел	500	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч. – ИАИ, XXV, 1962, с. 227.
48.	с. Бяга, Пазарджишко,	1959 г.	визант. монети от XII в. – 2; Алексей III – 24; бълг. имит. – 81; лат. имит. – 342; Теодор I Ласкарис – 2; неопределени – 12		медни корубести (билонови скифати)	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXV, с. 229; <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., 333-334.
49.	с. Видраре, Софийско	1959 г.	Мануил I Комнин, Алексей III – 7	неопр.	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Пак там, с. 229.
50.	с. Логодаш, Благоевградско	1959 г.	визант. от XII в. – 4; Алексей III – 3; бълг. имит. – 49; лат.имит. – 233; Теодор I Ласкарис – 2; Теодор Комнин Дука – 1; неопр. – 2	301	медни визант. (билонови скифати)	<i>Т. Герасимов.</i> Пак там, с. 231; <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., 361-362.
51.	Несебър	1959 г.	визант. от XII в. Теодор I Ласкарис	104	медни корубести	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXV, с. 231.
52.	Асеновград	1960 г.	визант. от XII в.;	175	медни корубести	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXVI,

1	2	3	4	5	6	7
			Алексий III (ок. 52 бълг. и лат. имит.; Теодор I Ласкарис — 2; Мануил I (Солун) — 5 тета- ртера			1963, с. 257; <i>M. F. Hendy. Op. cit.</i> , p. 326.
53.	с. Иваново, Коларовградско	1960 г.	XI-XIII в. Алексий III	много	медни корубести	<i>T. Герасимов. Цит. съч., XXVI,</i> с. 259.
54.	с. Кортен, Сливенско	1960 г.	проучени 147; Исак II, Алек- сий III; бълг. имит. — 124; лат. имит. — 12	2 кг.	медни корубести	Пак там; <i>M. F. Hendy. Op. cit.</i> , 356-357; <i>И. Йорданов. Цит.</i> съч., с. 174.
55.	Кюстендил	1960 г.	XII-XIII в.; Алексий III — 183; бълг. имит. — 150; лат. имит. — 44; Теодор I Ласкарис — 1	566 + 34 неопр.	медни корубести (билонови скифати)	<i>T. Герасимов. Цит. съч., XXVI,</i> с. 259; <i>M. F. Hendy. Op. cit.</i> , 354-355.
56.	с. Лъка, Бургаско	1960 г.	монети на Мануил II Палеолог — 3 Йоан VIII Палеолог (1425-1448 г.) — 4; 1 грош на Иван Александър; 122 акчена на Мехмед II (1452 г.)	колективна находка	грош, акчет	<i>T. Герасимов. Цит. съч.</i>
57.	с. Мъглиж,	1960 г.	монети от XII в.;	18 кг. (16 кг.)	медни визант.	<i>T. Герасимов. Цит. съч., XXVI,</i>

1	2	3	4	5	6	7
	Старозагорско		Алексий III — 49; бълг. имит. — 3 165; (Константинопол — 2 763; Тесалоника — 339); Теодор I Ласкарис — 216	в музея в Стара Загора) = 6 923 бр.		с. 260; <i>M. F. Hendy</i> . Op. cit., 369-370; <i>И. Йорданов</i> . Цит. съч., 191-192.
58.	с. Хубавене, Врачанско	1960 г.	от Исак II — 10; Алексий III — 26	долиум с монети	медни корубести	<i>Т. Герасимов</i> . Цит. съч., XXVI, с. 261.
59.	с. Голям(о) Чочовен(и), Сливенско	1961 г.	в музея Сливен 90 от: Мануил I Комнин, Исак II Ангел и Алек- сий III — 26; бълг. имит. — 35	гърне с 300 монети	медни корубести (билонови скифати)	<i>Т. Герасимов</i> . Цит. съч., XXVI, с. 262; <i>И. Йорданов</i> . Цит. съч., 154.
60.	с. Камено поле, Врачанско	1961 г.	музея Враца — 3 монети от Исак II Ангел и 3 от Алексий III	неопр. брой	медни корубести	<i>Т. Герасимов</i> . Цит. съч., XXVI, с. 263.
61.	с. Смочан, Ловешко	1961 г.	визант. монети от XII в. Алексий III — 169; бълг. имит. — 3	9 кг.	медни корубести	<i>Т. Герасимов</i> . Цит. съч., XXVI, с. 263; <i>И. Йорданов</i> . Цит. съч., 207-208.
62.	с. Върбица, Коларовградско	1961 г.	видяни са 4 монети на: Андроник I Комнин — 2; на Исак II Ангел и Алексий III	няколко стотин	медни корубести	<i>Т. Герасимов</i> . Цит. съч., XXVII, 1964, с. 237.
63.	Лом	1962 г.	XII-XIII в. Алексий III Ангел — 52; Теодор I	3 633 (в гърне)	медни монети	Пак там, с. 239; <i>M. F. Hendy</i> . Op. cit., 363-364.

1	2	3	4	5	6	7
			Ласкарис (Никея) – 10; бълг. имит. — 1 073; визант. имит. – 949			
64.	Лом	1962 г.	визант. монети от XII в.; 1 376 бр. Алексий III – 109 бр.; бълг.ими- тации – 140 бр.; лат. имитации – 64 бр.		визант. медни монети (билонови скифати)	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXVII, 1964, с. 239; <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., p. 364.
65.	с. Покровник, Благоевградско	1962 г.	XII-XIII в.; Алексий III, Ангел – 98 бр.; Теодор I Ласкарис – 3 бр.; бълг. ими- тации – 254 бр.; лат. имитации – 55 бр.	488 бр.	медни корубести	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXVII, 239-240; <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., 380-381.
66.	с. Тъжа, Старозагорско	1962 г.	Андроник II Палео- лог, Андроник III Палеолог	откупени 2 златни монети (перпери)	съкровище с визант. монети	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXVII, с. 230.
67.	Варненско	1963 г.	XIV в. видяни са 5 монети от Андроник II с Михаил IX (1294-1320 г.)		съкровище златни визант. монети	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXVII, с. 241.
68.	Търново	1963 г.	визант. монети от XII в.; Алексий II Ангел – 336 бр.; имитации – 32 бр.	648 бр.	медни корубести (билонови скифати)	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXVII, с. 247; <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., p. 397.

1	2	3	4	5	6	7
69.	с. Црнча, Пазарджишко	1963 г.	XII-XIII в.; Алексий III Ангел – 533 бр.; българ- ски имитации – 307 бр.	4 кг. (1 248 бр.)	медни корубести (билонови скифати)	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXVII, с. 244; <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., p. 397.
70.	с. Црнча, Пазарджишко	1963 г.	Мануил I, Исак II Ангел, Андроник I Комнин; от Алексий III Ангел – 379 бр.; бълг. имитации в двете съкровища – 556 бр.	3 кг. (923 бр.)	медни корубести	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXVII, с. 244; <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., 396-397; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 222-223.
71.	с. Баниска, Русенско	1964 г.	видяни монети от Мануил I, Исак II Ангел и Алексий III, бълг. имитации – 127 бр. лат. имитации – (Константинопол – 9; Тесалоники – 1)	гърне с голямо количество	медни корубести	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXVII, с. 247; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 139.
72.	Свищов	1964 г.	Мануил I Комнин, Исак II Ангел, Алексий III Ангел – 43 бр.; Теодор I Ласкарис – 2 бр.	336	медни	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXVIII, с. 249.
73.	с. Асеновци	1965 г.	XII-XIII в. Алексий III Ангел – 43 бр.; Теодор I Ласкарис – 2 бр.;		медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXIX, 1966, с. 211; <i>И.</i> <i>Йорданов.</i> Цит. съч., 137-138.

1	2	3	4	5	6	7
74.	с. Дорково, Пазарджишко (крепостта Цепина)	1965 г.	бълг. и лат. имитации XII-XIV в. в арх. музей София – 16 бр. Алексей III – 4 бр.; Теодор I Ласкарис – 2 бр.; бълг. имитации – 5 бр.; лат. ими- тации – 1 бр.	неопределен брой	билонови скифати	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXIX, с. 212; ; <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., p. 394.
75.	с. Кунино, Врачанско	1965 г.	в сбирката на СУ – 12 бр. от Мануил II Комнин, Исак II Ангел и Алексей III Ангел; от допълни- телно видяни 106 бр. има от XII в. Алексий III – 3 бр., бълг. имитации – 63 бр., лат. имита- ции (Константи- нопол) – 2 бр.; не- определени 6 бр.	неопределен брой	билонови скифати	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXIX, с. 212; ; <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., p. 358; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 180.
76.	с. Полско Косово, Русенско	1965 г.	в арх. музей София постъпили 195 (175) билонови скифати бълг. имитации – 7 бр. лат. имитации (Константинопол) – 173 бр. (Тесалоники)	1 кг.	медни корубести (билонови скифати)	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXIX, с. 213; <i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., p. 383; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 199-200.

1	2	3	4	5	6	7
77.	с. Бабяк, Благоевградско	1966 г.	– 6 бр. Алексей III – 3 бр. Теодор I Ласкарис XII-XIII в. (в музея Благоевград град постъпили 760 (800) бр. визант. монети XII в. Алексей III Ангел – 156 бр.	1 400	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXX, 1967, с. 187; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 138-139.
78.	Петрич, Благоевградско	1966 г.	XII-XIII в. визант. монети XII в.; Алексей III Ангел	200	медни монети с малки и не- правилни ядра	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXX, с. 189.
79.	Свищов	1966 г.	Йоан III Дука Ватаци (1222-1254 г.) 2 (вероятно повече)		златни монети	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXI, С., 1968, с. 231; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 143-144.
80.	с. Вардун, Търговищко	1967 г.	Мануил I Комнин, Алексей III Ангел, Теодор I Ласкарис, Михаил VIII Палео- лог (1259-1282 г.), Йоан III Дука Вата- ци; в музея София – 14 броя, от тях лат. имитации – 8 бр., Теодор I Ласкарис – 1 бр.; владетели на Солун. деспотство – Мануил Комнин Дука – 1 бр.; Йоан Комнин Дука – 1 бр.	2 020	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXI, с. 231; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 143-144.

1	2	3	4	5	6	7
81.	Велико Търново	1967	Йоан III Дука Ватаци	3	златни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXI, с. 231.
82.	Велико Търново	1967 г.	визант. монети XII в.; Алексей III – 1 980 бр.; Бълг. имитации – 443 бр.; лат. имитации (Константинопол) – 3 бр.; Теодор I Ласкарис (Никея) – 5 бр.	4 265 (две гърнета)	билонови скифати	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXI, с. 231; <i>И. Йорданов</i> Цит. съч., 148-149.
83.	с. Видраре, Софийско	1967 г.	видяни монети от Мануил I Комнин и Алексей III Ангел	200	медни корубести	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXI, с. 231.
84.	с. Върбовка, Великотърновско	1967 г.	събрани в читал. сбирка 30 монети на Мануил I Комнин, 7 от Алексей III Ангел и 2 от Теодор I Ласкарис (имитативни лат., бълг., никейски и солунски монети)	неопределено количество	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXI, 231-232; Цит. съч., с. 153.
85.	с. Дорково, Пазарджишко	1967 г.	Исак II Ангел – 21 бр.; Алексей III Ангел – 4 бр.	25	медни	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXI, с. 232.
86.	Казанлъшко	1967 г.	Мануил I Комнин, Алексей III Ангел – 91 бр.	506	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXI, с. 232.

1	2	3	4	5	6	7
87.	Ловеч	1967 г.	XII-XIII в. събрани 280 монети от Мануил I Комнин, Исак II Ангел и Алексей III Ангел	гърне с неопределен бр.	медни визант. корубести	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXI, с. 233.
88.	Велико Търново (в района на Царевец)	1968 г.	XII-XIII в. Мануил I Комнин, Исак II Ангел, Алексей III Ангел – 12 бр.; Теодор I Ласкарис (1204-1222 г.) – 2 бр.; Теодор II Ласкарис (1254-1258 г.)	53	медни	<i>Т. Gerasimov.</i> Trésors monétaires trouvés en Bulgarie au cours de 1968, 1969 et 1970. — Culture et art en Bulgarie médiévale (VIII ^e -XIV ^e s.); ИАИ, XXXV, 1979, с. 134.
89.	с. Величково, Района на Варна	1952 г.	откупени за музея в Дългопол три перпера от Андроник II с Михаил IX Палеолог (1294-1320 г.)		златни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 134.
90.	Язовир „Ал. Стамболийски“	1968 г.	XII-XIII в. – музея в Павликени и в Севлиево (по-голямата част са от Мануил I Комнин (1143-1180 г.)	над 200 монети	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 139.
91.	Лилиач, района на Кюстендил	1968 г.	XII-XIII в., Алексей III Ангел – (419 бр.) – 259 бр.; бълг. имитации – 249 бр.	(909) 900	медни	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 135; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 184.

1	2	3	4	5	6	7
92.	Ловеч, кв. Вароша	1968 г.	Йоан III Дука Ватаци	27	златни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 135; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 185.
93.	Червен бряг	1968 г.	XII-XIII в.	над 1 300 (видяни над 1 364 бр.)	медни (билонови)	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 136; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 223-224.
94.	Чилнов, (областта, района на Русе)	1968 г.	визант. монети XII-XIII в., Алексий III Ангел – 21 бр.; Теодор I Ласкарис – 9 бр.; бълг. (767) и лат. (367) имитации	1 166	медни	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 137; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 224-225.
95.	Козар Белене, района на Плевен	1969 г.	XII-XIII в., Мануил I Комнин; Исак II Ангел; Алексий III Ангел	повече от 200 бр.	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 137.
96.	с. Крашене, (района на Русе)	1969 г.	XII-XIII в., Мануил I Комнин; Алексий III Ангел	60	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 137.
97.	с. Реянци, област на Перник	1969 г.	XII-XIII в.	неопределено количество	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 138.
98.	с. Бели извор, района на Кърджали	1970 г.	XII-XIII в., визант. монети XII в. Алексий III Ангел – 31 бр.; бълг. имитации – 31 бр.; неопреде- лени – 13 бр.	12 (138)	медни визант.	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 139; <i>И. Йорданов</i> Цит. съч., с. 140.

1	2	3	4	5	6	7
99.	Видин (до крепостта Баба Вида)	1970 г.	XII-XIII-XIV в. на бълг. цар Константин Асен (Тих) (1257-1277 г.) – 1 бр.; на владетели на Солунския деспотат: Мануил Ангел (1230-около 1237 г.) – 2 бр.; Йоан Ангел (около 1237-1244 г.) – 1 бр.; Константинопол: Мануил I Комнин (1143 – 1180 г.) – 9 бр.; Михаил VIII Палеолог (1259-1282 г.) – 2 бр. Андроник II с Андроник III – 1 бр. (в музея на Видин)	49	медни	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 140.
100.	с. Герман, района на София		XIII в. – Йоан III Лука Ватаци – видяни 8 златни номизми	неопределено количество	златни монети (номизми)	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 140.
101.	с. Кортен(е), Новозагорско,	1970 г.	XII-XIII в. визант. монети XII в. Алексей III Ангел – 27 бр.; бълг. имитации – 666 бр.; лат. ими-	1 502 (1 455);	медни билонови скифати	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 140; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 174-175.

1	2	3	4	5	6	7
			тации – 1 566 бр. (Константинопол), 63 (Тесалия); Теодор I Ласкарис – 41 бр.			
102.	Шумен	1970 г.	солиди – 3 от Лъв I 457-474 г.); 50 (48) номизми от Йоан III Лука Ватаци	визант. (златни)		<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 141; Съкровище от перпери на Йоан III Ватаци от Шумен. – Известия на Народен музей – Шумен. Варна, кн. VI, 1973, 15-30; <i>И.</i> <i>Йорданов.</i> Цит. съч., с. 226. <i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, с. 141.
103.	Ясен, района на Видин		Андроник II Палеолог (1281-1328 г.)	8	медни	
104.	Шумен	1971 г.	XII-XIII в. Алексий III Ангел (1195-1203 г.)	93	билонови корубести	<i>Й. Юркова.</i> Монетните находки, открити в България през 1971 и 1972 г. – Археология, 1977, № 1, с. 72.
105.	с. Кръстилци, Благоевградско	1971 /1972 г.	Йоан III Дука Ватаци	неопределено (в малко гърненце)	златни (перпери)	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч.
106.	с. Поповско, Разградско	1972 г.	XIII-XIV в. Йоан III Дука Ватаци – 1; Андроник II с Михаил IX (1295-1320 г.) – 1; Андроник II с Андроник III	10	златни (перпери)	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч.

1	2	3	4	5	6	7
107. с. Еремия, Кюстендилско	1972 г.	(1320-1330 с.) – 8 видяни 2 монети – Андроник II с Андроник III	около десетина	златни (перпери)	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч.	
108. с. Манастир, Варненско	1973 г.	XII-XIII в. (172 в музея в Провадия) от Алексий III – 40	неопределен брой	медни корубести	<i>Й. Юркова.</i> Монетните находки, открити в България през 1973 и 1974 г. – Археология, 1978, № 2, с. 76.	
109. с. Чилнов, Русенско	1973/ 1974 г.	XII-XIII в. Алек- сий III – 21, бълг. и лат. имитации	голямо гърне (в музея-Русе – 1 168)	медени корубести	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., № 2, 76-77.	
110. Поморие	1973 г.	XIV в. Андроник II и Андроник Пале- олог (1320-1330 г.) – 16; Ана Савойска и Йоан V Палеолог (1341-1391 г.) – 5	неопределено	визант. златни (перпери)	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., с. 77.	
111. с. Граматиково, Бургаска област	1974 г.	XIV в. Андроник II с Михаил IX (1295- 1320 г.) – 1; Андро- ник II с Андро- ник III – 2	3	визант. препери	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч.	
112. с. Аканджиево, Пазарджишки окр.	неопре- делена	XII-XII в. Алексий III Ангел – 8	неопределено, 37 в музея в гр. Белово	медни визант. скифати	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., 1978, № 4, с. 61.	
113. В. Търново, Царевец	1976 г.	XII-XIII в. Исак II Ангел – 4; Алексий III Ангел – 7; бълг. имитации (1195- 12128 г.) – 2	13	билонови, визант. и бълг. имитации – 2	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., 1978 № 4, с. 61; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 146.	

1	2	3	4	5	6	7
114	В. Търново, Царевец	1976 г.	XII-XIII в. Алексий III Ангел – 4; бълг. имитации – 8	19	билонови (скифати)	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., с. 61; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 146.
115.	с. Сарафово, Бургаско	неопре- делена	XIV в. Андроник II и Михаил IX – 2; Андроник II и Ан- дроник III (1320- 1330) – 1; Анна Са- войска и Йоан V Палелог (1341- 1391 г.) – 1	около 30	визант. перпери	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., с. 61.
116.	В. Търново	1977 г.	XII-XIII в. Алексий III Ангел – 71; бълг. ими- тации – 6	166 (160) билоно- ви; 4 електронови	корубести	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., 1979, № 4, с. 63; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 146-147.
117.	Ловеч	неопре- делена		Нац. истор. музей–София – 5 663	медни визант. скифати	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., 1979, № 4, с. 63.
118.	с. Бяла, Варненско	1979 г.	видяни 4 пер- пери XIII-XIV в.; Йоан III Дука Вата- ци (1222-1254 г.) – 2; Андроник II с Ми- хаил IX – 1; Андро- ник II с Андроник III – 1	8	визант. препери	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., 1981, № 1-2, с. 129
119.	с. Тишаново, Кюстендилско	неопре- делена	XII-XIII в. Алексий II Ангел – 105; бълг. имитации – 105;	неопределено,	медни визант.	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., 1982, № 1, с. 64.

1	2	3	4	5	6	7
120. В. Търново	неопределена		лат. констант. имитация – 1 XII-XIII в. бълг. и лат. имитации солунски владетел Мануил (1230-ок. 1237) – 4; Йоан III Дука Ватаци – 4	откупени 300	медни визант. скифати	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., 1982, № 1, с. 64.
121. с. Баниска, Русенско	1979 г.		XIII-XIV в. бълг. и лат. имитации; Теодор I Ласкарис солунски владетел Мануил Ангел (1230-ок. 1237 г.); Йоан, (ок. 1237-1244 г.) епирски деспот – Йоан Орсини (1323-1335 г.)	128 неопределено, откупени за Нац. истор. музей-София – 75 бр.	визант. медни, скифати	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч.
122. с. Граматиково, Бургаско	неопределена		Йоан III Дука Ватаци – 2; Андроник II с Михаил IX (1295-1320) – 2; Андроник II с Андроник III (1320-1330 г.) – 1	неопределено	перпери и златни украшения	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч.
123. с. Баланово, Кюстендилско	1981		XII – началото на XIII в. Мануил I Комнин, Исак II Ангел, Алексей III Ангел (1195-1203 г.)	25	билонови, визант. скифати	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., 1983, № 1-2, с. 117.

1	2	3	4	5	6	7
124.	с. Нисово, Русенско	1981 г.		над 300	златни визант.	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч.
125.	с. Драганово, Великотърнов-	неопре- делена	XII – първите десетилетия на XIII в.	5 съкровища	визант.	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., 1985, № 2, с. 62.
126.	с. Драганово, Великотърнов- ски окр.	1968 г.	XII – начални- те десетилетия на XIII в.; Теодор I Ласкарис – 4 бр. бълг. и лат. ими- тации	1 278	билонови скифати	<i>И. Бъчваров.</i> Колективна находка от билонови скифати в района на с. Драганово, Великотърновски окръг. – Нумизматика, 1983, № 4, 3-13.
127.	с. Соголяно, Кюстендилски окр.	1980 г.	XII – първите де- сетилетия на XIII в., от Алексей III Ангел– 99, бълг. имитации– 184 (по- стъпили в Нац. истор. музей – София – 426)	глинен съд с монети	билонови скифати	<i>Й. Юркова.</i> Цит. съч., 1985, № 2, с. 62.
128.	Банско	неопре- делена	XIII в. за Нац. истор. музей – Со- фия откупени 29) – бълг. и лат. имита- ции; Теодор I Ласкарис – 4	неопределено	медни	Пак там.
129.	В. Търново	1982 г.	първата половина на XIII в. бълг. имитации 2; лат. имитации – 7; солунски владете-	13	медни	Пак там.

1	2	3	4	5	6	7
130. Русенски окр.	неопределена	ли Мануил (1230-ок. 1237 г.) – 2; Йоан (ок. 1237-1244) – 2. XIII-XIV в. видяни 14 бр. от епирския владетел Йоан Орсини (1323-1355 г.); свързва се вероятно със съкровището от с. Баниска, Русенски окр. (от 1979 г.)	неопределено	медни	Пак там.	

Към тия данни може да се прибавят още указания за непубликувани монетни находки, съхранявани в музейни сбирки:*

131. с. Аксаково, Варненско		в арх. музей-Варна монети от XII в. Алексей III Ангел – 5, бълг. имитации – 11; лат. имитации – 51; Теодор I Ласкарис – 1	37	билонови скифати	<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 135-136.
132. с. Александрово, Търговишко		бълг. и лат. имитации; Теодор I	125 в арх. в Преслав	билонови	<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 136-137.

* *И. Йорданов.* Монети и монетно обръщение в средновековна България 1081-1261 г.. С., 1984, както и други публикации на монетни находки.

1	2	3	4	5	6	7
133.	с. Брестово, Благоевградско	1968 г.	Ласкарис – 2 бр.; Йоан III Дука Ватаци – 2; солунски владетел Мануил Комнин Дука – 1 в Окр. музей – Благоевград, визант. монети от XII в. Алексей III Ангел – 71; бълг. имитации – 562; лат. имитации – 236 (Константинопол, Тесалоники)	991 (900)	билонови скифати	<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 142. срв. и <i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., XXXV, 1979, с. 134.
134.	Варна		в музея – Дългопол, монети от XII в. Алексей III Ангел – 4; бълг. имитации – 2; лат. имитации (Константинопол) – 3	13	билонови скифати	<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 144.
135.	Варна		в арх. музей – Варна монети от Йоан III Дука Ватаци	14	иперперонови скифати	<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 144.
136.	Варненско (неопределено селище)		откупени 11 монети от Исак II Ангел; бълг. и лат. имитации; Теодор I Ласкарис – 1		билонови	Пак там, с. 145.

1	2	3	4	5	6	7
137. Видин			бълг. (1) и лат. имитации (Константинопол и Тесалоники)	17	билонови скифати	<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 149. (? = <i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., ИБАИ, XI, св. 2, 1937. С., 1938, с. 320 ?)
138. Видин			бълг. (4) и лат. имитации (Константинопол и Тесалоники); Теодор I Ласкарис – 2; Палеолозите – 4; 26 – неопределени (средата на XIII в.)	81	билонови скифати	<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 150. (? = <i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., ИАИ, XXXV, С., 1979, с. 140 ?).
139. Видин			видяни 124 почистени монети; бълг. и лат. имитации; Теодор I Ласкарис – 1; неопределени – 92 (бълг. и визант. монети – XIII-XIV в.)	голям брой (няколко)		<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 150-151 (? = <i>Т. Герасимов.</i> ИБАИ, VIII, 1934. С., 1935, с. 468 ?).
140. с. Водица, Търговишко	1970 г.		в музея-Попово – бълг. и лат. имитации	22	билонови скифати	<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 151.
141. Вълчи Трън, Плевенско (местността Краището)			видяни 2 перпера от Йоан III Лука Ватаци	неопределено		Пак там, 152-153.
142. с. Гурково, Старозагорско			в арх. музей – Варна, постъпили		билонови скифати	Пак там, с. 158.

1	2	3	4	5	6	7	
143.	с. Долни Върпища, Габровско		15 – бълг. и лат. имитации; Теодор I Ласкарис – 1 част в музея – В. Търново, монети от XII в.; Алексей III Ангел – 22; бълг. имитации – 27; лат. имитации – 3	99			<i>M. F. Hendy. Op. cit., 335-336; И. Йорданов. Цит. съч., с. 159.</i>
144.	с. Драгановци, Търговищки окр.	1824 г.	арх. музей – Шумен, визант. монети от XII в.; Исак Комнин от Кипър – 3; Теодор Мангафа от Филадельфия – 2; Алексей III Ангел – 2 648	4000		билонови скифати	<i>И. Йорданов. Цит. съч., с. 161.</i>
145.	с. Дъбрава, Благоевградски окр.	1968 г.	визант. монети от XII в.; Алексей III Ангел – 93; бълг. имитации – 187; лат. имитации – 43; Теодор I Ласкарис – 9	477		билонови скифати	<i>И. Йорданов. Цит. съч., с. 163.</i>
146.	с. Иванча, Великотърновски окр.		от прегледани 10 бр. – бълг. имитации – 1; лат. имитации – 8; нови типове – 1	неопределено		билонови скифати	Пак там, 166-167.

1	2	3	4	5	6	7
147.	с. Исакча	1918 г.	в арх. музей – Варна визант. монети от XII в.; Алексей III Ангел – 136	780	билонови скифати	Пак там, с. 169.
148.	с. Катерица, Плевенски окр.		в музея – Плевен – 10 визант. от XII в. Алексей III Ангел – 4; Теодор I Ласкарис – 1; бълг. (2) и лат. (1) имитации	неопределено		Пак там, с. 172.
149.	с. Койно, Кюстендилски окр.		визант. монети от XII в.; Алексей III Ангел – 42; бълг. имитации – 313; лат. имитации – 78; Теодор I Ласкарис – 18	497	билонови скифати	Пак там, 172-173.
150.	с. Кортен, Сливенски окр.	1970 г.	визант. монети от XII в.; бълг. (766) и лат. (679) имитации; Теодор I Ласкарис – 41 (препечатани монети)		билонови скифати	Пак там, 174-175; Археология, 1976, № 3, 61-70.
151.	с. Костен, Бургаски окр.	1975 г.	95 монети в музея – Бургас; визант. монети от XII в.; Алексей III Ангел – 2; бълг. и лат.	неопределено	билонови скифати	<i>И. Йорданов. Монети..., 175-176.</i>

1	2	3	4	5	6	7
152.	с. Красен, Русенски окр.		имитации – 55; Теодор I Ласкарис – 3. 698 монети в музея-Русе; визант. монети от XII в.; Алексей III Ангел; бълг. и лат. имитации; Теодор I Ласкарис – 19; Йоан III Дука Ватаци – 2; Теодор Комнин Дука – 7; Мануил Комнин Дука – 7; Йоан Комнин Дука – 3	голям брой (над 1500)	билонови скифати	Пак там, 176-178.
153.	с. Кристеци, Трансилвания (съхранявани в библ. на РА)		Исак II Ангел; Алексий III Ангел – 10; бълг. (4) и лат. (4) имитации	20	билонови скифати	Пак там, с. 178.
154.	с. Божурка (Карталъ), Търговишко	1914 г.	визант. монети от XII в.; Алексей III Ангел – 1; бълг. имитации – 31	35	билонови скифати	Пак там, с. 181.
155.	с. Кунино, Врачанско		видяни 106 монети, визант. от XII в. Алексей III Ангел – 3; бълг. имитации – 63; лат. имитации – 27; неопределени – 6		билонови скифати	<i>M. F. Hendy. Op. cit., 358; И. Йорданов. Цит. съч., с. 180 свързва това съкровище със съкровището, обявено от Т. Герасимов. Цит. съч. – ИАИ, XX, с. 610.</i>

1	2	3	4	5	6	7
156.	Кюстендил		визант. монети от XII в.; Алексей III Ангел – 14; бълг. (235) и лат. (118) имитации; Теодор I Ласкарис – 29	425	билонови скифати	
157.	Кюстендилско		визант. монети от XII в.; Алексей III Ангел – 27; бълг. и лат. имитации – 55; Теодор I Ласкарис – 2	371	билонови скифати	<i>M. F. Hendy. Op. cit., 355-356.</i>
158.	Кюстендилско		визант. монети XII в.; Алексей III Ангел – 11; бълг. имитации – 15	48	билонови скифати	<i>И. Йорданов. Цит. съч., с. 183.</i>
159.	Левски, Плевенски окр.		визант. монети от XII в.; Алексей III Ангел – 2;; бълг. (4) и лат. (1) имитации	11	билонови скифати	Пак там, 183-184.
160.	Ловеч		визант. монети от XII в.; Алексей II Ангел – 76; бълг. (17) и лат. (1) имитации	230	билонови скифати	Пак там, 184-185.
161.	с. Луково, Софийски окр.		визант. монети от XII в.; Алексей III Ангел – 141; бълг. (35) и лат. (1) имитации	974	билонови скифати	<i>M. F. Hendy. Op. cit., 365-366.</i>

1	2	3	4	5	6	7
162.	с. Нисово, Русенски окр.	1973 г.	бълг. (8) и лат. (171) имитации; Теодор I Ласкарис – 5; Тео- дор II Ласкарис – 2; Теодор Комнин Дука – 1; Мануил Комнин Дука – 1; Йоан Комнин Дука – 4; лат. имита- ции – 1	330	билонови скифати	<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 193-194.
163.	Пирдоп		визант. монети XII в.	62	билонови скифати	<i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., 377-378; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 197.
164.	с. Писарци, Велико- търновско (3 златни и 70 медни)		визант. монети от XII в.; Алексей III Ангел; бълг. (53) и лат. (6) имита- ции; Мануил Комнин Дука – 1; Йоан III Дука Ватаци – 1		10 златни, 300-400 медни корубести	<i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., 378-379; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 197-198.
165.	с. Момин брод (сега Лом)	1914 г.	визант. монети XII в.; Алексей III Ангел – 1; бълг. (1) и лат. (2) имитации	106	билонови скифати	<i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., 367-368; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 190; <i>Н. Мушмов.</i> Колективни на- ходки на монети през 1891- 1914 г. – ИБАД, IV, 1914. С., 1915, с. 275.
166.	Пловдив		визант. монети XII в.; Алексей III Ангел – 67	94	билонови скифати	<i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., p. 379.
167.	Преслав	1911 г.	визант. монети	220	билонови	<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 200.

1	2	3	4	5	6	7
168. Преслав			XII в.; бълг. (179) и лат. (38) имитации; Теодор I Ласкарис – 3 лат. имитации; Константинопол – 21, Тесалоники – 1, нови типове – 1		скифати	Пак там, с. 201.
169. Преслав.			бълг. имитации – 4; нов тип – 1; неопределени – 2 фрагмента	7	билонови скифати	Пак там, с. 201-202.
170. Преслав		1927 г.	бълг. имитации – 2; лат. имитации – 13; Теодор I Ласкарис – 2; Йоан III Дука Ватаци – 1; Мануил Комнин Дука – 2; Йоан Комнин Дука – 2; (бълг.) Иван Асен II – 1; неопределени – 26 фрагм.			Пак там, с. 202.
171. Преслав			накити и монети; Йоан III Дука Ватаци – 3; сребърна аспра от Мануил Комнин (Трапезунд)	съкровище	перпери	Пак там. с. 202; <i>М. Ваклинова</i> . Новооткритото съкровище в Преслав. – <i>Векове</i> , 1972, № 3, 54-55. <i>И. Йорданов</i> . Цит. съч., с. 203.
172. Провадия			проучени 34 монети от XII в.; Александър III Ангел – 10	неопределено	билонови скифати	
173. с. Равна,			от Йоан III Дука	5	иперперонови	Пак там, с. 203.

1	2	3	4	5	6	7
174.	Варненски окр. Свищов		Ватаци (магнезия) видяни част от монетите: бълг. (6) и лат. (82) имита- ции; Теодор I Лас- карис – 3; Йона III Дука Ватаци – 1; Теодор Комнин Дука – 2; Мануил Комнин Дука – 2	300	скифати билонови скифати	Пак там, 203-204 (= ? Т. Ге- расимов. Цит. съч., ИАИ, XXVIII. С., 1965, с. 249 ?).
175.	Силистра	1957 г.	визант. монети XII в. – 3 монети от Алексей III; ви- зант. монети XII в. – 18 монети от Алексий III	2 съкровища – 2 500 и 27	билонови скифати	И. Йорданов. Цит. съч., с. 206; Т. Герасимов. ИАИ, XXII, с. 363.
176.	Силистра (Дръстър)	1957 г.	лат. имитации; Константинопол – 15, Тесалоники – 1; бълг. имитации – 3; Теодор Комнин Дука – 1; Мануил Комнин Дука – 3; Тертер, син на Добротица – 1	30	билонови скифати	И. Йорданов. Цит. съч., 206-207.
177.	Стара Загора		визант. монети от XII в.; Алексей III Ангел – 10	13	билонови скифати	Пак там, 209-210.
178.	Стара Загора	1928- 1930 г.	визант. монети XII в.; Алексей III	2600	билонови скифати	Пак там, с. 211.

1	2	3	4	5	6	7
			Ангел – 22; Исак II Ангел – 79; бълг. (695) и лат. (409) имитации; Теодор I Ласкарис – 12			
179.	Суватите, с. Ливада, Бургаско	1934 г.	визант. монети XII в.; Алексей III Ангел – 8; бълг. (9) и лат. (1) имитации	407 (805)	билонови скифати	<i>М. F. Hendy. Op. cit., 383-384; Т. Герасимов. ИБАИ, XI, св. 2, 1937. С., 1938, с. 317.</i>
180.	с. Твърдица в музеите в гр. Нова Загора и Стара Загора)		визант. монети XII в.; Алексей III Ангел – 76 (73); бълг. имитации – 148	259 (217)	билонови скифати	<i>И. Йорданов. Цит. съч., 213-214; М. F. Hendy. Op. cit., p. 398.</i>
181.	с. Твърдица, Сливенско	1967 г.	визант. монети XI-XII в.; Алексей III Ангел – 4; Йоан III Дука Ватаци(?) – 59	230	златни корубести	<i>И. Йорданов. Цит. съч., 214-215; Т. Герасимов. Цит. съч., ИАИ, XXXI, 1968, с. 234.</i>
182.	с. Три Водици	1940 г.	визант. монети XI-XII в.; бълг. (39) и лат. (539) имитации; Теодор I Ласкарис – 6; Йоан III Дука Ватаци – 3; Теодор Комнин Дука – 11; Мануил Комнин Дука – 4; Мануил I – 1 тетартерон	2 кг	билонови скифати	<i>Т. Герасимов. ИАИ, XIV, 1940-1942. С., 1943, с. 285; М. F. Hendy Op. cit., 391-393.</i>
183.	с. Тулово		визант. монети	834	билонови	<i>И. Йорданов. Цит. съч., 217-218;</i>

1	2	3	4	5	6	7
			ХІІ в.; бълг. имитации (309 бр. по И. Йорданов, 290 по М. Хенди); лат. имитации – 299; Теодор I Ласкарис – 12		скифати	<i>М. F. Hendy. Op. cit., p. 390.</i>
184.	Тулча, Румъния		Исак II Ангел – 5; Алексей III Ангел – 7; бълг. имитации – 5; лат. имитации 2 от Константинопол	22	билонови скифати	<i>И. Йорданов. Цит. съч., с. 218.</i>
185.	Устра, Кърджалийски окр.	1968 (1970 г.)	визант. монети XII в.; Алексей III Ангел – 45; бълг. имитации – 506; лат. имитации: Константинопол – 866, Тесалоники – 2; Теодор I Ласкарис – 20	1326	билонови скифати	<i>И. Йорданов. Цит. съч., 220-221; Т. Герасимов. Цит. съч., ИАИ, XXXV, 1968, с. 141.</i>
186.	Устра		бълг. имитации – 4; лат. имитации: Константинопол – 19, Тесалоники – 3	27	билонови скифати	<i>И. Йорданов. Цит. съч., с. 221.</i>
187.	Устра	1972 г.	бълг. имитации – 5; лат. имитации: Константинопол, Теодор I Ласкарис (Никея) – 11	127	билонови скифати	Пак там, с. 221.

1	2	3	4	5	6	7
188.	с. Черково, Старозагорски окр.	1948 г.	визант. монети XII в. Алексей III Ангел – 3; бълг. имитации – 1	неопределено (в музея са по- стъпили 13 бр.)	билонови скифати	Пак там, с. 224; <i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., ИАИ, XVII. С., 1950, с. 326.
189.	Шумен	1944 г.	93 монети в музея Шумен, визант. монети от XII в.; Алексий III Ангел – 16	неопределено	билонови скифати	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., ИБАИ, XV. С., 1946, с. 243.
190.	Долината на р. Струма (?)		визант. монети XII в.; Алексей III Ангел – 117; бълг. имитации – 75; лат. имитации – 12; Теодор I Ласкарис – 2	471	билонови скифати	<i>М. F. Hendy.</i> Op. cit., 399-400.
191.	нелокализирано (Северна Доб- руджа или Влаш- ката низина, Румъния)		12 монети в колекцията към РА; визант. монети XII в.; Алексей III Ангел – 1; бълг. имитации – 1; лат. имитации – 1	неопределено	билонови скифати	<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 227.

Данните за монетните находки след 1982 г. не са обявени. Може да се привлекат сведения за намерени отделни монетни находки след 1982 г. при археологически проучвания и разкопки, резултатите, от които са обявени. В крепостта (цитаделата) на средновековния град Червен са намерени колективни (сборни) монетни находки.

Намерени са: една монетна находка от 3 златни перпери на Йоан III Дука Ватаци (1222-1254 г.), също една находка, съдържаща отделни монети от Лъв V (813-820 г.), Мануил Комнин (1230 - около 1237 г.), монети, представляващи латински константинополски имитации една монета от Йоан Комнин Дука (1237-1244 г.), Йоан III Дука Ватаци (1222-1254 г.), монети, представляващи латински константинополски имитации, една монета от Йоан II Комнин (1118-1143 г.) и Андроник III /1328-1341 г.). Монетната находка съдържа също една българска монета на Георгий Тертер и Теодор Светослав и монети (10) от Михаил Шишман (1323-1330 г.) и на Иван Шишман (1371-1393 г.)⁷. Следва да се спомене и една колективна монетна находка от сребърни турски монети (акчета) – 436 от XIV в. – от Мурад I (1362-1389 г.)⁸.

При археологически разкопки (от 1965 до 1987 г.) на нос Калиакра са открити неголям брой византийски монети от периода X-XV в. Една монета е латинска имитация (около 1210 – около 1240 г.), друга византийска медна монета е от Мануил II Палеолог (1391-1425 г.). Открити са монети на българските владетели от XIV в., като специално отбелязване заслужава откриването на четири екземпляра монети от деспот Добротица⁹. Намерени са 15 сръбски монети – един грош на крал Стефан Урош III Дечански (1321-1331 г.) и (останалите 14) – грошове на Стефан Душан (1331-1355 г.).

Намерени са по-голям брой влашки и молдавски монети от XIV в. Найранната влашка монета е сребърен динар на Раду I (1377-1383 г.). При Калиакра са намерени 19 дуката единични находки на Мирчо Стари (XIV в.) и една колективна находка от XIV в. – 45 монети на Мирчо и 13 на Влад I (1395-1397 г.). Открити са по-малък брой татарски монети, – 11 монети се свързват с владетели на Кипчакското ханство (Златната орда), от тях една е сребърна и други медни монети. Открити са три колективни монетни находки, съдържащи монети (акчета) на турския владетел Баязид I (1389-1402 г.)¹⁰.

Български, византийски, италиански и други видове монети са открити при археологическите проучвания на хълма „Царевец“ при Търново, където е бил разположен дворецът на българските владетели през XIII-XIV в. Намерените монети не са много на брой, което правилно се свързва с вероятно търсене и събиране на монетите от местни хора. Открити са неголям брой монети на Алексий III Комнин (1195-1203 г.), Теодор I Ласкарис, Никея (1204-1222 г.) и монети на солунската империя – на Мануил I Ангел Дука (1250 – около 1237 г.), от когото са описани 51 намерени монети¹¹. При разкопките на Царевец са открити също голям брой монети от Йоан II Орсини (1523-1555 г.), франкски владетел на Арта в

⁷ Срв. *В. Димова*. Монетите от цитаделата. – В: Средновековният Червен. Т. 1. Цитаделата на града. С., 1985, 283-286.

⁸ Пак там, с. 286.

⁹ *В. Парушев*. Средновековни монети от Калиакра. – Известия на Народния музей-Варна. 28(41), Варна, 1990, 141-143.

¹⁰ *В. Парушев*. Цит. съч., 144-146.

¹¹ *Т. Герасимов*. Монетите от двореца на Царевец. – В: Царевград Търнов. Дворецът на българските царе през втората българска държава. Т. 1. С., 1973, с. 197, 247-251.

Средна Гърция и на други западни владетели от Ахея, Атина и др.¹²

При разкопките на патриаршеския комплекс на хълма Царевец в Търново са открити почти еднакъв брой монети – на средновековни български владетели от XII-XIV в. и византийски монети (от XI-XIV в.), което свидетелства, че византийските монети са циркулирали на българския пазар успоредно с българските. Към периода XII-XIV в. се отнасят 57 византийски монети, от тях една монета е на Алексий III Ангел (1195-1205 г.) и три монети на Мануил Ангел (1250-около 1257 г.), 17 монети са неопределени. Открити са две монети от Епир и една от Венеция, неопределени точно¹³.

Ще споменем и непубликувани монетни находки в Търново – при археологически разкопки през 1976 г. е намерен съд с 13 билонови скифати от Исак II Ангел (1185-1195 г.), от Алексий III Ангел (1195-1205 г.) и български имитации (1203-1210 г.). В същия район в Търново при разкопки са намерени и 19 билонови скифати от времето на Мануил I Комнин (1143-1180 г.), Исак II Ангел (1185-1195 г.) от Алексий III Ангел (1195-1203 г.) и български имитации (1203-1217 г.)¹⁵.

Множество и разнообразни монетни находки свидетелстват за развита вътрешна и външна търговска дейност, като се има предвид и известно външно присъствие при събитията в края на XIII – и началото на XIV в. (татарските нашествия) и през втората половина на XIV в. в средновековна България (постепенното завладяване на български територии от турците).

В Търново са открити монети от XIII-XIV в. от франкските владетели в Гърция. Открити са монети от Ахейския принципат (Кларенца XIV в.), Атинското дукство (Тива, XIII-XI в.), от Епирското деспотство Арта, Йоан Орсини (1323-1355 г.) и Теодор I Ласкарис (1204-1222 г.)¹⁶.

В Търново са открити венециански монети (сребърни грошове) от втората половина на XIII и началото на XIV в. (от Раниери Цено – 1253-1268 г.), Лоренцо Тиеполо (1268-1275 г.), Якопо Контарини (1275-1280 г.) и Пиетро Градениго (1289-1311 г.). В града са открити и имитации на сребърни венециански грошове от нелокализираните монетарници от края на XIII – началото на XIV в.¹⁷

В Търново са открити и малък брой (7) сребърни монети от XIII-XIV в. – от Стефан Урош II Милутин (1282-1321 г.) и цар Стефан Урош (1355-1371 г.). В града (Търново) са намерени и неголям брой монети от Златната орда. Следва да се спомене една колективна монетна находка от татарски монети, намерени

¹² Т. Герасимов. Цит. съч., с. 199.

¹³ Срв. Царевград Търнов. Патриаршеският комплекс на Царевец през XII-XIV в., Т.5. Н. Ангелов, С., 1980, с. 91. и след., 104-105.

¹⁴ Срв. И. Йорданов. Характер на монетната циркулация в средновековните български столици Преслав и Търново. – В: Средновековният български град. С., 1980, с. 236. Срв. и И. Йорданов. Монети..., с. 146.

¹⁵ Срв. И. Йорданов. Характер на монетната циркулация..., 236-237; И. Йорданов. Монети..., с. 146.

¹⁶ Срв. К. Дочев. Монети и парично обръщение в Търново XII-XIV в. Велико Търново, 1992, 160-162.

¹⁷ Срв. К. Дочев. Цит. съч., 163-165.

в сграда на северозападния склон на Царевец. Тя се състои от три сребърни дирхеми на хан Ногай, сечени в Исакача от периода 1296-1300 г. Там е сечена и една монета на хан Чака и 2 монети – имитации на дирхеми на хан Токту. В града са намерени и медни татарски монети, сечени в Крим от XIV в. – 1 монета на хан Токту (1290-1312 г.) и 3 монети на хан Джанибег (1342-1357 г.)¹⁸.

В Търново са открити и неголям брой влашки монети (16) от XIV в. – на Владислав I (1364-1377 г.) – сребърни динари и сребърни бани (10), от Раду I (1377-1383 г.) – меден бан (1), на Мирчо I (1386-1418 г.) – сребърни дукати (5)¹⁹.

Следва да се отбележи, че колективни монетни находки и отделни монети на българските владетели от XIV в. са откривани в различни селища и местности в съседна Румъния – на острова на р. Дунав Пъкуйул Луй Соаре, Румъния – 174 гроша от Иван Александър с Михаил Асен, 5 от Иван Срацимир, 1 от Тертер и 2 от румънския войвода Влайку.²⁰ Ще споменем още открита монетна находка (961 г.) при гр. Калараш (Румъния), състояща се от 170 гроша на Ив. Александър с Михаил-Асен²¹. В околностите на гр. Крайова (Румъния) през 1933 г. са открити множество сребърни монети от българския цар Срацимир. От тая находка са видяни 272 монети²². Също при гр. Слатина са открити през 1914 г. повече от хиляда грошове и полугрошове от цар Иван Александър и сина му Михаил, и от Ив. Срацимир²³.

Български монети от XIII-XIV в. са откривани и на други места на Балканите – напр. в Скопие (околността) са били намерени 100 сребърни грошове от цар Иван Александър, със сина му Михаил²⁴.

В околностите на Охрид е открита монетна находка от 30 монети на Иван Асен II (1965 г.)²⁵. В околността на Зайчар, Сърбия са били намерени 21 сребърни монети от цар Срацимир²⁶.

Много колективни монетни находки (от тях 13 новооткрити са намерени при археологически проучвания на крепостта Ряховец, (разположена южно от гр. Нове и Никополис ад Иструм, и югозападно от гр. Горна Оряховица). Ще отбележим откритите византийски и други чуждестранни монети, съдържащи се в колективните монетни находки²⁷.

¹⁸ Пак там, 165-168.

¹⁹ Пак там, 169-171.

²⁰ Срв. *Т. Герасимов*. Съкровища от монети, намерени в България през 1960 и 1961 г. – ИАИ, XXVI. С., 1963, с. 263.

²¹ Пак там.

²² *Т. Герасимов*. Колективни находки на монети през 1935 и 1934 г. – ИБАИ, VIII, 1934. С., 1935, с. 471.

²³ Пак там, с. 471.

²⁴ Срв. *Н. А. Мушмов*. Колективни находки на монети, 1921-1922г. – ИБАИ, том 1, свезка II, 1921-1922, С., 1924, с. 242.

²⁵ *Т. Герасимов*. Монетни съкровища, намерени в България през 1965 г. – ИАИ, XXIX. С., 1966, с. 213.

²⁶ Срв. *Н. А. Мушмов*. Колективни находки на монети през 1891-1914 г. – Известия на българското археологическо дружество, IV, 1914. С., 1915, с. 270.

²⁷ Данните са обявени у *Ив. Бъчваров*. Монети от Ряховец, (нумизматичният и сфрагистичен материал, открит в района на крепостта Ряховец), Велико Търново – Горна Оряховица, 1994.

Таблица 2 2

№	Място на намиране на находката	Дата на намиране	Датировка на монетите	Количество	Вид монети	Публикация на монетите
1	2	3	4	5	6	7
1.	придобита в Горна Оряховица, сега в музея гр. Дългопол		XII и първата половина на XIII в. 1230-1261 г. (1241-1242 г. – нова датировка)	143	билонови скифати	<i>Ив. Бъчваров.</i> Монети от Ряховец (нумизматичният и сфрагистичен материал, открит в района на крепостта Ряховец), Велико Търново – Горна Оряховица, 1994, с. 117, табл. IV; <i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., с. 115.
2.	крепостта Ряховец		визант. монети от XII в. – 2; Теодор I Ласкарис и Йоан III Дука Ватаци – 2; солун. владетели XIII в. – 5; Михаил VIII Палеолог (1259-1282 г.) – 1; лат. имитации (Константинопол и Солун) – 4	общо 45	билонови	<i>Ив. Бъчваров.</i> Цит. съч., 115-118.
3.	крепостта Ряховец	1989 г.	визант. монети XII в.; Алексей III Ангел – 16	общо 35	билонови	Пак там, 119-120.
4.	крепостта Ряховец	1990 г.	бълг. (1), лат. (15) имитации; Йоан Комнин Дука –	21	билонови	Пак там, 120-121.

1	2	3	4	5	6	7
5.	крепостта Ряховец	1990 г.	1 (бълг.); Константин Тих (1257-1277 г.); неопределени XIII в. – 3 XIII в. бълг. имитации (Константинопол – 64, Тесалоника – 18); Йоан III Дука Ватаци (в Магнезия – 1, в Тесалоника – 1); солунски владетели (1224-1244 г.) – 18; Иван Асен II – 1 медна; неопределени – 33	142	билонови	Пак там, 121-123.
6.	крепостта Ряховец	1991 г.	бълг. (10) и лат. (4) имитации от 1210-1212 г.	14	билонови	Пак там, с. 124.
7.	крепостта Ряховец		XII-XIII в.; визант. – 1; Исак III Ангел – 1; бълг. (1) и лат. (23) имитации; Теодор I Ласкарис – 1; Мануил Комнин Дука – 2; Йоан Комнин Дука – 2	32	билонови	Пак там, 124-126.
8.	крепостта Ряховец	1992 г.	XIII в.; бълг. (1) и лат. (5) имитации; солунски владетел Мануил Комнин Дука – 2	8	билонови скифати	Пак там, с. 126.
9.	крепостта	1992 г.	XIII в. бълг. (6) и лат. (90)	148	билонови	Пак там, 126-129.

1	2	3	4	5	6	7
	Ряховец		имитации (Константинопол, Тесалоника); Теодор I Ласкарис – 1; Йоан III Дука Ватаци – 3; владетели на солун. деспотство: Теодор Комнин Дука – 1; Мануил Комнин Дука – 8; Йоан Комнин Дука – 15; неопределени – 23		скифати	
10.	Ряховец (в жил. землянка, заедно с медни изрезки от предмети на бита, гривни, дръжки и др.)		бълг. имитации – 1; лат. имитации (Константинопол – 1, Тесалоника – 3); визант. монета от X в. – 1; Йоан III Дука Ватаци – 1; владетели на солун. деспотство: Теодор Комнин Дука – 1; Мануил Комнин Дука – 2; Йоан Комнин Дука – 6; неопределени – 3	62	билонови	Пак там, 129-132.
11.	Ряховец (в жил. землянка...)		XII-XIII в.; бълг. имитации – 3; лат. имитации (Константинопол – 24, Тесалоника – 2); владетели на солун. деспотство: Теодор Комнин Дука – 1; Мануил Комнин Дука – 1; Йоан Комнин Дука – 5; неопределени – 7	46	билонови	Пак там., 134-135.

1	2	3	4	5	6	7
12.	Ряховец (до жил. землянка)		визант. монети от Исак II Ангел (1185-1195 г.) – 1; бълг. имитации – 5; лат. имитации (Константинопол – 1, Тесалоника – 1); 1 сребърни грош от гр. Тур (Франция) – първата половина на XIII в. (1230 г.)	29	1 сребърна и 28 билонови	Пак там, 133-134.
13.	Ряховец (до жил. землянка)		XII-XIII в.; визант. монети – XII в. – 1; Алексей III Ангел – 1; бълг. имитации – 4; лат. имитации (Константинопол – 30, Тесалоника – 6); владетели на солун. деспотство: Теодор Комнин Дука – 1; Йоан Комнин Дука – 2; бълг. монети от Константин Асен (1257-1277 г.) – 1	46	билонови	Пак там, 134-135.

Следва да се споменат и други обявени колективни монетни находки, представляващи интерес със съдържанието се в тях византийски и други чуждестранни монети, илюстриращи стоковия обмен в българските земи през XIII-XIV в. Ще споменем и монетни находки, открити на територията на Тракия и Македония.

Таблица 3

№	Място на намиране на находката	Дата на намиране	Датировка на монетите	Количество	Вид монети	Публикация на монетите
1	2	3	4	5	6	7
1.	край с. Черенча, Шуменско	1985 г.	визант. монети от XIII в. Йоан III Дука Ватаци – 4; Теодор II Ласкарис (1254-1258 г.) – 3; Михаил VIII Палеолог (1259-1282 г.) – 1; след 1261 г.	14	медни	<i>Вл. Пенчев.</i> Колективни находки на медни византийски монети (XIII в.) от с. Черенча, Шуменски окръг. – Нумизматика, 1986, № 4, 40-46.
2.	Видин		бълг. имитации (1 и 2 десет. на XIII в) – 1	40	визант. медни	<i>Вл. Пенчев.</i> Колективни находки на медни византийски монети (XIII – XIV в.) от Видин. – Нумизматика, 1986, № 4, 21-30.
3.	Видин		бълг. и чуждестр. монети от XIII-XIV в. около 70 ядра, съдържа бълг. имитации на медни монети на франкския владетел в Епир – Йоан II Орсини (1323-1335 г.)	около 3000	бълг. и чуждестр.	<i>Вл. Пенчев.</i> Имитационни монетосечения в България през XIV в. – Нумизматика, 1984, № 2, 25-26, 29.
4.	с. Долна Кабда, Търговищки окр.	1961 г.	Иван Асен II – 3 фрагм.; бълг. имитации – 1 фрагм.;	ок. 2 800 (в начало-	фрагменти от монети	<i>Т. Герасимов.</i> Съкровища от монети, намерени в България

1	2	3	4	5	6	7
			лат. имитации, визант. монети XII в. – 1 фрагм.; Теодор I Ласкарис – 57; Йоан III Дука Ватаци – 33; Теодор II Ласкарис – 9; късове от солун. владетели: Мануил Комнин Дука – 92; Йоан Комнин Дука – 163; Теодор Комнин Дука – 22	то ок. 1 500)		през 1960 и 1961 г. – ИАИ, XXIV. С., 1963, 262-263; <i>I. Jordanov. Une trouvaille collective de monnaies du Moyen âge (XIIIe s.) près du village du Dolna Kabda, district de Tărgoviște. – Byzantino bulgarica, 1980, № 6, 173-211.</i>
5.	Мелник (в музея Благоевград)		Исак II Ангел – 2; Алексей III Ангел – 4; Теодор I Ласкарис – 1; бълг. имитации – 11; лат. имитации (Константинопол – 1, Солун – 5)		медни скифати	<i>Вл. Пенчев. Монети. Т. 1. С., 1989, с. 231.</i>
6.	Мелник		Теодор I Ласкарис – 8; бълг. имитации (1-3 десет. на XIII в.) – 4; лат. имитации (Константинопол – 38; Солун – 13); неопределени медни (1-3 десет. на XIII в.) – 3	66	медни скифати	Пак там, с. 231, 234.
7.	Мелник (при арх. разкопки)		в насип и разкопани ями; Исак Комнин – 2; Йоан III Дука Ватаци – 3; Теодор I Ласкарис – 6; Теодор II Ласкарис – 1; Михаил VIII Палеолог – 23; Андроник II Палеолог –	над 500 (обявени 320)		<i>Б. Цветков. Керамика в Мелник. Т. 1, 121-122.</i>

1	2	3	4	5	6	7
8.	Драма	1962 г.	19; солунски владетели – 35; бълг. и лат. имитации, неопределени, турски (XV-XVI в.) – 3 визант. монети XII в.; Алексей III – 766; бълг. имитации – 1 75; лат. имитации – 259; Теодор I Ласкарис – 44; неопределени – ок. 32	ок. 2 890	билонови скифати	<i>J. Touratseglou</i> . Unpublished Byzantine Hoards of Billon Trachea from Greek Macedonia and Thrace. – <i>Balkan Studies</i> , vol. 14. Thessaloniki, 1973, № 1, 142-144. Op. cit., 145-146.
9.	Геракарио	1972 г.	визант. монети XII в.; Алексей III – 14; неопределени – 1	69	билонови скифати	Op. cit., 147-148.
10.	Колхикон	1961 г.	визант. монети XIV в.; Алексей III – 13; имитации – 23			Op. cit., 151-152.
11.	Македония (в атин. нумизм. кабинет)	1958 г.	визант. монети XII в.; Алексей III – 23; имитации – 26; лат. имитации – 39	123	билонови скифати	Op. cit., 153-154.
12.	Македония (арх. музей Тесалоника)		изант. монети XII в.; в Алексей III – 134; имитации – 255; лат. имитации – 24; Теодор I – 2	551	билонови скифати	Op. cit., 154-155.
13.	„Централна Македония“ (арх. музей Тесалоника)	1971/ 1972 г.(?)	визант. монети XII в.; Алексей III – 10; имитации – 74; лат. имитации – 4	111	билонови скифати	Op. cit., 154-155.
14.	„Тракия“ атин. нумиз. кабинет	1962 г.	Алексий III – 2; имитации – 12; лат. имитации – 36	50	билонови скифати	

1	2	3	4	5	6	7
15.	Левкохори	1955 г.	Исак II – 38; Алексей III – 91; бълг. имитации – 90; лат. имитации – 746 (?); Теодор I Ласкарис – 12 (?); неопределени – 13			Op. cit., p. 157.
16.	Серес		Алексий III – 1; бълг. имитации – 2; лат. имитации – 60; Теодор I Ласкарис – 6; солун. владетели: Теодор Комнин Дука – 1; Мануил Комнин Дука – 13; Йоан Комнин Дука – 39; неопределени – 5	ок. 130	билонови скифати	<i>И. Йорданов.</i> Монети... 204-205. (<i>J. Touratsoglou in Αρχαιολογικον δελτον</i> , т. 31).
17.	Едеса (Воден)		Мануил I Комнин – 18; бълг. имитации – 2; лат. имитации – 2; Мануил Комнин Дука – 1	21	билонови скифати	<i>И. Йорданов.</i> Цит. съч., 163-164 (= <i>J. Touratsoglou in Αρχαιολογικον δελτον</i> , т. 21).
18.	Серес	1977 г., 1960 г.	голям брой лат. имитации; монети от Михаил Комнин Дука (солун. владетел Йоан Комнин Дука)			Γιαννης Τουρατσογλου, „Θησαυρος“ ασπρων τραχεων Αρχαιολογικον δελτον, 1983 απο την Αρτα. — τ. 36 (1981), μερος Α' – μελετες Αθηνα, σελ. 219, 225. Пак там.
19.	Македония	1974 г., 1975 г.	лат. имитации; Мануил II Палеолог (1261 г.)			
20.	Верея (Бер)	1963 г.	монети от Теодор I Ласкарис (1219 г.)	319	билонови скифати	<i>J. Touratseglou.</i> Unpublished Byzantine Hoards..., p. 134, бел. 2; Γιαν. Τουρατσογλου, „Θησαυρος“..., σελ. 219.

За търговските връзки на България със средиземноморския свят свидетелстват също монетни находки, съдържащи венециански монети, монети на латинската империя, западноевропейски, сръбски, дубровнишки и други монети. Ще обобщим намерените монети в колективни находки в таблици.

Таблица 4

№	Място на намиране на находката	Дата на намиране	Датировка на монетите	Количество	Вид монети	Публикация на монетите
1	2	3	4	5	6	7
1.	с. Герман, Софийско	1914 г.	XIII-XIV в.; 22 венециански, 16 сребърни от Урош I (1243-1276 г., от Стефан Душан (сръбски) (1331-1355 г.), съвместно с бълг. и визант. монети от бълг. цар Иван Александър и визант. император Андроник II Палеолог		венециански, сръбски, съвм. с бълг. и визант. от XIV в.	<i>Н. А. Мушмов.</i> Колективни находки на монети през 1891-1914 г. – ИБАД, 1914. С., 1915, с. 274.
2.	гр. Слатина, Румъния	1914 г.	Ив. Александър, Срацимир; влашките владетели Владислав (1365-1372) и Раду II (1372-1385) (в музея София – 147 бълг. монети)	над 1000	сребърни	<i>Н. А. Мушмов.</i> Цит. съч. – ИБАД, VI. С., 1919, с. 162.
3.	Софийско	1921/ 1922 г. (?)	краят на XIV – началото на XV в.; 113 полугрошове			<i>Н. А. Мушмов.</i> Цит. съч. – ИБАД, С., 1924, с. 243.

1	2	3	4	5	6	7
4.	Родопи	1921/ 1922 г. (?)	от сръбския властелин (болярин) Вук Бранкович; 21 венециански полу-грошове и др. средата на XIV в., видяни 180 от дожовете Франческо Дандоло (1328-1339) и Джовани Градениго (1354-1356 г.)	гърне с монети	сребърни грошове	Пак там, с. 243.
5.	с. Вуково, Дупнишко	1925 г.	XIV в. Венецианска република – 47 постъпили в музея; Иван Александър със сина му Михаил (1331-1371 г.) – 5 (1331-1335 г.)	около 400	сребърни грошове и полугрошове, сребърни бълг. монети	Пак там, С., 1927, с. 321.
6.	с. Каменица, Пещерска околия	1926 г.	от венециански дожове Лауренцо (Лоренцо) Тиеполо (1268-1275 г.), Якобо (Якопо) Контарини (1275-1280 г.); Джовани Дандоло (1280-1289 г.)	300	сребърни венециански	Пак там, с. 324
7.	Видин	1933 г. (1934 г.)	XII-XIV в.; от унгарския крал Бела IV; от Дубровник		медни монети, една сребърна дубровнишка	<i>Т. Герасимов.</i> Колективни находки на монети през 1933 и 1934 г. – ИБАИ, VIII. С., 1935, с. 468.
8.	Силистра	1933/ 1934 г.	видяни бълг. монети XIII-XIV в., визант. монети XIV в.; турска от Орхан I (1326-1359 г.); една от Ст. Урош (?); 10	около 10 кг.	медни монети	Пак там, с. 470.

1	2	3	4	5	6	7
9.	Княжево, Софийско	1934 г.	медни западноевропейски; 27 разни от сръбския крал Стефан Урош III (1321-1331 г.) – 20 сребърни гроша; 2 гроша от Лоренцо Тиеполо, и от Дж. Градениго и от Андрея Контарини (1368-1382 г.)	31	сребърни грошове	Пак там, XI, св. 2. С., 1938, с. 316.
10.	Кюстендилско	1934 г.	Ст. Урош III- 162 гроша; 7 от венец. дож И. Дандоло; 4 от П. Градениго; грошове от Стефан Урош		средновековни грошове	Пак там.
11.	с. Вардун, Търговищко	1938 г.	от влашкия войвода Мирчо I	70	полугрошове	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., ИБАИ, XII. С., 1939, с. 454.
12.	Кричим, Пловдивско	1938 г.	от венец. дож Дандоло – 1 грош; от бълг. цар Иван Александър с Михаил Асен – 51			Пак там, с. 456.
13.	Дреновец, Разградско	1934 г.	2 гр. от дож Градениго; 1 – Теополо; 1 – Ив. Дандоло; 1 – Ст. Урош; 74 – Ив. Александър със сина му Михаил		грошове	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., ИБАИ, XIII. С., 1941, с. 342.
14.	с. Козловец, Свищовско	1939 г.	недатирани от Дубровник	36	дубровнишки талери	Пак там, с. 343.
15.	с. Бачково, Асеновградско	1942 г.	XIV в. бълг. и венец. грошове; от Ив. Александър със сина му	неопределено	венец. грошове	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., ИБАИ, XV. С., 1946, 238-239.

1	2	3	4	5	6	7
16. Враца	1950 г.	Михаил; от венец. дож Дандоло XIV в.; 4 талера от Филип Испански; грошове от полския крал Сигизмунд III и от Стефан Батори	804	сребърни западноевропейски грошове	<i>Т. Герасимов.</i> Колективни находки на монети през последните години. – ИАИ, XVIII. С., 1952, с. 402.	
17. с. Подгоре, Белоградчишко	1950 г.	от Сигизмунд III, от Дубровник, дребни турски монети	20, 18, 20	грошове и полугрошове	Пак там, с. 403.	
18. Върбица, Преславско	1951/ 1952 г.	недатирани от Дубровник	30	дубровнишки талера	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч. – ИАИ, XX. С., 1955, с. 602.	
19. Сталинско (Варненско)	1951/ 1952 г.	XIII-XIV в. монети на ханове от Златната орда; илханиди, Саманиди, Румски селджуки, Зенгиди, Тимуриди, Волжко-Булгарско ханство, Генуезко-Кримски бактреат	105	сребърни мюсюлмански	Пак там, 604-605.	
20. с. Арчар, Видинско	1956 г. (1957 г.)		общо 309	бълг. и сръбски грошове	<i>М. Мирчев.</i> Колективни монетни находки. – Изв. на Варненското арх. д-во. Варна, 1961, № 12, 141; <i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч. – ИАИ, XXII. С., 1959, с. 360.	
21. Русе	1955 г.	900 аспри на Ив. Срацимир и Ив. Шишман; 680 на султаните Орхан	1580	сребърни монети	<i>Т. Герасимов.</i> Цит. съч., ИАИ, XXI. С., 1955, с. 325.	

1	2	3	4	5	6	7
22.	Силистра	1957 г.	(1326-1362), Мурад I (1362-1389), Баязид I (1389-1402), Мурад II (1428-1451); от Фр. Дан- доло; от Мирчо I Влашки 32 бр. в музея-Силистра от тях 8 от Роберт Анжу (1309-1345 г.), Джусти- нияни (владетел на о. Хиос) – 8; от владете- ля на о. Родос – 13	40	средновековни сребърни	<i>Т. Герасимов.</i> Колективни находки от монети през 1956 и 1957 г. – ИАИ, XXII. С., 1959, с. 363.
23	Силистра	1957 г.	5 монети но бълг. цар Ив. Срацимир и 7 ита- лиански монети от XIV в.	12	медни и сребърни	Пак там, с. 363.
24.	с. Црънча, Пазарджишко	1960 г.	XIII в. от венецианския дож Теополо (1229-1249 г.)	21	грошове	<i>Т. Герасимов.</i> Съкровища от монети, намерени през 1960 и 1961 г. – ИАИ, XXVI. С., 1963, с. 262.
25.	Кърджали	1962 г.	Гийом дьо Вилардуен (1245-1276 г.) – 1; Карл II Анжуйски (1285-1289 г.) – 3; Филип Савойски (1301-1307 г.) – 3; Гийом I дьо ла Рош (1280-1287 г.) – 4; Мартин Захариас (1319-1329 г.) – 1	28	сребърни грошове	<i>Й. Юркова.</i> Монети на латински феодални владете- ли в Гърция, намерени в Родопите. – В: Сб. Родопи. Т. 1. С., 1965, 219-227.
26.	Търново	1961 г.	10 от франкския владе- тел на Епир Йоан II Орсини (1323-1335 г.); 1 – Михаил Шишман	55	54 медни и 1 сребърна	<i>Т. Герасимов.</i> Монети на франкския владетел Йоан II Орсини, намерени в Търново. – Изв. на окр. музей В. Търново.

1	2	3	4	5	6	7
27.	с. Владая, Софийско	1963 г.	и медни визант. от Венеция и турски; видяни 20 грошове от Доменико Контарини (1043-1070 г.)	неопре- делено	венециански грошове и турски монети	Кн. 2. Варна, 1964, 87-91. <i>Т. Герасимов.</i> Монетни съкровища, намерени в България през 1962 и 1963 г. – ИИАИ, XXVII. С., 1964, с. 242.
28.	с. Студена, Пернишки окр.	1973/ 1974 г.	грошове на Иван Алек- сандър с Михаил и вене- циански матапани от Фр. Дандоло (1329-1339) – 1; Дж. Градениго (1355-1356 г.) – 1		бълг. грошове и венециански матапани	<i>Й. Юркова.</i> Монетните находки, открити в България през 1973 и 1974 г. – Архео- логия, 1973, № 2, с. 77.
29.	с. Устрем, Кърджалийски окр.	1976 г.	лат. имитации от Кон- стантинопол (1204-1261) – 126; бълг. имитации (1195-1213 г.) – 5	157	билонови	<i>Й. Юркова.</i> Монетните находки, открити в България през 1975 и 1976 г. – Архео- логия, 1978, № 4, с. 61.
30.	с. Тишевица, Врачански окр.	1978 г.	бълг. от Михаил Асен, сам; от сръбските крале Стефан Урош I и Стефан Урош II; венециански и подражания	неопре- делено, 247 в музея Враца		<i>Й. Юркова.</i> Монетните на- ходки, открити в България през 1977 и 1978 г. – Археология, 1979, № 4, с. 63.
31.	с. Червен, Русенски окр.		от Ив. Александър с Михаил, Иван Сраци- мирм от влашките вла- детели от втората по- ловина на XIV в.	496	бълг. и влашки	Пак там, с. 464.
32.	Велико Търново	1978 г.	от влашкия владетел Владислав	10	сребърни	Пак там, с. 64.
33.	с. Ракитово, Пазарджишки окр.	1978 г.	в Нац. ист. музей мата- пани от дожове: Якопо Тиеполо – 1; Райнери		матапани	Пак там, с. 64.

1	2	3	4	5	6	7
			Цено (1253-1263) – 2; Лоренцо Тиєполо – 12; Якопо Контарини – 3; Джовани Дандоло – 4; Пиетро Градениго (1289-1311) – 11; Марино Джорджи (1311-1312 г.) – 1; Джовани Соранцо (1312-1328) – 3; Франческо Дандоло – 3			
34.	Велико Търново, Царевец	1977 г.	от владетели на Златната орда: Гиасаддин Токту (1290-1312) – 3; Джани бег (1342-1357) – 3		сребърни татарски	Пак там, с. 64.
35.	с. Саранци, Софийски окр.		видяни: от дожовете Пиетро Градениго – 2; Марино Джорджи – 1; Франческо Дандоло – 3; 2 гроша от Иван Александър, сам	неопределено	венециански матапани, средновековни сребърни	<i>Й. Юркова.</i> Монетните находки, открити в България през 1979 г. – Археология, 1981, № 1-2, 129-130.
36.	Елхово	1980 г.	от лат. феодал. владетели в Гърция – XIV в.1 от Кипър – Пиер I (1359-1369 г.)	8	сребърни	Монетните находки..., 1980. – Археология, 1982, № 1, с. 65.
37.	Видински окр.	1980 г.	от влашкия войвода Мирчо и бълг. от XVI в.	неопределено	сребърни бълг. и влашки грошове	Пак там, с. 65.
38.	Русенски окр.		XIV в. за Нац. ист. музей купени 15 от Иван Александър, Михаил, Срацимир и влашките владе-		сребърни бълг. и влашки грошове	Пак там.

1	2	3	4	5	6	7
39.	с. Флорентин, Видински окр.	1981 г.	тели Владислав I (1364-1377) и Радул (1377-1383) от влашкия войвода Мирчо I – 510	875	сребърни	Монетни находки..., през 1981 г. – Археология, 1985, № 2, с. 62.
40.	Самоков	1982 г.	видяни 9: от Райнер Цено – 4; от Якопо Кон- тарини – 3; от Джовани Дандоло – 2	неопре- делено	визант. (матапани)	Пак там.
41.	с. Пчелино, Толбухински окр.	1982 г.	6 от типа на Иван Алек- сандър и Михаил Асен; 3 на влашкия войвода Мирчо I		сребърни монети и украшения	Пак там, с. 63.

Приведените множество данни за монетни съкровища и находки от византийски и друг произход (от италианските градове-държавици, други западни монети) от периода XIII-XIV в. (частично от XII в.), представят понастоящем една сравнително подробна картина за осъществявания стоков обмен в българските земи през XIII -XIV в.

Прави впечатление широкият териториален обхват, на който са били намирани случайно или при археологически обхождания и разкопки византийските и другите чуждестранни монетни находки. Те са открити буквално във всичките области и райони на днешната българска територия. Ще отбележим селищата, в които непосредствено, както и в обсега на техния район, са били откритвани най-много византийски и други чуждестранни монетни находки.

Множество колективни монетни находки са открити на североизточните територии на българската държава, където са били разположени древните български селища – Преслав, Търново, укрепени български градове – като Шумен, Варна, Силистра, Провадия, района (областта) на гр. Търговище и други селища.

В района на гр. Преслав са открити 7 монетни съкровища, съдържащи монети от интересувания ни период, от района на гр. Търново – столицата на средновековната българска държава, включително района на Царевец и на Патриаршеския комплекс в средновековната столица (9 съкровища).

Монетни находки са открити в района на гр. Силистра (три), в Русенско (с. Баниска – 1964 г., 1979 г.), с. Чилнов (1968 г. и 1973/1974 г.), с. Полско Косово (1965 г.), с. Красен, с. Нисово, 1975 г., 1981 г., в гр. Провадия, крепостта Калиакра, в района на гр. Шумен, 1944, 1970, 1974 г. (в района на Коларовградско) с. Върбица – 1924, 1962 г., (с. Иваново, 1960 г.), в района на гр. Търговище (с. Вардун, с. Водица – 1970 г.), с. Карталъ (1914 г.), с. Александрово, с. Драгановец – 1924 г. (Търговищко), Разградско (с. Поповско, 1972 г.), с. Осиково (Поповско), с. Опака (Поповска околия – 1929 г.).

Ще споменем също, че колективни монетни находки са намерени в селища в Търновски окръг (с. Писарци, Бяла Черква – 1934 г.), с. Драганово – 1957 г., 1968 г., с. Иванча във Варна (две) и Варненския район, с. Манастир – 1973 г., с. Бяла – 1979 г., с. Величково – 1952 г., с. Равна, с. Аксаково, с. Войводово – 1938 г., Смядово – 1946 г. Колективни монетни находки (две) с византийски монети от XIII–XIV в. са намерени в крепостта Червен.

Колективни монетни находки, съдържащи византийски монети, са открити в централни райони на северна и северозападна България. Монетни находки са открити в Плевенски окръг (гр. Левски – 1937 г.), с. Вълчи Трън, с. Асеновци (1965 г.), с. Водица, Косар Белене, с. Катерица, Луковит, Ловеч (четири монетни находки) от тях по една монетна находка 1967-1968 г. (Ловешко) с. Смочан, 1961 г., с. Александрово, 1948 г., Червен бряг (1963 г.), Свищов (1964 г. 1966 г.), и в с. Чомаковци, Белослатинско (1953 г.). По-малко монетни находки са регистрирани във Врачанско, с. Камено поле, с. Кунино – и 11, с. Чупрене, Белоградчишко (1953 г.), Лом (три съкровища, 1914, 1958, 1962 г.) и Видин – няколко (три) монетни съкровища, вероятно(?) повторно интерпретирани.

От района на Дунавския басейн са монетни съкровища от Исакча (1918 г.), от северна Добруджа или Влашката низина, и от с. Кристещи (Трансилвания, Румъния).

За развитието на стоково-паричните отношения в българските земи през XIII-XIV в. свидетелстват и множеството монетни находки, намирани на територията на Южна България. Колективни монетни находки са откривани в Черноморския хинтерланд (район). Ще отбележим колективна монетна находка от Поморие (1973 г.), от Бургаско – с. Граматиково (две находки, една 1974 г.), от с. Сарафово, от Суватите (с. Ливада, Бургаски окр.), Несебър (1959 г.), с. Лъка (1960 г.), Бургаско, с. Костен, Бургаско (1975 г.).

Ще отбележим също колективните монетни находки от с. Бели Извор, района на Кърджали (1970 г.), с. Устово, Смолянско (1936 г.), в Устра, Кърджалийско (1968, 1970 г., една недатирана находка), Ямбол (1936 г.), с. Маломир, Ямболско (1937 г.), Стара Загора (две находки, едната 1928/1930 г.), с. Тулово, Старозагорски окр., с. Черково, Старозагор. окр. (1948 г.), с. Гурково, Старозагорско, с. Тъжа, Старозагорско (1962 г.), с. Долни Върпища, Габровски окр., с. Твърдица, Сливенско (1967 г.), с. Голям(о) Чочовен(и), Сливенско (1981 г.), с. Кортен, Сливенско (1960, 1970 г.), с. Вресово, Айтоско, с. Ценево, Новозагорско (1939 г.), Казанлък (1958 г.), Казанлъшко (1967 г.).

Редица колективни монетни находки, съдържащи византийски монети от периода XIII-XIV в. са открити при селища в Пловдивско – с. Ново село (1958 г.), с. Дъбене (1958 г.), Пловдив (една находка), с. Войнягово (1945 г.), Мезек (1937 г.), с. Могилица (1934 г.), Асеновград (1960 г.), в Карлово (1899 г.). Колективни монетни находки с византийски монети от XIII-XIV в. са открити в Пазарджишко (с. Аканджиево, с. Три Водици – 1940 г.), с. Дорково (1965 г., 1967 г.), с. Црнча, Пазарджишко (1963 г.), с. Бяга, Пазарджишко (1959 г.).

Колективни монетни находки с византийски монети (по-малък брой) са открити в Софийско (с. Герман, 1914 г. 1970 г., с. Луково, с. Видраре 1959, 1967 г., с. Койно).

По-голям брой колективни монетни находки с византийски монети са открити в Кюстендилско: в Кюстендил (две, 1960г.), Кюстендилско (неуточнено мястото) – две, с. Баланово (1981 г.), с. Кортен (1970 г.), с. Лиляч (Лиляч) – 1968 г., още една недатирана, с. Невестино (1958 г.), с. Соволяйо (1980 г.), с. Тишаново (недатирано), в Пернишко – с. Реянци (Реяновци) – 1969 г.

Неголям брой колективни монетни находки са открити в Благоевградско: Банско (1957 г.), с. Брестово (две находки – една 1968 г.), с. Бабяк (1966 г.), с. Дъбрава (1968 г.), долината на р. Струма (една неуточнена находка), с. Кръстилци (1951/1952 г. 1971/1972 г.), с. Логодаш (1959 г.), с. Покровник (1962 г.), Петрич (1966 г.).

Специално ще отбележим големия брой неотдавна открити монетни находки – 13 при крепостта Ряховец (южно от гр. Нове, югозападно от гр. Горна Оряховица), при археологически проучвания и разкопки (1989-1992 г.). Находките съдържат византийски билоннови монети от XII-XIII в., български и латински имитации. Неотдавна са обявени открити монетни

находки, съдържащи византийски монети от периода XIII-XIV в. край с. Черенча, Шуменски окръг (1985 г.), Видин (две монетни находки), гр. Мелник (три колективни монетни находки).

Голям брой колективни монетни находки с византийски монети от XIII-XIV в. са открити при селища в северните райони на Егейска (византийска) Македония и Тракия. Ще споменем монетните находки от Драма (1962 г.), Серес (четири – три от 1960, 1960, 1977 г.), Едеса, Верея (Бер, 1963 г.), Геракарио (1972 г.), Колхикон (1961 г.), Левкохори (1955 г.), в Македония (егейска) – неуточнено – 1958, 1971-1972/?, 1974, 1975 г., една неуточнена монетна находка, в Тракия (1962 г.).

Следва да се отбележи, че броят на колективните монетни находки, съдържащи венециански, дубровнишки, сръбски, западноевропейски, други монети, открити на територията на България, е относително и малък в сравнение с откритите колективни монетни находки с византийски монети. Тия монети също свидетелствуват за осъществяваната външно-търговска дейност със средиземноморския свят, както и за развитието на стоковото производство в българските земи.

По-малко венециански монети са открити в Северна България, в с. Дреновец, Разградско (1954 г.), Русе (1955 г.) и Силистра (1957 г.) – италиански монети от XIV в., съвместно с български, влашки и турски монети, в Търново (една венецианска монета, съвместно с византийски), в с. Тишевица, Врачанско (1978 г.), съвместно със сръбски и български монети.

Сравнително по-голям брой находки с венециански монети са открити в Южна България, Софийско и Горно-Струмската област.

Колективни находки с венециански монети от XIII-XIV в. са открити в Родопите (1921/1922г./? – XIV в.), в с. Каменица, Пещерска околия (1926 г.) – видяни монети от XIII в., с. Кричим, Пловдивско (1938 г.), – XIII в., в с. Бачково, Асеновградско (1942 г.) – XIV в., в с. Црнча, Пазарджишко (1960 г.) – XIII в., с. Ракиново, Пазарджишко (XIII-XIV в.) и с. Костандово, Пазарджишко (1984 г.).

В Софийско и Югозападна България монетни находки с венециански монети, са открити в с. Герман (1914 г. – XIII-XIV в. – съвместно със сръбски, византийски и български монети), в Софийско (1921-1922г./?) съвместно със сръбски монети – с. Княжево, Софийско (1934г.), с. Владая, Софийско (1963 г.), с. Саранци, Софийско, Самоков (1982 г.) – XIII в., в с. Студена, Пернишки окр. (1973/1974 г.), в с. Вуково, Дупнишко (1925 г.), в Кюстендилско (1934 г.) съвместно със сръбски монети, с. Граница, Кюстендилски окр. (1979 г.) – XIII-XIV в.

На трето място следва да се споменат намерените дубровнишки монети в българските земи. Тяхното количество в сравнение с венецианските монети е по-малко. Дубровнишки монети са намерени в с. Козловец, Свищов (1939 г.) – недатирани дубровнишки талери, с. Подгоре, Белоградчишко (1950 г.) 18 полугроша на Дубровник, Видин (1933/1934 г.) – една сребърна дубровнишка монета (съвместно с унгарска монета на Бела IV и византийски монети XII-XIV в.) и с. Върбица, Преславско (1951/1952г.) – 30 недатирани дубровнишки талери.

Следва да се отбележат и чуждестранни монетни находки на франкски владетели през XIII-XIV в., откривани в Гърция. Такива монети ' са открити в Търново (1961 г.) (10 медни монети на Франкския владетел на Епир – Йоан II Орсини (1323-1335 г.), намерени са монети от Ахейския принципат (Кларенца XIV в.) и Атинското дукство (Тива, XIII-XIV в.), в Елхово (1980 г.), една монета на владетеля на Кипър Пиер I (1359-1369 г. /?/)

В българските земи са намирани и колективни монетни находки със западноевропейски монети. Ще отбележим монетната находка от Кърджали (1962 г.), съдържаща сребърни грошове на западноевропейски владетели, находката от Враца (1950 г.) сребърни западноевропейски монети от XIV в., между които талери на Филип Испански и полски монети, находката от Силистра – 1944/1934 г. и 1937 г. и една находка от Ряховец, която съдържа един сръбски грош от гр. Тур (Франция) – от 1230 г.

Редица монетни находки съдържат и сръбски средновековни монети от XIII-XIV в., – находките от с. Герман, Софийско (1914 г.), Силистра (1933/1934 г.), Княжево, (1954 г.), Кюстендилско (1934 г.) – 162 гроша на Ст. Урош III, с. Тишевица, Врачански окр. (1978 г.), с. Арчар, Видинско (1956 г.), във В. Търново на Царевец и Калиакра.

Редица монетни находки съдържат влашки (румънски) монети на влашките владетели от XIV в. Тия монетни находки са предимно от Дунавския район и Северна България, от Видински окр. (1980 г.), от с. Флорентин, Видин. окр. (1981 г.), Русе (1955 г.), гр. Слатина, Русенско (1914 г.), с. Червен, Русен. окр., от Русенски окр. (неопределено селището), Търговишки окр. (1938 г.) само влашки монети от XIV в., Калиакра, Велико Търново (1978 г.) – влашки сребърни монети и с. Пчелино, Толбухински окр. (1982 г.).

Няколко монети от находки от периода XIII-XIV в. съдържат монети на османски владетели от XIV в., монети на Кипчакското ханство (Златната Орда) и други източни монети. Монети на османски владетели от XIV и XV в. съдържа колективната монетна находка от Русе (1955 г.), от с. Флорентин, Видински окр. (1981 г.) – XIV в. и с. Подгоре, Белоградчишко (1950 г.), Калиакра (три колективни находки монети на турския владетел Баязид I), крепостта Червен (находка от сребърни турски монети (436) от XIV в. и Мурад I).

Монети на владетели на Кипчакското ханство (Златната орда) съдържат находките от Велико Търново, хълма Царевец (1977 г.), сребърни татарски монети от XIII-XIV в., находката от Варненско (1951/1952 г.), 64 монети от XIII-XIV в. на ханове на Златната орда XIII-XIV в., съвместно с монети на Илханиди, Самониди, Румски селджуци, Зенгиди, Тимуриди, Волжко-Българско ханство и Генуезко-Кримския бактриат. На нос Калиакра са открити татарски монети на владетели на Кипчакското ханство (11).

Една монетна находка с татарски монети е намерена в сграда на хълма Царевец. Находката съдържа дирхеми (5) на хан Ногай, сечени в Исакча от времето 1296-1300 г. В същия град е сечена монетата на хан Чака. В града са намерени медни татарски монети, сечени в Крим от XIV в. – 1 монета на хан Токту (1290-1512 г.) и 3 монети на хан Джанибег (1332-1337 г.).

Прави впечатление големият брой колективни находки с чуждестран-

ни монети (41, не от византийски произход), при това повече от половината съдържат венециански (17) и дубровнишки (4) монети. Търси се дори влияния на венецианската монета матапан в иконографията на средновековните български монети, сечени при Иван Александър²⁸.

Разбира се и българските монети са били използвани на балканските земи, данни за което приведохме за открити български находки на територията на Румъния и Югославия.

Все пак най-голям е броя на колективните монетни находки, съдържащи византийски монети (отбелязахме 110 монети находки с византийски монети) на днешната българската територия и открити монетни находки в Македония и Тракия (гръцка) – 13 локализирани (с 16 монетни находки).

Увеличен е и броят на откритите монетни находки, съдържащи златни византийски монети (перпери) на територията на България. Бяха изследвани само определен брой колективни монетни находки със златни византийски монети²⁹. В изследването ние приведохме данни за около 35 колективни монетни находки със златни монети, при това някои съкровища съдържат голям брой златни монети, а на други съкровища не е определен точният брой златни монети, а са видяни само отделни монети. Ще споменем съкровището от с. Драганово (Горна Оряховска околия, 1925 г.), съдържащо 2 кг. златни византийски монети, от с. Нисово (Русенско, 1931 г.) с над 500 златни византийски монети, от с. Твърдица, Сливенско 1967г. – с 230 златни византийски корубести монети, от село (сега град) Смядово (1937 г.) Варненско – около 100 златни монети (първоначално видяни 12 златни византийски монети)³⁰, от с. Бяла Черква, Търновско – 50 перпера от XIII-XIV в., от (близо до) Пловдив (1938 г.) – над 80 златни перпери, от с. Ново село, Пловдивско (1958 г.), включващо и 17 златни монети.

В други съкровища броят на златните монети от XIII-XIV в. е по-малък, или е цялостно неопределен. Съкровища от златни византийски монети са открити във Варненско, 1963 г. (от тях видяни 5 перпери от XIV в.), във Величково, района на Варна, 1952 г. (от тях в музея в Дългопол са открити три перпера на Андроник II с Михаил IX Палеолог (1294-1320 г.), от Варна (в археол. музей – XIII в.) 14 иперперонови скифати, Поморие (1973 г.) – XIV в., 21 византийски златни монети, целият брой – неопределен.

От Черноморския район произхождат и други съкровища със златни византийски монети, свидетелстващи, че тези области са били включени в

²⁸ Срв. История на финансовата и кредитната система на България. Т. 1. Средновековна България и османско владичество. Варна, 1931, с. 102. Но не може да се приеме мнението (пак там, с. 106) за слабо разпространение в България на венециански монети (матапани). При това данните от писмените извори свидетелстват, че венецианците са използвали венециански и дубровнишки монети.

²⁹ T. Gerasimov. Les hyperpères d'Andronic II et d'Andronic III et leur circulation en Bulgarie. – Byzantino bulgarica, 1962, p.213 sq.

³⁰ T. Gerasimov. Колективни находки на монети. – ИАИ, XVII. С., 1950, с. 318.

търговските отношения с Византия през XIII-XIV в. От с. Сарафово, Бургаско произхожда съкровище с около 30 византийски перпери, видяни 4 перпери от XIV в. (един перпер на Анна Савойска и Йоан V Палеолог – 1341-1391 г.); също от с. Граматиково, Бургаско, където са обявени две монетни находки, една монетна находка от 3 византийски перпери от XIV в. (1974 г.) и друга находка (от неопределено време) с неопределен брой перпери от XIII-XIV в. (определени 5 броя), включваща и златни украшения. От с. Бяла, Варненско (1979 г.) произхожда една находка от 8 византийски перпери – XIII-XIV в. (видяни 4 перпери), от с. Равна (Варненски окр.) – 5 иперперонови скифати (XIII в.). Към Черноморския хинтерланд може да се причисли и монетната находка от с. Мезек (Свиленградско – 1937 г.), която е с неуточнен брой монети, но от нея са постъпили в археологическия музей в София три златни монети – една на Андроник II и Михаил IX, и две – на Андроник II и Андроник III. Съкровището от Преслав (1953 г.) включва златни перпери (2) и билонови скифати. Друго съкровище от Преслав съдържа три златни монети на Йоан III Дука Ватаци, накити и една сребърна аспра на Мануил Комнин (Трапезунд). От с. Опака (Поповска околия, 1929 г.) е монетна находка с 13 златни византийски монети (Андроник II Палеолог с Михаил IX (1294-1320 г.) и Андроник II и Андроник III). От с. Поповско (Разградско – 1972 г.) с монетна находка с 10 златни монети (перпери).

Редицата златни монетни находки от Черноморските райони и районите в непосредствена близост, наред с множеството монетни находки от медни и билонови византийски монети от тия райони, свидетелствуват и потвърждават данните от писмените извори за осъществяваната търговска дейност с Византия през XIII-XIV в.

Следва да се отбележат и други златни монетни находки от Североизточна България. От Шумен (1970 г.) е монетно съкровище, съдържащо 48 номизми от Йоан III Дука Ватаци (1222-1254 г.), от Велико Търново (1967 г.) произхождат три златни византийски монети на Йоан III Дука Ватаци, от с. Драгижево, Търновско (1911/1912г.) произхождат няколко (повече?) златни византийски монети, от с. Писарци, Велико Търновско – 10 златни монети и няколко стотин (300-400) медни корубести византийски монети.

На територията на Северна България златни монети са открити са при с. Александрово (Ловешко) 1948 г.; съдържа сребърни български монети и три византийски перпери от XIV в. – на император Андроник II с Андроник III, при Свищов (1966 г.), съдържащо 2 (вероятно повече) златни монети на Йоан III Дука Ватаци (1222-1254 г.), при крепостта при средновековния град Червен – находка от три златни перпери на Йоан III Дука Ватаци, при с. Вълчи Трън (Плевенски окр.) – неопределен брой златни монети (видяни 2 перпера на Йоан III Дука Ватаци), монетната находка при Лом (1958 г.), съдържаща неопределено количество златни монети (от тях в музея във Видин 5 монети от XIV в.).

Редица монетни находки със златни монети са открити в Южна България (освен Черноморския район и хинтерланд), при с. Дъбене, Пловдивски окр. (1958 г.) – три златни византийски монети (XIV в.) и сребърни български

монети на Теодор Светослав, при Карлово (1899 г.) – 6 златни византийски монети на Андроник II Палеолог (1282-1328г.), при с. Герман, Софийско (1914г.) – три златни византийски монети на Андроник II Палеолог, също находка от 1970 г. – неопределен брой златни монети (номизми) (видяни осем номизми от XIII в.), при с. Тъжа, Старозагорско (1962 г.) – открито съкровище с византийски монети (откупени две златни монети (перпери) на Андроник II и Андроник III (XIII-XIV в.) при с. Еремия, Кюстендилски окр. (1972г.) – (около) десетина златни византийски монети (перпери) видяни две монети на Андроник II с Андроник III, при село Кръстилци (Благоевградско, 1951/1952 г.) – 10 златни монети (три монети са от Йоан III Дука Ватаци (1222-1254 г.), също през 1971/1972г. – неопределен брой (в малко гърненце) – златни монети (перпери) видяни монети от Йоан III Дука Ватаци, при гр. Банско (1957 г.) видяни номизми (8) от Йоан III Дука Ватаци.

От направения преглед на находките със златни монети в днешните български земи (към 34/35) монетни находки от 33 селища се вижда, че византийските златни монети прониквали в българските предели по пътя на външнотърговския обмен, като платежно средство. Те били използвани като платежно средство във вътрешнотърговския обмен на България, свидетелство за което са редицата монетни находки, съдържащи неголям брой златни монети, които били използвани при вътрешнотърговския обмен и отчасти събирани и съхранявани като неголеми съкровища.

Само за споменатите първоначално седем съкровища от Драганово (1925 г.), с. Нисово (1981г.), с. Твърдица, Сливенско (1967 г.), с. Марковча (1926 г.), от с. Смядово (1937 г.), от с. Бяла Черква (Търновско), от/до Пловдив (1953 г.), съдържащи голям брой монети, може да се предполага, че са събирани и съхранявани като монетни съкровища от представители на българското феодално общество и евентуално от по-богати хора от търговското съсловие.

Броят на отбелязаните монетни съкровища с византийски колективни находки в изследването е над 200 – от тях 34, т. е. към 1/7 са със златни византийски монети.

Златните монетни находки, наред с другите византийски находки от монети, свидетелствуват за развитието на стоково производство в българските земи и за неговата свързаност с вътрешния пазар и търговския обмен с Византия.

Изтъква се също значителното развитие на златното монетосечене на Йоан III Дука Ватаци³¹.

Следва да се отбележи, че византийските наротивни извори (истории, хроники) не отразяват осъществяваните търговски сделки във византийските селища и съседните за Византия държави. Във връзка с ширещия се глад през 1306-1307 г. от българските земи във Византия било изнесено българско жито с кораби, с разрешение на Теодор Светослав³². Очевидно износ на българско

³¹ D. M. Matcalf. Coinage in the Balkans 820-1355. Thessaloniki, 1965, 63-64.

³² Срв. З. Пляков. Българо-византийски отношения при Теодор Светослав (1305-1321 г.).

жито във Византия е бил осъществяван през разглеждания период (XIII-XIV в.), което обяснява тази предприета спешна стъпка на българския владетел.

Множество данни от латински документални извори, свидетелстват за търговията на средновековна България със средиземноморския свят.

За осъществяваната външнотърговска дейност може да се правят заключения от броя на чуждестранните монетни находки – венециански (17), дубровнишки (4) и сръбски средновековни монети (над 7).

Важна роля в търговския обмен с Византия играят билоновите и медните византийски монети. Голям брой от тях са открити в български селища, Тракия, Македония и пр.

Множество находки съдържат голям брой сребърни монети – средновековни български, византийски, влашки, сръбски и други, участвали в монетното обръщение в България и във външнотърговския обмен.

Някои сръбски монети от XIV в. са снабдени с контрамарки (малък квадратен печат). Такива монети са, открити във Варненско и Кюстендилско, с което се удостоверяла валидността им като платежно средство от официалните власти³³. Другите чуждестранни монети – византийски, италиански и др. не са били подпечатвани, очевидно били приемани от българските власти като благонадеждна парична единица. Подпечатването евентуално би могло да е извършвано в някоя от монетарниците – във Видин, Търново или Добруджанското княжество през XIV в. на Добротица. Но за някакви обособени държавни служби, които извършвали обмен на пари, осъществявали държавен контрол над внасяните пари или някакъв друг вид регламентация на използваните пари в България, не може да се говори, предвид наличните засега изворови материали. Данни за златното съдържание и стойност на различните видове перпери през XIV в. се съдържат в търговската книга (трактат) на Франческо Балдучи Пеголоти, която отразява една съществувала търговска и финансова практика на средиземноморските пазари през XIV в.

Паричното обръщение се осъществявало в условията на феодална икономика и обществена структура. В българските земи през XIII-XIV в. били в обръщение български монети, сечени в Търновското царство, специално се отбелязват златните монети, сечени при Теодор Светослав (1300-1321 г.). През втората половина на XIV в. собствено производство било организирано във Видинското царство и Добруджанското деспотство.

В българската държава през първата половина на XIII в. се развило имитативното монетосечене на византийски монети и монети на Латинската империя. Такова монетосечене се развило и на територията на Византийската

— *Paleobulgarica*, № 1, 98-99. *Georgii Pachymeres. De Michaelae et Andronico Palaeologis libri tredecim. Rec. Imm. Bekkerus*, vol 2, Bonnae, 1835, p.628₁₆-629₆.

³³ Срв. *Ал. Кузев*. Грошове на Стефан Душан с контрамарки. — *Археология*, 1961, № 2, с. 14, 16, 17.

империя³⁴. В нумизматичната литература на балканските страни, включително и в България, този тип монетосечене стана предмет на разглеждане, обяснение и отразяване предимно след публикацията на книгата на М. Ф. Хенди и някои други обобщаващи работи в съвременната нумизматика. В българските нумизматични публикации, както и в някои други публикации на византийски нумизматични материали, се възприема общо взето класификацията на византийското монетосечене, направено (обобщено) от М. Ф. Хенди, като се правят не само паралели с византийски монетни находки на българска и балканска територия, но се внасят и допълнения към направената класификация.

През XIII в. се наложил стремежът към създаването на собствено монетосечене, което било направено с оглед задоволяване нуждите на феодалното стопанство – производство на платежни средства, като се създадат необходими за държавата монетарници, осигуряване на благороден метал за тях, утвърждаване на феодална собственост и структура в обществото, които през XIV в. с турското завладяване на балканските земи не приели формите на западно-европейските феодални отношения.

Прави впечатление, че някои от чуждестранните (невизантийски) монетни находки съдържат голям брой монети. Това свидетелствува за активна търговска дейност, която не е била случайна и малка по размери (количества на стоките, които са били предмет на покупко-продажба).

Някои монетни находки съдържат голям брой влашки и сръбски монети, напр. колективната находка в с. Флорентин, Видински окр. (1981 г.) съдържа 510 монети на влашкия войвода Мирчо I (1386-1418 г.), находката от Русенски окр. (XIV в.), находката от гр. Слатина, Румъния (юни 1914 г.), съдържаща над 1000 сребърни монети на Ив. Александър, Срацимир и влашките владетели Владислав I (1365-1372 г.) и Раду II (1372-1385 г.), находката от с. Вардун, Търговишко (1938 г.), съдържаща 70 полугрошове на влашкия войвода Мирчо I, от с. Червеи, Русенски окр., съдържаща 496 монети на български и влашки владетели от XIV в.

По-голям брой сръбски монети съдържа находката от с. Тишевица (Врачански окр., 1978 г.), от Кюстендилско (1934 г.) – 162 гроша на Ст. Урош III, от с. Княжево (Софийско 1934 г.) – 20 сребърни грошове от Ст. Урош III (1321-1331 г.), с. Герман (Софийско, 1914 г.) съдържаща 16 сребърни сръбски монети от XIII-XIV в. и находката от Софийско (1921-1922 г. ?/), отнасяна към края на XIV и началото на XV в., представляваща гърне с монети, сребърни полугрошове, от която са видяни 113 полугрошове на сръбския властелин (болярин) Вук (Вълк) Бранкович и 21 венециански полугрошове и други монети. Споменахме по-горе още няколко монетни находки със сред-

³⁴ Срв. История на финансовата и кредитната система на България. Т. 1. Средновековна България и османско владичество. Варна, 1981, 95-97. Специално този тип монетосечене е разгледан у *K.F.Hendy. Op. cit.; И. Йорданов*. Българско имитативно монетосечене от началото на XIII в. — Нумизматика, 1978, № 3, с. 3 и след.

новековни монети. Снабдяването на някои от тия монети с контрамарки свидетелства, че все пак тия монети навлезли постепенно в паричното обръщение на средновековна България. Така било и с монетите на влашките владетели от XIV в.

Находките от Кърджали (1962 г.) и Търново (1961 г.) свидетелстват за използването на монети на латински и франкски владетели в Гърция и Епир през XIII-XIV в. в българските земи.

Ще отбележим още няколко монетни находки с по-голям брой византийски и други монети. При някои монетни находки количеството на монетите (медни) надвишава няколко килограма. На първо място следва да се отбележи съкровището от гр. Силистра (Добруджа), неопределено време на намиране, съдържащо 10 кг. медни монети; от видяните монети има византийски монети от Андроник II, и от Андроник II и Андроник III, както и български, сръбски, западноевропейски монети. Една монетна находка от с. Драганово (Горно-Оряховско, 1925 г.) съдържа 9 кг. медни византийски монети (видяни монети от XII-XIV в.). Същото количество медни монети съдържа и една монетна находка, от с. Смочан (Ловешко, 1961 г.), от с. Драганово, Търновско (1957 г.) – 3,5 кг. медни монети, от с. Ново село (Пловдивски окр., 1958 г.) – 3.300 кг., от с. Црнча (Пазарджишко, 1963 г.) – 4 кг. и друга монетна находка – 3 кг., от гр. Лом (1962 г.) – 3 633 монети и 1 376 монети, от гр. Ловеч – голям брой (постъпили в музей – 5 663 монети), от с. Драгановец (Търговишки окр., 1924 г.) – 4 000 монети, от Стара Загора (1928/1930 г.) – 2 600 монети от с. Три Водици (Пазарджишки окр., 1940 г.) – 2 кг., от Луковит 2 253 (2 160) монети, от гр. Митризово (Карловско, 1937 г.) – 2 ? кг., от с. Кортен (Сливенско, 1960 г.) – 2 кг. медни монети, от с. Вардун (Търговишко, 1967 г.) – 2 020 медни византийски монети, от Казанлък (1958 г.) – 1 500 монети, от с. Брестово, (Благоевградско, 1953 г.) – 1 620/1 621 монети и др.

Прави впечатление големият брой на колективните монетни находки, съдържащи чуждестранни монети от периода XIII-XIV в., свидетелстващи за една активно осъществявана външнотърговска дейност в българските земи. Тия монетни находки са постъпили в музейните сбирки на страната през периода XX в., няколко века след тяхното внасяне в България. Броят на откритите находки през периода XV-XIX в. вероятно също в цялост е бил голям, но реално не може да се направят никакви изводи и прецизиране на данни за същото време.

Чуждестранните монетни находки, както и българските монетни находки от периода XIII-XIV в. свидетелстват за едно развито феодално стоково производство в българските земи през периода XIII-XIV в. Обемът на произвежданите селскостопански продукти и други артикули срещу пари (монети), необходими за плащане на феодалните данъци, бил осъществяван чрез местите пазари и пазарите в по-големите селищни центрове (поселения).

В Дубровнишката грамота на Иван Асен II се отбелязват съществували тържища (или на *φωρωςκῆγῶ*) осъществявана била търговска дейност по

всички области на държавата, в градовете и клисурите³⁵. В друга грамота от XIII в. – Виргинската грамота на Константин Асен за село Брод се отбелязва, че е имало тържище, в селото ежегодно бил устройван панаир на 10 септември и търг всяка неделя³⁶. В сръбски хрисовул на цар Стефан Урош за манастира Лавра на Св. Атанасий на Света Гора от 1361 г., за тържище е използван термина (εμπορίον, εμπονιον)³⁷. В Търново, в похвалното слово за Киприан, написано от Григорий Цамблак (1409 г.) се споменава «пазар», «продавници» и «търговец»³⁸.

В средновековното българско феодално стопанство бил осъществяван обменът на стоки срещу пари и след това отново – стоки, както и на пари-стоки-пари, което в публикации по политикономия³⁹ се означава с формулата С-П-С и П-С-П, без да се е достигало до размерите и характера на капиталистическото стоково производство.

Определени и конкретни изводи за застъпването на лихварския капитал все пак въз основа на колективните монетни находки не може да се правят, без да се отхвърля вероятността някои от тях, натрупани като съкровища да са били използвани и за такива цели. Ще отбележим, че в старобългарския извор „Беседа против богомилите“ на Презвитер Козма, за която са изказани предположения за различни датировки – X, XI или началото на XIII в., но за най-вероятно се приема мнението, че е била написана около 969 и 970 г. – се споменават „търговците“, от които би могло да се получи сребро с „лихва“⁴⁰. Очевидно в случая се касае за български търговци,

³⁵ G. A. Ilinskiy. Gramoty bolgarskikh carey. London, 1970, с. 13, български превод у И. Дуйчев. — Из старата българска книжнина..., с. 58.

³⁶ Й. Иванов. Български старини из Македония. С., 1970, с. 583; Ив. Дуйчев. Цит. съч., с. 58.

³⁷ Срв. Ал. Соловјев, Вл. Мошин. Гръчке повеље српских владара. Београд, 1936, с. 204.³⁵⁻³⁶

³⁸ Стара българска литература. Т. 2. Ораторска проза. Състав. и ред. Л. Грашева. С., 1932, с. 211, 348.

³⁹ Срв. Ст. Цонев. Стоковото производство във феодална България. — ИПр, 1954, № 5, с. 72; Същият. Стоковото производство във феодална България в светлината на колективните монетни находки. — В: Трудове на Държавния университет в гр. Сталнн (Варна). Кн. 2. Стопански факултет, 1952-1953. С., 1954, с. 13, 20; Н. Попов. Лекции по политикономия в СУ „Кл. Охридски“.

⁴⁰ Срв. Стара българска ..., с. 75. Фактът, че са отбелязани ценни метали (сребро) свидетелства, че се касае за литературен извор, съставен преди византийското робство, преди внедряване на византийската парична система в България. Няма установено мнение дали са сечени монети при Първото българско царство — или не са били още внедрени. Две малки златни монети (съхранявани в Париж) се свързват със Сермон, български управител на Сирмиум и се датират от 1019 г. Срв. G. Schlumberger. Monnaies d'or d'un chef bulgare au XIe siècle. Sermon, gouverneur de Sirmium, extrait de la Revue archéologique de 1877, in Idem. Mélanges d'Archéologie Byzantine. Paris, 1895, p.1-5. Това мнение бе прието от нумизмати в миналото, докато историците са се отнасяли с недоверие към монетите. Публикуваните снимки на монетите не са добри. По тях, бе за да имал възможност да работи лично с монетите, съмнения направи Т. Герасимов. Мнимите златни монети на българския военачалник Сермон. — ИАИ, XXIV. С., 1961, 97-101. Приема се, че няма археологически (нумизматични) находки в днешните български земи. С. Димитрова-Чудилова. Клады болгарских монет XIII.XIV вв. — In: Rapports du IIIe Congrès

които са вземали ценни метали (сребро) срещу лихва.

Лихвари – един венецианец⁴¹ (Blanquini de Vinetis) и един генуезец⁴² и двамата в Несебър (Месембрия) – се отбелязват в сметководната книга на Антоний Барбериус 1366-1368 г.

Както се споменава в един латински извор от XIII в. – Вилхелм де Рубрук, лихварството било разпространено в източните народи. За изповядващите несторианството той отбелязва: „... те са най-вече лихвари (usurarii)“⁴³.

Циркулирането на чуждестранните монетни находки се извършвало в условията на феодално общество и феодални обществени отношения. Външната търговия задоволявала нуждите на феодалите от луксозни предмети на бита и други необходими стоки и осъществявала възможност за износ на излишните продукти на земеделско-скотовъдното и занаятчийското производство.

Достигналите до наше време няколко средновековни царски грамоти разкриват покровителство на външната търговска дейност, но липсват разпореждания за използването на парите като разплащателно средство.

Откриването на колективните монетни находки на цялата територия на днешна България свидетелства, че те са били използван като разплащателно средство, натрупвани били като съкровища и били включвани и във вътрешния и външния стоково-паричен оборот на средновековната държава.

International d' Archéologie Slave. Bratislava 7 – 14 septembre 1975. T. 2. Bratislava, 1980, p. 105.

⁴¹ Illustrazioni della spedizieme in Oriente di Amadeo VI (Il Conte Verde), per F. Bollati di Saint-Pierre. Torino, 1900, p. 10, § XLI, XLII, p. 119-120, § 446.

⁴² Ibidem, p. 122, § 457. За откуп на заложените вещи в Месембрия от приближени на Амадей — domino Guillelmo de Grandissono, срв. Ibid., p. 119, § 442. Срв. също *Л. Горина*. Города българското Причерноморье в середине XIV в. по дневнику Антона Барбери. — Источники и историография славянского средновековья. М., 1967, с. 83. За курса на монетите на константинопольския пазар и отчасти на Черноморското крайбрежие срв. Illustrazioni della spedizioni della spezione in Oriente di Amadeo VI ..., 277-278. Срв. и *Й. Юрукова*. Относителната стойност на монетите, циркулирали на българските пазари през XIV в. — *Векове*, 1979, № 6, 35-39. Ще отбележим, че в копие на договора между Иван Александър и венецианците от 1346 или 1347 г. във Венецианската библиотека се отбелязва, че пеперът на Варна е 16 карата и 2/3, и струва 6 гроша, 5 аспри. Срв. *Ив. Дуйчев*. Стара българска книжнина..., с. 378; *В. Гюзелев*. Средновековна България в светлината на нови извори. С., 1981, с. 181.

⁴³ ЛИБИ. Т. 4. С., 1981, с. 239.

THE MONETARY FINDS OF THE 13th–14th CENTURIES AS A SOURCE ON THE FOREIGN TRADE RELATIONS OF MEDIEVAL BULGARIA

Zdravko St. Plyakov

The circulation of coins in Medieval Bulgaria in the 13th and 14th centuries served the domestic economic life, the import and export of foreign goods, realized by internal and external trade activity. The foreign monetary finds were used as a circulating monetary medium, they were collected and accumulated as hoards by the more prosperous Bulgarian population. The monetary finds, discovered in the territory of Bulgaria and partly of neighbouring Thrace and Macedonia, are examined in detail. Over 210 hoards of Byzantine and other coins have been discovered. First are examined the hoards of Byzantine coins. A review is made of the foreign monetary finds of West European origin – Venetian, Genoese, Dubrovnik, medieval Serbian coins and other pieces of West European origin and of coins of Eastern provenance. Some data confirm the existence of the practice to let out money at interest, but in general the circulation of the foreign monetary finds was effected in the conditions of a feudal society and of feudal public relations.

ОТ ЕТИОПЕЦА ПРЕЗ ДЯВОЛА ДО ЧЕРНИЯ АРАПИН: ПОЯВА НА СЪБИРАТЕЛНИЯ ОБРАЗ НА ЧЕРНИТЕ В БАЛКАНСКИЯ МИСЛОВЕН СВЯТ

Лиляна Симеонова

Черният арапин от южнославянския фолклор е същество, което притежава свръхестествени качества и е свързано с подземния свят. То понякога има три сърца и нерядко се явява заедно с вампири, черни кучета и черен вятър. В народния епос юнакът се бори или с черен арапин, или с ламя, или и с двете. Особено място заема черният арапин в песните за Крали Марко. На този цикъл са посветени редица изследвания в съвременната фолклористика, като се подчертава, че – за разлика от Муса Кесаджия, Филип Маджарин, Дебели Новак, „немачкия крал“ и други герои, които могат да се свържат с някакви исторически прототипове – черният арапин е чисто митологическа фигура, без конкретна националност и исторически очертания.

Някои автори разглеждат песните за черния арапин като част от голямата група песни, разказващи за борбата на героя с дракони. Д. Буркхард например предполага, че образът на арапина се е развил от този на ламята (или халата), като постепенно е станала замяна на единия образ с другия¹. От своя страна Д. Петканова изтъква, че дори да нямат никаква връзка с митичните отрицателни сили, а да са продукт на една конкретна историческа действителност (напр. наличието на тъмнокож контингент в състава на османските армии), черните арапи в народните песни пак са описани като крайно жестоки и неизменно се свързват с нещастieto и робството поради символиката на черния цвят².

Едновременно с това дяволът в народните песни също почти винаги е черен, като неговата чернота и свързаната с нея символика произтичат не толкова от религиозната пропаганда, колкото от древните представи за враждебните на човека сили, каквито са и вампирът, черната сянка, черното куче, черният вятър, черният пипер и пр.³ Тук ми се иска да вметна, че в най-

¹ D. Burkhardt. Untersuchungen zur Stratigraphie und Chronologie der südslavischen Volksepik. – In: Slavistische Beiträge. Bd. 33. München 1968, 416-422.

² Д. Петканова. Приемственост и развитие. Студии по старобългарска литература. С., 1992, 315-322.

³ Пак там, 318-319.

ранните си изображения, датиращи от VI в., Дяволът не е оцветен в черно и няма зооморфни черти. Той „почернява“ и „погрознява“ по-късно, вероятно под влияние на народната демонология, която от незапомнени времена свързва черния цвят с болест, смърт и всякакви злополуки. В своя труд, посветен на Дявола във византийското изкуство, Т. Проватакис отделя специално внимание на появата на „етиопците“ в иконографията на Дявола и бесовете му⁴.

Наред с черния арапин и Дявола балканското средновековие познава и още един черен образ – този на „етиопеца“ от византийската и славянските средновековни литератури. В изворите той се явява ту с реални, макар и силно преувеличени черти на огромен и страшен негър, ту като чисто митологичен персонаж, който е самият Дявол или някой от подчинените му бесове. Този образ, изглежда, е преминал през нееднократна митологизация и демитологизация в мисловния свят на средновековието, като се свързва ту с негрите, включени в състава на сарацинските армии или пребиваващи като роби в аристократичните византийски домакинства, ту с Дявола и бесовете му от християнската митология, а може би и най-общо – със злите сили от народната демонология. И така, в средновековната литература успоредно с „конкретните“ етиопци битува и абстрактният етиопец, който е универсално плашилище, съчетаващо в едно образа на Нечестивия и аморфния събирателен образ на силите на подземния свят⁵. Както ще видим, „етиопец“ е и епитет, който в речника на византийските автори от края на IX до началото на XIII в. служи за окарикуатуряване на политическия противник.

Досега връзката между фолклорния черен арапин и литературния „етиопец“ не е била обект на специално изследване. Разбира се, едно подобно изследване изисква изчерпателност и задълбоченост, за каквито настоящата статия не претендира. Целта ми е по-скоро да изложи определени идеи, които подсказват, че в съзнанието на масите двата персонажа по някакъв начин са си взаимодействали, като в резултат на това са добили общи черти. Както ще видим, този процес на взаимно проникване на двата персонажа в общи линии, изглежда, е завършил през XII-XIII в., когато във високата литература започват да проникват фолклорни мотиви. Дяволът, от своя страна, се явява един вид „посредник“ между етиопеца и черния арапин – посредник, който е улеснил сливането в мисловния свят на средновековния балканец на единия събирателен образ с другия.

Нека да започнем с това, че подобно на черния арапин, и на „етиопеца“ се приписват, особено в агиографията, демонични качества. Вече изтъкнах, че това е ту Дяволът, който се явява като стар етиопец, ту някой от под-

⁴ Θ. Προβατάκης. Ο Διαβολός. Εἰς τὴν βυζαντινὴν τέχνην. Συμβολὴ εἰς τὴν ἐρευνάν τῆς ὀρθοδόξου ζωγραφικῆς καὶ γλυπτικῆς. Θεσσαλονίκη, 1980, 52-112.

⁵ L. Simeonova. Constantinopolitan Attitudes toward Aliens and Minorities, Pt. Two. – Etudes balkaniques, 2001, № 1, p. 85.

властните му бесове, като например демонът на блудството или на високомерието⁶. Всъщност, в житията „етиопци“ или още „чрънци“ (на гръцки μέλανοι, σπουδοδέρμοι) нерядко се употребява като синоним на „бесове“: това е особено характерно за т. нар. юродски жития, тъй като в тях „бесовското участие“ е значително⁷.

Например в „Житието на Св. Симеон Юродиви“, което е написано от Леонтий Неаполски през първата половина на VII в., се споменава за демон-етиопец в кръчмата⁸. В същото житие се разказва и за сън, в който се явил „някакъв етиопец, който беше самият Танатос“, т. е. самата Смърт⁹. В „Страданието на Св. Лучия“ пък „етиопците“, които се явявали в сънищата на светицата, подлагали на изпитание нейната вяра и силата на духа ѝ¹⁰. Според автора на житието на св. Андрей Юродиви, някой си презвитер Никифор от цариградската „Св. София“, блаженият успял да се пребори насън с голям и черен „етиопец“, който бил самият Сатана и когото по време на борбата окуражавали безчет етиопци-демони¹¹. Като цяло подвизите на Андрей Юродиви – сам по себе си измислен герой, а не историческа личност – ясно показват до каква степен през X в. т. нар. юродско житие е било пряко повлияно от народната демонология¹².

На пръв поглед семантичната връзка между черния арапин, „етиопеца“ и Дявола с неговите бесове се осъществява от черния цвят. Според т. нар.

⁶ A. J. Festugière. *Leontios de Néapolis Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre*. Paris, 1974, p. 48.30-33.

⁷ Вж. цитираната литература по този въпрос у Л. Симеонова. Дяволът и неговите бесове в „Житието на св. Андрей Юродиви“. – В: Между ангелите и демоните. Доклади от международна конференция. Лесидрен, 31 авг. – 1 септ. 2001 (под печат).

⁸ L. Rydén. *Das Leben des Hl. Narren Symeon von Leontios von Neapolis*. Stockholm – Göteborg – Uppsala, 1963, 153.21., 154.1.

⁹ L. Rydén. *Das Leben des Hl. Narren Symeon*, p. 165.17-18. Срв. и A. J. Festugière. *Leontios de Néapolis Vie de Syméon le Fou et Vie de Jean de Chypre*, 367.37, 390.129.

¹⁰ Ed. G. S. Taibi. (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neogreci, Testi 6). Palermo, 1959, 102-105.

¹¹ The Life of St. Andrew the Fool. Ed. with an Introd., Testimonies and Nachleben Indices by L. Rydén [Studia Byzantina Upsaliensia 4:1]. Uppsala, 1995, p. 16.61-85.

¹² Относно датировката на житието съществува спор сред съвременните учени. Например С. Манго го датира в последната четвърт на VII в., при Константин V или в първото царуване на Юстиниан II. С. Mango. *The Life of St. Andrew the Fool Reconsidered*. – In: Idem. *Byzantium and Its Image*. VR. London, 1984. Study VIII. От друга страна, А. Бергер смята, че дошлият до нас текст е литературна преработка на по-стар текст или е компилация от няколко текста. А. Berger. *Untersuchungen zu den Patria Konstantinoupoleos*. [Poikila Byzantina 8]. Bonn, 1998, S. 600 sqq. Подобно мнение е изказано още от Срезневский, който смята, че житието е написано през VI в. и преработено в X в. И. И. Срезневский. *Житие Андрея Юродивого*. – В: Сб. ОРЯС. Т. 20/4 (1880), 149-184. Повечето други учени, сред които е и най-известният изследовател на гръцкия текст, Л. Риден, отнасят написването на творбата към X в. или най-рано към късния IX в. L. Rydén. *The Date of the Life of Andreas Salos*. – DOP 32 (1978), 127-155; *The Life of St. Basil the Younger and the Date of St. Andreas Salos*. – In: *Harvard Ukrainian Studies*, VII, 1983, 568-586; *The Life of St. Andrew the Fool*, vol. I, 41-46. Срв. и А. М. Молдован. *Житие Андрея Юродивого в славянской письменности*, 7-10.

ἥνειροκρίτικῶ (или съновници) той предвещава нещо лошо, като например болест, робство или смърт¹³. От приведените примери се вижда, че народната демонология – а под нейно влияние и агиографията – е свързала атавистичния страх на средновековния европеец от чернокожите с представите за Нечестивия и подвластните му демони, та дори и с представата за смъртта.

Един по-задълбочен анализ на изворите обаче показва, че черният цвят на кожата на „етиопците“, били те негри или бесове, е само един от цялата съвкупност от белези, които всяват страх у средновековните автори. Обикновено черният цвят на кожата се споменава заедно със страшния външен вид на „етиопците“, който се изразява в див поглед, рошава коса, огромна физическа сила, оголени зъби и пр. Наистина, в житията демоните са преди всичко огромни и космати, с кучешки лица, черни като сажди. Освен това те вият като кучета, грухтят като свине, кикотят се като блудни жени и ужасно смърдят, най-вече на гной и разлагаща се плът.

Откъде произтича този стереотип на страшния „етиопец“ в средновековната литература – от класическото наследство на Византия или, може би, от учението на Църквата? Както ще видим, нито от едното, нито от другото. Църквата заявява, че тя не е нито на скитите, нито на етиопците, а на всички народи, свързани с Христа¹⁴. Тъй като във византийския гръцки понятията „скити“ и „етиопци“ служат за нарицателни съответно за всички северни и южни „варвари“, приведеният цитат илюстрира универсалния характер на Църквата, която се стреми да обхване народите от четирите краища на света.

В Стария Завет също се натъкваме на етиопци: например Мойсей си взел жена етиопка (Числа . 12:1-2), етиопка е и красивата девойка от Песен на песните (1:4-5), където се казва: „Дъщери йерусалимски! черна съм, но съм хубава като шатри кидарски, като Соломонови завеси. Не гледайте ме, че съм мургава, защото слънцето ме е ожурило...“ Според Ориген този образ, на красивата етиопка, символизирайл разпространението на християнството „сред народите“ (ecclesiae personam tenet ex gentibus), докато съвкупният образ на „дъщерите йерусалимски“ символизирайл еврейската синагога и най-общо – наследниците на Авраам¹⁵. Пак от Стария Завет обаче произтича и значението на „етиопец“ като човек, който не се поддава на никаква промяна: „може ли етиопец да промени кожата си и леопард петната си?“ (Йер. 13:23). В този смисъл понятието „етиопец“ се среща както у византийските автори¹⁶,

¹³ Achmetis Onirocritikon. Ed. F. Drexl. Leipzig, 1925, p. 54.1-4.

¹⁴ V. V. Latyshev. Menologii anonymi byzantini saeculi X quae supersunt. S. Peterburg, 1912, II, p. 330.14-15.

¹⁵ A. Καρπόζηλος. Η θέση των μαύρων στη βυζαντινή κοινωνία. – In: Οι περιθωριακοί στο Βυζάντιο. Γεν. Εποπτ. Χρ. Μαλτέζου. Αθήνα, 1999, σελ. 69.

¹⁶ У средновековните автори „етиопец“ се среща по-скоро в определени идиоми и поговорки, отколкото в реалистични описания на чернокожите. Вж. напр. Theoph. Cont. VI.95 (ed. Bonn.), p. 342: наскоро след проведената по инициатива на Василий I кампания за покръстването на евреите, те пак се върнали към старата си вяра, защото били „непромении като етиопци“.

така и в съвременния гръцки в редица идиоматични изрази, които показват невъзможност за промяна¹⁷. Така например, за да изтъкне значимостта на делото на Св. Филип, синаксарът на Цариградската църква ни осведомява, че той избелил един етиопец евнух като го покръстил, т. е. чрез акта на покръстване светецът постигнал невъзможното¹⁸.

Църквата не проявявала расови предразсъдъци в мисионерската си дейност нито през първите християнски столетия, нито по-късно. Не се откриват никакви елементи на расови предразсъдъци спрямо чернокожите и в писанията на ранните християнски автори, вкл. и Отците. Напротив, някои от тях – например Августин Блажени и Атанасий и Кирил Александрийски – са били епископи на африкански градове, съответно Тагаста в Нумидия и Александрия в Египет. Св. Йероним пък живеел и творял във Витлеем в Юдея, недалече от Йерусалим, който също е свързан с разпространението на християнството сред чернокожите. В едно от писмата си Отецът съобщава, че в Йерусалим всеки ден можело да се видят тълпи монаси „от Индия, Персия и Етиопия“¹⁹.

Християнството прониквало сред народите на юг от Египет главно благодарение на египетските монаси и аскети, но и на търговците, някои от които действали и като мисионери. Това се вижда от написаната около 400 г. „История на монашеството в Египет“. В нея се казва, че – благодарение на тези мисионери – сега „Етиопия ще простре ръце към Бога“ (Псал. 67:32)²⁰. Разбира се, историята на ранното монашество е регистрирала и първите прояви на расови предразсъдъци от страна на белите при срещата им с чернокожите. Например в „Житието на св. Мойсей Етиопец“ се разказва как отшелниците, живеещи в района на Тива в Египет, искали да прогонят черния си събрат, като му казвали: „Какво прави етиопец като тебе сред нас?“ и „Като не си човек, защо си дошъл при човеците?“²¹

Ранна Византия поддържала активни отношения с народите, населяващи земите отвъд южните ѝ провинции. С тях се сключвали дипломатически договори и търговски съглашения. Изворите от IV, V и първата половина на VI в. споменават за редица пратеничества от тези народи до императорите в новата столица Константинопол²². Императорски пратеничества също пътували на юг. Един от тези пратеници, потомствен дипломат на име Нонос, който посетил Етиопия и Арабския полуостров през 530/531 г., дава редица географски и етнографски сведения за тези земи и обитаващите ги племена,

¹⁷ Това са идиоматични изрази като „да отмиеш [чернилката на] етиопец“, „етиопецът си е етиопец“, „етиопец не може да бъде избелен“. Вж. А. Καρπόζηλος. Η θέση των μαύρων στη βυζαντινή κοινωνία, σελ. 74.

¹⁸ 'Ο Μέγας Συναξαριστής τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας. Αὐγ. κζ'. Αθήνα 1970, σελ. 470.

¹⁹ Hieronym. Epist. 107. – PG 22, col. 869.

²⁰ A. J. Festugière. Historia monachorum in Aegypto. Edition critique du texte grec et traduction annotée [Subsidia hagiographica 53]. Bruxelles 1971.

²¹ PG 65, col. 284 AB.

²² A. Καρπόζηλος. Η θέση των μαύρων στη βυζαντινή κοινωνία, 70-72.

вкл. и за пигмеите. За тях Нонос пише, че „по форма и външен вид те са човечи, но са доста по-ниски и черни на цвят и цялото им тяло е покрито с косми“²³. Пак по това време, управлението на Юстин I (518-527), империята се намесила във войната между етиопците и омиритите, която се водила в близост до границите ѝ²⁴. Последните сведения за дипломатически отношения на ранна Византия с държавата Ахит – едно от негърските царства по нейните граници – датират от времето на Юстиниан Велики (527-565) и са предадени от Йоан Малала²⁵.

От тази епоха датира и употребата на думата *μαῦρος* като синоним на „негър“ в гръцкия език. Тя се среща в агиографски съчинения като епитет, отнасящ се за народа на влемеите, а също и като нарицателно за суданците-роби в някои написани на гръцки папири от VI-VII в. от Египет²⁶.

В книжнината на ранна Византия откриваме известна двойственост по отношение на чернокожите. От една страна, както се вижда от току-що приведените примери, ранновизантийските автори дават обективни сведения за народите от Юга, като в това отношение продължават класическата традиция, която се характеризира с липсата на расови предразсъдъци. От друга страна, в ранната агиография, написана на гръцки, откриваме първите наченки на предразсъдъци спрямо черните. Образът на етиопеца, който срещаме в някои от тези ранни жития, е в известен смисъл прототип на страшния „етиопец“ от литературата на средновизантийския период.

Нека започнем с един бегъл поглед към „етиопеца“ от класическата литература. Още у Омир се споменават „мъдрите етиопци“. В „Илиада“ те са представени като образец на съдържаност и достойнство. „Етиопците“ обитавали бреговете на Океанос в далечния Изток и правели жертвоприношения, на които идвали да пируват самите богове (Il. I 423. XXIII 206). В „Одисея“ (Od. V 282.287) пък се уточнява, че става дума главно за земите от Югоизтока. Освен това се прави разлика между „източните“ и „западните етиопци“ (Od. I 23)²⁷. У Хелиодор пък етиопците разделят влюбените и ги подлагат на не едно и две изпитания, но „Етиопия“ е просто екзотично място за приключения, а не страна, населена със свръхестествени същества²⁸.

²³ В своята „Библиотека“ Фотий привежда един доста характерен пасаж от „История“ на Нонос, в който дипломатът описва своето пратеничество „в Етиопия и Америта, и при сарацините, и при народите отвъд тях, т. е. при всичките източни народи“. Той прекарал зимата в Етиопия, после се отправил на юг, където видял пигмеи. Вж. Phot. Bibl., cod. 3. – In: Photius. Bibliothéque. Ed. R. Henry. Paris, 1959. Vol. I, 4-7. Срв. А. Карпсζηλος. Βυζαντινὸν ἱστορικὸν καὶ χρονογράφον. Τ. Α' (4ος – 7ος α.). Αθήνα, 1997, 449-451.

²⁴ S. *Martyrium*. Arethae et sociorum. – PG 115, cols. 1249-1290.

²⁵ R. Scott. *Diplomacy in the Sixth Century: the Evidence of John Malalas*. – In: *Byzantine Diplomacy. Papers from the Twenty-fourth Spring Symposium of Byzantine Studies*. Cambridge, March 1990. Ed. by J. Shepard and S. Franklin. Aldershot, 1992, 159-165.

²⁶ V. Christides. *The Image of the Sudanese in Byzantine Sources*. – *Byzantinoslavica*, 43 (1982), 11-12.

²⁷ *Aithiopia*. – *PWRE*. Bd. I. Stuttgart, 1894, cols. 1095-1096.

²⁸ *Heliodori Aethiopicorum libri decem*. Rec. I. Bekker. Lipsiae, 1855.

Според античните автори думата „етиопец“ произтича от глагола $\alpha\iota\theta\omega$ (гр.: изпичам, загарям) и съществителното $\delta\psi$ (гр.: лице) и се отнася за всички чернокожи, тъй като лицата им са изпечени от слънцето (Etym. M.)²⁹. Такова схващане за физическия облик на негрите срещахме дори у някои късноантични автори, какъвто е Филосторгий, константинополски юрист и църковен историк от края на IV и първите три десетилетия на V в. Той пише, че жителите на Ахит били черни, защото били изложени на слънцето³⁰.

Страбон означава като „етиопци“ една голяма група народи, обитаващи земите от Египет на запад, та чак до р. Инд на изток. Като основна тяхна характеристика античният географ изтъква не това, че са страшни, космати, зъбати и пр., а това, че са „вкарани в поезията от Омир“ и че обитават покрайнините на света, подобно на скитите и келтите. Той ги разделя на „източни“ и „западни“³¹. Както Страбон (I.35.39), така и Плиний (Plin. V 43) подчертават, че на запад слънцето оцветява хората не по-малко, отколкото на изток.

Общо взето, тенденцията да се описват като „етиопци“ всички народи с по-тъмна кожа, независимо дали са от Етиопия, Нубия, Судан или даже Индия, е характерна за повечето писатели от античността³². Като посочих обаче, в техните писания не се откриват расови предразсъдъци или ксенофобия спрямо черните³³. Страбоновата традиция да се наричат „етиопци“ всички южни народи е налице и у някои автори от средновизантийския период, които проявяват склонност към архаизиране на етнонимите³⁴.

Във Византия конкретните познания за етиопците, за ролята им в световната търговия и за екзотичната флора и фауна по техните земи общо взето приключват с Козма Индикоплевст – търговец и пътешественик от епохата на Юстиниан Велики, чиято творба днес е известна като „Християнска топография“³⁵. Една от най-интересните и поучителните части в спо-

²⁹ S. Janakiewa. Der Name des Fabeldichters Äsop. – Orpheus, 9 (1999), 47-50: за етимологията на името на Aisopos, което Евстатий Солунски свързва с Aithiops.

³⁰ PG 65, col. 488 B.

³¹ Strabonis Geographica. Rec. A. Meineke. Leipzig 1857, vol. I 1.16, I 2.3, I.2.22-28, I.2.31-32.

³² За употребата на понятията „Етиопия“ и „етиопци“ у античните автори, вж. PWRE. Bd. I., cols. 1095-1102.

³³ F. M. Snowden. Before Color Prejudice: the Ancient View of Blacks. Cambridge, Mass., 1983.

³⁴ A. Diller. Excerpts from Strabo and Stephanus in Byzantine Chronicles. – In: Transactions of the American Philological Association 81 (1950), 241-253; A. P. Kazhdan and A. Wharton Epstein. Change in Byzantine Culture in the Eleventh and Twelfth Centuries. Berkeley – Los Angeles – London, 1985, 168-169. Cf. L. Simeonova. Constantinopolitan Attitudes toward Aliens and Minorities, Pt. One. – Etudes Balkaniques, 2000, № 3, 94-96; Constantinopolitan Attitudes toward Aliens and Minorities, Pt. Two, 84-85.

³⁵ The Christian Topography of Cosmas, an Egyptian Monk. Trans. from the Greek, and Ed. with Notes and Introd. by J. W. McCrindle. New York, 1897. Отделни въпроси, свързани с „Християнска топография“ са обект на многобройни изследвания, но най-пълно този труд е разгледан в: W. Wolska. La Topographie chretienne de Cosmas Indicopleustes. Théologie et science en VI siècle. Paris, 1962. Вж. и цитираната библиография в: Култура Византии. Отв. Ред. З. В. Удальцова. Т. I. Москва, 1984, 467-477.

менатото съчинение е тази, в която авторът разказва за това какво е чул и видял по време на пътуванията си из Етиопия. С името „Етиопия“ той означава огромната територия, която се простира на юг от Египет и достига до екватора. Козма казва, че е преброял тази страна нашир и надлъж и че нейна столица е Аксум, важен търговски и духовен център. Той описва и ред екзотични животни, като носорог, жираф, африкански бивол, „речен кон“ (хипопотам) и др., които е видял в Етиопия. Освен това, Козма споменава и етиопските търговци, чийто кораби достигали такива отдалечени места като остров Тапрован (т. е. Цейлон) и Индия и доставяли ценната стока смарагд.

От запазените преписи се вижда, че „Християнска топография“ се е преписвала и разпространявала и през средновизантийския период³⁶. Тя е била преведена и широко разпространена и в славянския свят, вероятно още от X – XI в. нататък³⁷. На нея обаче се е гледало по-скоро като на четиво, което опровергава Птолемеевата теория за кръглостта на Земята и дава знания за екзотични страни и животни, отколкото като на съчинение, което с обективната си информация за народите от Юга разсейва расовите предразсъдъци, насаждани от византийската книжнина от периода IX – XIII в.

Едновременно с това, макар и ранна Византия да била многоетнична и разнообразна империя, в която все още царял духът на римската космополитна култура, в някои от написаните на гръцки жития от онази епоха се забелязват – както вече посочих – следи от появата на определени страхове, свързани с чернокожите. Сред учените битова схващането, че демонизирането на чернокожите е започнало в средите на египетското монашество и е било свързано с нападенията на свирепите нубийски племена. По-късно това отношение към чернокожите се е разпространило от Египет към Сирия и Палестина, а оттам – и в области, които нямали преки контакти със „свирепите черни“³⁸.

По-горе беше приведен примерът със Св. Мойсей Етиопец, когото другите отшелници не признавали за човек. Друг подобен пример срещаме в „Житието на Св. Евтимий“, което е написано от Кирил Скитополски – автор,

³⁶ На гръцки съчинението е познато в пълния си текст по два запазени ръкописа от средновизантийския период: от VIII/IX и от X в. Вж. *The Christian Topography of Cosmas* (ed. McCrindle), p. 1.

³⁷ Естествознанието в средновековна България. Сборник от исторически извори. Състав. и ред. Ц. Кръстанов и И. Дуйчев. С., 1954, 40-41, 453-491. Сrv. *Стара българска литература*. Т. 5. Естествознание. Състав. и ред. А. Милтенова. С., 1992, 59-67, 118-136, 202-207, 377 (преводът на откъсите от „Християнска топография“ е на М. Спасова). Засага остава без точен отговор въпросът къде и кога за първи път е преведено съчинението на Козма Индикоплевст на някой от славянските езици. От известните над 90 славянски преписа (изцяло или в извлечения) на неговия труд, повечето са руски по произход, като най-ранният е от 1495 г. Вж. *Стара българска литература*, V, с. 16. За „Топографията“ като извор за природонаучни знания вж. *Ц. Чолова*. Естественонаучните знания в средновековна България. С., 1988.

³⁸ Вж. цит. библиография към рубриката *Ethiopians*, *The Oxford Dictionary of Byzantium*. Ed. in chief A. P. Kazhdan. New York – Oxford, 1991. Vol. II, p. 733.

живял през периода 524-568/9 г. и написал жития на неколцина аскети и отшелници, за които бил слушал или които познавал лично в Палестина. И така, в „Житието на Св. Евтимий“ се натъкваме на войствения образ на едно момче етиопче, на което очите му хвърляли огън, кожата му била черна, а лицето му било занемарено³⁹. В тази категория попада и образът на пияницата-просяк Замара, който живеел в покрайнините на гр. Селевкия в Исаврия. Той бил „някакво си човече-етиопец“, „изпълнено с мрак“. Поради това на него му се присънил пророчески сън, предвещаващ лоши неща за града⁴⁰.

Все по това време „етиопците“ започнали да се свързват с представите за Ада и подземния свят. Тези техни „прояви“ се забелязват най-напред във виденията и сънищата на отшелниците и светците от ранновизантийския период. Към вече споменатите примери от VIII-X в. ще спомена и един поранен пример. В т. нар. „Видение на таксеота“, на смъртния одър на войника (таксеота) се явяват както множество „страховити етиопци“, така и ангели. И едните, и другите се стремят да разберат дали той приживе е грешил, за да отведат душата му съответно в Ада или в Рай⁴¹. Твърде скоро появата на „етиопци“ при умирация се превърнала в топос във византийската книжнина⁴². Несъмнено, такъв род писания, датиращи от края на VI до края на VIII в., проправяли пътя на „страшния етиопец“, който се появил във византийската книжнина от IX в. насетне.

Средновизантийският период, макар и да станал свидетел на възраждането на класическите литературни традиции, се характеризирал с нови реалности и с манталитет, доста различен от този на ранновизантийската епоха. Византия вече не се простирала на три континента, културата ѝ не носела отпечатък на онзи космополитизъм, който характеризирал имперската култура през късната античност. От IX в. нататък Византия била една гръцки-говореща, православна страна, в която нехристиянските малцинства, както и християнските, но неправославни и негръцки-говорещи малцинства (несторианци, сирийци-яковити, арменци-монофизити и др.) играели твърде маловажна роля.

При новите условия понятието „ромей“ означавало не просто „гражданин на Римската империя“, а такъв, който – освен поданик на василевса – е и гръцки-говорещ и изповядва Халкедонското верую⁴³. Нещо повече, поради арабските завоевания в Близкия Изток и продължилите около двеста и

³⁹ E. Schwartz. Kyrillos von Skythopolis. [Texte und Untersuchungen zur Geschichte der altchristlichen Literatur 49/2]. Leipzig, 1939, S. 74.19-20.

⁴⁰ Vie et miracles de Sainte Thècle. Ed. par G. Dagron [Subsidia hagiographica 62]. Bruxelles, 1978, p. 318.55-63.

⁴¹ C. de Boor. Zur Vision des Taxaotes. – BZ 5 (1896), 306-310.

⁴² Σ. Λαμπάκης. Οι καταβάσεις στον κάτω κόσμο στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λογοτεχνία. Αθήνα 1982, σελ. 50.

⁴³ L. Simeonova. Constantinopolitan Attitudes toward Aliens and Minorities, Pt. One, 91-94: вж. определенията от средновизантийския период за това кой е „ромей“ и кой е „чужденец“, „друговерец“, „чуждозичен“, „инороден“ и пр., и цитираната библиография по въпроса.

петдесет години опустошителни войни между империята и халифата, към края на IX в. византийските духовни центрове вече били изтеглени далече на север и се съсредоточавали по северозападното крайбрежие на Мала Азия и в районите около столицата Константинопол. Това се вижда и от географското разпределение на житийната литература от следващия X в. Както е забелязал още А. П. Рудаков, по онова време дейността на светците се съсредоточавала или в самия Константинопол и прилежащите му области Източна Тракия и Северозападна Мала Азия, или в Пелопонес⁴⁴.

Териториалното свиване на империята, пренасянето на основните ѝ духовни центрове в нейните европейски части и съответно – сред население, което почти не познавало народите от Юга, защото е имало само спорядични контакти с тях, наложили и едно ново, нееднозначно отношение към „етиопците“.

От една страна, универсалистките традиции на Църквата били продължени като това намерило израз и във византийското изкуство. Във византийски миниатюри, например, се срещат светци-араби, които са изобразени не с расовите черти на хора от Близкия Изток, а просто като светци, т. е. акцентира се не върху етническата им принадлежност, а върху приноса им към християнството⁴⁵. Чернокожите обаче са единствените персонажи, които – може би отново с цел да се подчертае универсалния характер на християнското учение – са изобразени с физическите си характеристики. Така например, в унисон с византийските есхатологични представи, в сцените с Петдесетница се срещат и изображения на негри, за да се покаже, че и те са сред народите, до които са достигнали проповедите на Апостолите. Чернокож присъства и в сцената със св. Нестор от известния Менологион на император Василий II⁴⁶.

Някои апокалиптични текстове, които или са преведени от други езици на гръцки и добиват голямо разпространение през средновизантийския период, или са съставени през този период, също представят „етиопците“ в положителна светлина. Това може би се дължи на факта, че първоначалните варианти на някои от тези текстове вероятно са възникнали в Близкия Изток, и то в епоха, когато там още не са се ширели предрасъдъци спрямо чернокожите. Например „Откровението на Псевдо-Методий Патарски“, което в първоначалния си вариант, изглежда, е било написано на сирийски и по-късно е било преведено на гръцки, ни съобщава, че царството на ромеите е по произход етиопско и затова ще бъде закриляно от Кръста⁴⁷. Освен това, в пророчество-

⁴⁴ А. П. Рудаков. Очерки византийской литературы по данным греческой агиографии. Москва, 1917. (Repr. with an Intro. by D. Obolensky: Variorum Reprints, London, 1970), 26-27.

⁴⁵ V. Christides. Pre-Islamic Arabs in Byzantine Illuminations. – Le Museon, 83 (1970), p. 174 sqq.

⁴⁶ A. P. Kazhdan, A. Wharton Epstein. Change in Byzantine Culture, p. 185.

⁴⁷ Някои автори отнасят първоначалния вариант на този текст към IV в., а други – към VII в. Докато повечето изследователи са съгласни, че оригиналът му е бил на сирийски, някои допускат, че определени части от текста са съставени по-късно направо на гръцки. Вж. А.

то се казва, че ромеите – в българския текст „гърците“ – са „етиопци“, тъй като се били слели в едно четири царства – Етиопия, Македония, римляните и гърците, а македонецът Филип взел за жена Хузита, дъщеря на етиопския цар Фол. Поради това ще се изпълни пророчеството и „Етиопия ще простре ръце към Бога“⁴⁸. Според М. В. Кривов Псевдо-Методий отразява широко разпространеното през периода 644/678 г. убеждение, че „етиопското царство“ Аксум ще помогне на Византия в борбата ѝ с месопотамските мюсюлмани, с което ще се изпълни и пророчеството от Псал. 67:32⁴⁹.

Във „Второто Видение Данилово“, чийто оригинал може би е бил на староеврейски, но което получава голямо разпространение и във византийската, и в славянските литератури, на „етиопския цар“ се приписва положителна роля. За него е казано, че ще успее да се пребори с „десетия рог“⁵⁰. Донякъде под влияние на тези два текста вероятно през Х в. е съставен и т. нар. Апокалипсис на св. Андрей Юродиви, включен в житието на този светец. В него „етиопският цар“ отново играе положителна роля „през последните дни“ на империята⁵¹. Подобно на „Откровението на Псевдо-Методий Патарски“ и на „Видение Данилово“, и „Апокалипсисът на св. Андрей“ е получил голямо разпространение в старославянските литератури⁵².

От друга страна, без да стигат до открита ксенофобия, писателите от средновековния византийски период нерядко проявяват расови и етнически предразсъдъци спрямо всички, които са различни от тях. По всяка вероятност в творбите на елитарните автори са се промъкнали страхове, които по онова време са се ширели на всички нива на тогавашното византийско общество –

Lolos. Die Apocalypse des Pseudo-Methodios. [Beiträge zur klassischen Philologie Bd. 88]. Meisenheim am Glan, 1976; Die dritte und vierte Redaktion des Pseudo-Methodios. [Beiträge zur klassischen Philologie Bd. 94]. Meisenheim am Glan, 1978. Срв. и старобългарския превод на текста в: В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина във Византия и средновековна България. С., 1996, 90-91. Общо за славянските преводи на Псевдо-Методий вж. F. Thomson. The Slavonic Translations of Pseudo-Methodius of Olympus' Apocalypsis. – В: Търновска книжовна школа, IV. С., 1985, 143-173.

⁴⁸ В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина..., с. 174, 178.

⁴⁹ Вж. Proceedings of the 9th International Congress of Ethiopian Studies. Moscow 1988. Vol. VI, 11-117.

⁵⁰ А. А. Vasiliev. Medieval Ideas of the End of the World: East and West. – Byzantion 16 (1942/43), 462-502; В. Тъпкова-Заимова, А. Милтенова. Историко-апокалиптичната книжнина..., с. 93. Според Пол Александър „Видение Данилово“ отразява – със специфичните изразни средства на своя жанр – нападението на арабите над Южна Италия през VII в., а също и арабското нападение над Сиракуза през 20-те години на IX в. P. J. Alexander. The Byzantine Apocalyptic Tradition. Berkeley – Los Angeles – London, 1985, 156-157.

⁵¹ L. Rydén. The Andreas Salos Apocalypse. Greek Text, Trans. and Commentary. – In: DOP, 28 (1974), 205.104-206.114.

⁵² А. Милтенова. Непроучен старобългарски превод на Апокалипсиса на св. Андрей Юродиви. – Родина, 1997, кн. I-II, 105-119. Срв. А. М. Молдован. Житие Андрея Юродивого в славянской письменности. Москва, 2000.

и сред елита, и сред простолюдиеето. Доколко страхът от чуждо нашествие се е преплитал със страха от чужденците по принцип, просто защото византийците са знаели за тях твърде малко или нищо, е друг въпрос.

Страхът от Другия намерил израз и в отношението към негрите, които били смятани за склонни към бруталност и насилие. За насаждането на подобна представа вероятно е допринесла и практиката високопоставени лица да изпращат свои негри-слуги или роби за физическа разправа с противниците си. За един подобен случай, станал през самостоятелното управление на Константин Багренородни, споменава Продължителят на Теофан: стратигът Диоген умрял от нелепа смърт, пронизан с копия от двама черни слуги на Малелеин⁵³. Една по-късна история пък разказва как „мъже, почерни от катран“ пребили някакви цариградчани в банята⁵⁴. Общо взето, цариградското население вярвало, че баните се обитават от демони, вероятно поради наличието на негри-прислужници в тях⁵⁵.

Присъствието на негри-войници и негри-роби във Византия е тема за отделно изследване. Например все още остава неизяснен въпросът какъв дял от живата стока, предлагана на робските пазари в Константинопол, Венеция и Близкия Изток през IX-XII в., са представлявали негрите. Не ми е известно и да е правено изследване, което да установи дали сред войниците от императорската гвардия, която била изцяло рекрутирана от чужденци, е имало и негри. Споменаването на негри-роби или прислужници в изворите от средновизантийския период обаче навежда на мисълта, че те са били един вид символ на социалния статус на своя господар и че сдобиването с такъв роб или прислужник не е било невъзможно.

В тази връзка ще спомена следния интересен епизод, предаден от Константин Багренородни, макар и той да се отнася за една по-ранна епоха. Когато разказва за халифа Абд ал-Малик (685-705), когото нарича с библейското име Авимелех, Константин Багренородни споменава и съглашението, което този халиф се опитал да постигне с врага си, Юстиниан II, за съвместни действия срещу общия им враг, разбунтувалият се корпус на мардаитите в Ливан. „Арабският архигос Авимелех“, т. е. халифът Абд ал-Малик, предложил на императора да усмири мардаитите и да забрани набезите им на арабска територия. В замяна халифът се задължавал всеки ден да дава на василевса по 1000 номизми, един породист кон и един роб-етиопец и да дели по равно с него годишните налози от Кипър, Армения и Ивирия⁵⁶. Че за един халиф породистият кон и негърът-роб са представлявали ценна стока е повече от ясно: ал-Табари в своя исторически труд, обхва-

⁵³ Theoph. Cont., VI.3 (ed. Bonn), p. 438.1

⁵⁴ O City of Byzantium. Annals of Nicetas Choniates. Trans. into English by H. J. Magoulias. Detroit, 1984, p. xxi.

⁵⁵ A. Berger: Das Bad in der byzantinischen Zeit. München, 1982, S. 132 ff.

⁵⁶ *Constantine Porphyrogenitus*. De Administrando Imperio. Vol. I: Greek text ed. Gy. Moravcsik. Engl. trans. by R. J. H. Jenkins. Budapest, 1949, p. 94.

щав времето от пророка Мохамед до 915 г., многократно споменава черни гардове евнуси, които осигурявали личната охрана на всеки халиф и го придружавали дори по време на публични процесии⁵⁷. Юстиниан II приел условията на халифа и сключил договора.

По принцип основа на предразсъдъците срещу чернокожите във Византия от периода IX-XIII в. представлявало ширещото се убеждение, че у хората с тъмна кожа има нещо зловещо или най-малкото недобро. Тази представа вероятно се корени нейде в дълбините на историята на балканско-малоазийския ареал. Както беше показано, тя не е намерила отражение в литературата на елинистическата и римската епохи, но е успяла да се промъкне в някои агиографски съчинения от края на ранновизантийския период, за да намери пълна изява в съчиненията на средновизантийските автори. Представата за черните като „лоши“ е намерила отражение и в балканския фолклор. Така например в българските народни песни християните (българи, гърци, сърби, власи и руснаци) обикновено са представени като светли и дори често биват наречени „бели“, а техните врагове – татарите, циганите и въобще мюсюлманите, са означени като „черни“; душманите също са черни, да не говорим пък за черния арапин⁵⁸. В средновековния гръцки епос за Дигенис Акритас, чийто най-ранен вариант датира вероятно от X в., емирът-сириец е със светла кожа, а „не черен като етиопец“ (I.32); това, че не е черен, както и че скланя да приеме християнската вяра (I.306), в крайна сметка прави брака му с гръцка девойка приемлив от византийска гледна точка⁵⁹.

Вече споменах, че в речника на елита от IX-XIII в. епитетът „етиопец“ имал пейоративно значение. В началото на деветото столетие не друг, а един от най-изявените представители на столичното монашество, Теодор Студит, се изразил крайно негативно за една жена, която по време на ареста си твърдяла, че е „етиопка, родена от етиопка“⁶⁰. „Етиопец“ служело за подигравка, особено ако осмиваният бил от арабски или арменски произход, какъвто е случаят с василеопатора на Лъв VI Заутца⁶¹ или с евнуха Самона, парак-

⁵⁷ The History of al-Tabary. Vol. XXXVIII: The Return of the Caliphate to Baghdad. Trans. and Annotated by F. Rosenthal. Albany, NY, 1985.

⁵⁸ Д. Петканова. Приемственост и развитие..., 305-306.

⁵⁹ Digenes Akritas. Ed. and trans. by J. Mavrogordato. Oxford, 1956. Срв. P. Magdalino. Honor among Romaioi: the Framework of Social Values in the World of Digenes Akrites and Kekaumenos. – ВМГН, 13 (1989), 192-193. Вж. и А. Карπόζηλος. Ἰωάννου Νομικόπουλου ἔκφρασις Αἰθίοπος καὶ ἵππου πάνυ ταλαπυρριμένου. – Δωδώνη. Φιλοσοφική Σχολή, т. 9 (1980), 289-290. Някои автори смятат, че творбата се състои от две възникнали по различно време части, като „романът за Дигенис“ е продукт най-вероятно на XI или XII в., а „песента на емира“ датира отпреди 944 г. Вж. N. Oikonomides. L'Épopée de Digénis et la frontière orientale de Byzance aux Xe et XIe siècles. – Travaux et Mémoires, 9 (1979), p. 377.

⁶⁰ Theod. Studit. Epist. 380.175. – In: Theodori Studitae Epistolae. Ed. G. Fatouros [CFHB], p. 517.

⁶¹ Император Лъв VI нарекал тъста си, арменец Зауца, „етиопец“. Вж. E. Kurz. Zwei griechische Texte über die Hl. Theophano, die Gemahlin Kaiser Leos VI. – В: Записки импер. академии наук, истор.-филол. отдел III/2. С. Петербург, 1898, с. 11.28. Срв. R. J. H. Jenkins. The

момен на същия император⁶². Подобна обида не била спестена дори на императори, ако те имали тен, по-тъмен от обичайния. Достатъчно е да споменем литературния портрет на Никифор Фока от разсърдения епископ Лиутпранд, в който императорът – наред с останалите обиди, изречени по негов адрес – е описан и като „етиопец на цвят“⁶³. Тук се вписва и унизителното „шоу“, което разгневени венециански моряци устроили на смуглия Мануил I Комнин. На пленената от тях императорска галера венецианците качили „някакъв чернокож етиопец“ и церемониално го коронясали за император, за да се подиграят с василевса, който не бил със светла кожа, а бил ἄρῶπις⁶⁴.

Ако обаче за елитарните автори от средновизантийския период „етиопец“ било само обидна квалификация, то в съзнанието на масите „етиопецът“ бил направо страшилище. По-горе приведох няколко примера за това как в народното въображение образът на „етиопеца“ се бил слял със събирателния образ на демоните – слуги на Дявола или с този на самия Дявол. Споменах и това, че тази представа за „етиопеца“ е намерила най-пълно отражение в агиографския жанр. Като говорим за връзката между „етиопеца“ и всевъзможните твари – плод на иррационалните страхове на обикновения византиец, трябва да споменем и още една случка от многобройните „подвизи“ на св. Андрей Юродиви в несекващата му борба с бесовете. Една жена, попаднала под властта на Дявола в резултат на магия, започнала да сънува кошмари: всяка нощ на сън тя била преследвана от „етиопци“ и огромни черни кучета и била обзема от нечистото желание да се съвокуплява със статуите на Хиподрома. С цената на известни усилия светецът успял да развали магията и да отърве жената от властта на злия демон⁶⁵.

Ясно е, че към X в., когато вероятно е съставено „Житието на св. Андрей Юродиви“⁶⁶, в народните представи „етиопецът“ вече напълно бил загубил

Chronological Accuracy of the Logothete for the Years A.D. 867-913. – In: Idem. *Studies on Byzantine History of the 9th and 10th Centuries /VR/*. London, 1970, Study III, p. 107, n. 72.

⁶² Във „Видение Данилово“, където византийската история от Михаил III до Константин VII е предадена в бъдеще време, на император Лъв VI са му приписани двама последователни съуправители, единият от които е описан като тъмен, а другият като арабин. Изследователите смятат, че става дума за Зауца и Самона. Вж. *The Life of St. Andrew the Fool* (ed. Rydén), p. 50.

⁶³ *Liudprandus. Relatio de legatione Constantinopolitana*, cap. III. – In: *Quellen zur Geschichte der sächsischen Kaiserzeit. Widukinds Sachsengeschichte, Adalberts Fortsetzung der Chronik Reginos, Liudprands Werke*. Ed. A. Bauer und R. Rau. Darmstadt, 1971, S. 526. Срв. *The Works of Liudprand*. Trans. into English and Introd. by F. A. Wright. London, 1930, p. 236. По въпроса вж. *R. Morris. The Two Faces of Nikephoros Phokas*. – *BMGH*, 12 (1988), 90-95; *L. Simeonova. The Short Fuse. Examples of Diplomatic Abuse in Byzantine and Bulgarian History*. – *Byzantinische Forschungen*, 23 (1996), p. 61.

⁶⁴ *Niketas Choniates. Historia*. Ed. J.-L. van Dieten [CFHB 11, pts. 1-2. Series Berolinensis]. Berlin, 1975, p. 86.80-86. Срв. *Nicet. Choniates. O City of Byzantium* (trans. Magoulias), p. 59. Относно възраждащата се от X в. нататък традиция да се дават портретни характеристики на византийските владетели вж. *C. Head. Physical Descriptions of the Emperors in Byzantine Historical Writing*. – *Byzantion*, 50/1 (1980), 226-240.

⁶⁵ *The Life of St. Andrew the Fool* (ed. Rydén), p. 174.2486-2500.

⁶⁶ Вж. бел. 12.

човешките си черти и се бил превърнал в митологично същество. Подобен образ на „етиопците“ – изцяло черни, с вдъхващи ужас лица и зверски поглед – срещаме и във „Видението на монаха Козма“, което датира от 30те години на Х в.⁶⁷ Истината е, че – за разлика от Западна Европа – във Византия демонологията никога не се развива в самостоятелна „дисциплина“, по която се пишат трактати и се водят философски спорове⁶⁸. Истина е също така, че от IX в. насетне византийската агиография започва да отрежда все по-незначителна роля на демоните, макар че бесовете все пак се явяват в житията, за да подложат светеца на някое и друго рутинно изкушение, както изискват каноните на жанра⁶⁹. Изключение правят, както вече посочих, юродските жития, които изобилстват с бесове-етиопци, както и „виденията“.

Заедно с това точно ранният Х в. станал свидетел на поредното демитологизиране на „етиопца“, който в съзнанието на балканците отново придобил човешки черти, макар и в образа на свиреп черен „варварин“. Причина за това било превземането на Солун и избиването или поробването на жителите му от ренегата Лъв Триполит (904). Йоан Камениата съобщава, че в армията му имало „исмаелити от Сирия“ и от „съседните им египетски етиопци“, „всичките те кръвожадни и звероподобни хора“. От текста не става ясно какви точно „етиопци“ има предвид авторът, защото той споменава ту „етиопци от Египет“, ту „варвари“, които имали „кожа на етиопци“, т. е. тъмна или черна кожа. Освен това, тези които били „етиопци на цвят“, били „с разгопени тела“ и показвали „дивашкото си безумие с гневно оголените си зъби“⁷⁰. По всяка вероятност сред корсарите на Лъв Триполит е имало и негри⁷¹. А може би Йоан Камениата се е поддал на тогавашната литературна мода, според която за всички южняци се е казвало, че са „от Египет“, без да се прави разлика дали са араби или негри⁷². Някои изследователи смятат, че Камениата не е бил съвременник на събитията, които описва и отнасят съчинението му към XIII⁷³, вместо към Х в. Независимо кога е създадена творбата обаче, тя отразява страха на обикновения човек, този път подплатен и с реални факти, от разрушителната сила на „варварите“ от Юга.

⁶⁷ Σ. Λαμπάκης. Οι καταβάσεις στον κάτω κόσμο στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή λογοτεχνία, 52-53.

⁶⁸ J. B. Russel. Lucifer. The Devil in the Middle Ages. Ithaca – London, 1984, 28-51: Дяволът във Византия.

⁶⁹ C. Mango. Diabolus Byzantinus. – DOP, 46 (1992), 215-223.

⁷⁰ Ioannis Caminiatae. De Expugnatione Thessalonicae. Rec. G. Böhlig [CFHB IV]. Berlin – New York, 1973, caps. 18.26, 45.50, 48.33.

⁷¹ Христидис предполага, че става дума за негри от Судан. Вж. V. Christides. Once again Caminiates' „Capture of Thessaloniki“ – BZ 74 (1981), 7-10.

⁷² Вж. „Египет“ в: Gy. Moravcsik. Byzantinoturcica. Sprachreste der Turkvölker in den byzantinischen Quellen (2nd. revised ed. Berlin, 1958), II, p. 58.

⁷³ A. P. Kazhdan. Some Questions Addressed to the Scholars Who Believe in the Authenticity of Caminiates' „Capture of Thessalonica“. – BZ, 71 (1978), 301-314; A. Κωνσταντακοπούλου. Βυζαντινή Θεσσαλονίκη. Χώρος και ιδεολογία. Γιάννενα, 1996, 92-93.

През XII в. византийските сатирици започнали да творят поезия на език, близък до говоримия, което пък дало възможност във византийската литература да проникнат понятия, отразяващи манталитета на масите от онази епоха. Така например в сатиричната поема „Пулологос“, в която действащите лица са птици, срещаме обръщението „Ἄράπη καὶ Σαρακηνέ, μαυρέα, κακομύτη“, както и „μελανομαυροθώρατε, Σαρακηνέ, κουτρούλη.“⁷⁴ Доколкото ми е известно, това е първият случай в литературата, когато понятието „арап“, което в средновековния гръцки означава и „негър“, и „арабин“, и „всякакъв човек с тъмна кожа“, е употребено в съчетание с думата „сарацин“. От контекста става ясно, че в него е вложен пейоративен смисъл.

Понятието „арап“ отразява не само характерните за епохата предразсъдъци спрямо „черните“ и „сарацините“, но и естетическите схващания на византийците, при които черното и свързания с него смугъл тен се противопоставят на „бялото“ и светлия тен. По-горе споменах за отражението, което тази представа е намерила във фолклора – от византийския епос за Дигенис Акритас, та до българските народни песни. Бяха споменати и случаите на критика и присмех, отправени към императори, задето били със смугла кожа. Доколкото ми е известно, описанието на император Мануил Комнин от Никита Хониат като „арап“ е първият случай на употребата на това понятие в елитарната литература.

През XII-XIII в., наред с навлизането на разговорния термин ἀράπη, в литературата продължава да се употребява и Αἰθίοψ. По това време се появява и един нов топос: ὁ Αἰθιοπικός γραμματοκομιστής. Такъв „етиопец писмоносец“ откриваме в една сатирична творба, която се самоозначава като „екфрасис“ (гр.: описание) и която е написана от неизвестен автор през XII в. или малко по-късно⁷⁵. Адресирана до въображаем получател, творбата е един вид литературно упражнение, което в общи линии подражава на ранновизантийския екфрасис. Обект на сатирата е изпращането като подарък на един мършав и изтощен кон, чийто придружител е „етиопец писмоносец“ или по-скоро – както с чувство за хумор отбелязва А. Карпозилос – „етиопец конеприносител“. „Етиопецът“ бил толкова опушен в лицето и изгорял от слънцето, че приличал на нощно привидение. Освен това, той бил и целият покрит с косми, веждите му били черни и надвиснали като на най-свирип варварин, взорът на черните му очи бил втрещен.

Подобен образ на „писмоносец“, който е наречен „черноигумен“ или „черномонах“, но който поразително прилича по описанието си на „писмоносеца етиопец“, срещаме у Евстатий Солунски в едно негово писмо до Михаил Хониат⁷⁶.

⁷⁴ Ο Πουλολόγος. Εκδ. Ι. Τσαβαρή. Αθήνα, 1987, σελ. 300.8-11. S. *Krawczynski*. Ο Πουλολόγος. Kritische Textausgabe mit Übersetzung sowie sprachlichen Erleuterungen. Berlin, 1960.

⁷⁵ Α. *Καρπόζηλος*. Ἰωάννου Νομικόπουλου ἔκφρασις Αἰθίοπος καὶ ἵππου πάνυ ταλαιπωρημένου, 285-297.

⁷⁶ Eusthat. Thessalonic. Opuscula. Ed. T. L. F. Tafel. Frankfurt am Main, 1832, p. 342. Срв. Α. *Καρπόζηλος*. Ἰωάννου Νομικόπουλου ἔκφρασις Αἰθίοπος καὶ ἵππου πάνυ ταλαιπωρημένου, 288-289.

За друг подобен „писмоносец“ споменава ипатът на философите Михаил Псел, описвайки някакъв свой сън в писмо до протоасикрита Аристин⁷⁷.

От приведените примери се вижда, че в XII-XIII в. вече е съществувало известно припокриване на понятията „арап“ и „етиопец“. Последното отдавна било изгубило значението си на етнимон, пък бил той и доста разтеглив и отнасящ се до голяма група народи с тъмна кожа. В съзнанието на византиеца „арапът“ и „етиопецът“ вече не само били синоними, но били и еднакво лишени от конкретна етническа принадлежност. Те се отнасяли както за всички хора с мургава или черна кожа, така и за абстрактното страшилище, което олицетворявало Дявола, бесовете му и всичките зли сили на подземния свят.

⁷⁷Michaelis Pselli Scripta Minora. Ed. E. Kurtz – D. Drexl. Milano, 1941, 9-13.

**THE ETHIOPIAN, THE DEVIL AND THE ARAPES:
EMERGENCE OF THE COLLECTIVE IMAGE OF THE BLACKS
IN THE BALKAN CONCEPTUAL WORLD**

Liliana Simeonova

In the conceptual world of the medieval Balkans, there are three abstract, collective images of blacks which seem to have interacted with each other. These are the Ethiopian, the Devil and the *Arapes*. While the Ethiopian started out as a literary hero endowed, more often than not, with positive characteristics by Homer, Strabo, Pliny and the rest of the classics, the *Arapes* seems to have been a scary mythological creature from the very beginning. The Devil, for his part, seems to have acted as a kind of intermediary in the emergence of the images of the Ethiopian and the *Arapes*: in Byzantine and Slavonic hagiography, the Devil usually displays features that link him with both personages.

The brief survey of the references to Ethiopians in the classics has shown that, in the cosmopolitan world of Antiquity, there was no racial prejudice against blacks. "Ethiopian" was an ethnicon that referred to anyone who was either black or dark-skinned. It was in Late Antiquity, in the Greek-speaking monastic communities in Egypt, that the abstract image of the Ethiopian began to be associated with the Devil and his demons: later, this negative attitude toward blacks spread from Egypt, through Palestine and Syria, to North-western Asia Minor and the Balkans where it merged with the mythological personage of the *Arapes*.

Further, the survey of the references to Ethiopians in the "high-brow" Byzantine and Slavonic literature has shown that some medieval authors followed the classical tradition and painted a positive portrait of the Ethiopian whereas other medieval authors used the word "Ethiopian" as a synonym for the Devil as well as for all the crude, black "savages from the South".

As could be seen from the surviving literary works, the emergence of the abstract Ethiopian with the mythological *Arapes* seems to have been completed toward the late 12th or the early 13th century.

ДУАЛИСТИЧНИТЕ ВЪЗГЛЕДИ НА П. КИСИМОВ КАТО ДЕЕЦ НА БТЦК (1866-1868).

Георги Якимов

След Кримската война (1853-1856) възрожденските социално-икономически, духовно-културни и политически процеси достигат своя апогей. През 60-те години на XIX в. българското националноосвободително движение набира мощ. То придобива организиран характер, задълбочава кризата в османската държава и поставя въпроса за освобождението на българските земи. През този период, когато съпротивата на българите се превръща в организирана и все по-масова народна борба, започва обществените си изяви една от най-противоречивите фигури на възрожденската епоха – Пантелей Кисимов (1832-1905 г.)¹. В продължение на повече от половин век той осъществява изключително динамична и разностранна обществена дейност. В него откриваме едновременно книжовно-просветен деец, преводач, настоятел на дузина български вестници, търговец, търсач на полезни изкопаеми, политически публицист, борец за черковна самостоятелност и униат,

¹ За жизнения път и обществената дейност на П. Кисимов вж. *Ст. Бобчев*. Живот и деятелност на Пантели Кисимов. – Българска сбирка, г. XII, кн. II-III, 74-90; *З. Стоянов*. Л. Каравелов и неговите клеветници. – В: Съчинения в три тома. Т. 3 – Публицистика. С., 1983, с. 434-456. *Д. Т. Страшимиров*. Комитетско десетилетие (епоха на комитите) 1866-1876. – В: България 1000 години 927-1927. Т. 1. С., 1930, 871-888; Централен таен комитет в Букурещ – БИБ, т. IV, 1931, кн. II-III, с. 110 сл.; *Д. Косев*. Към историята на революционното движение в България през 1867-1871. С., 1958; *Ал. Бурмов*. Таен централен български комитет (образуване и първи период от развитието му). – В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1974. 58-81; Таен централен български комитет (втори период от съществуването му). – В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1974, 82-106. *Кр. Шарова*. Привременното правителство в Балкана и комитетът в Букурещ през 1868 г. – ИПр, 1988, № 9. 19-41; Към историята на българското освободително движение през 1869 г. – В: Сборник в чест на проф. Христо Гандев. С., 1985, 195-224. *Ив. Радев*. Пандели Кисимов – едно от измеренията на възрожденския документализъм. – Кисимов, П. Българските завери 1821-1867. Търново, 1994, 5-10; *В. Бонева*. Пандели Кисимов и българската 1878 г. – История, 1998, № 1, 38-42; *П. Петков, В. Бонева*. Българите пред Европа през 1869 г. В. Търново, 1993, 3-27. *Г. Якимов*. Пантелей Кисимов и църковните борби в Търновската епархия (1856-1862) – В: Модерният историк. Сборник, посветен на 60-тата годишнина на проф. Андрей Пантев. С., 1999, 198-217; Пантелей Кисимов в политическия живот (1884-1887 г.). – История, 2000, № 2, 40-49.

съзаклятник, политик-дуалист, емигрант, анонимен автор на злободневни брошури, консерватор след Освобождението, русофил и мемоарист².

Безспорно, в бурната епоха на националното Възраждане най-важните политически изяви на П. Кисимов са свързани с дейността на БТЦК. Въпреки че за тази организация има значителен брой изследвания³, остават редица неизяснени въпроси, свързани с прочутия мемоар до султана от 1867 г., авторството на програмната част за дуалистична турско-българска държава и на особено важна за нацията по това време въпрос за църковната организация след скъсването с гръцката Патриаршия. По-детайлно трябва да се разгледат пропагандната дейност на организацията, отношенията между водещите фигури, идейния облик на комитета, личностните конфликти, отношението на българското общество към политическите акции на БТЦК и др.

Изследователската задача, която си поставяме с тази статия е свързана с намирането на точното място на П. Кисимов в дейността на БТЦК и политическия живот на емиграцията в периода 1866-1868 г, разглеждане на постановките заложи в програмната брошура „България пред Европа“, Мемоара от 1867 г. като основа за решаване на българския въпрос и публицистичните материали на възрожденския общественик в комитетския орган в. „Народност“. Важно място в настоящия труд заема разкриването на Кисимовите идейни възгледи и особено – на твърдо отстояваната от него до Освобождението идея за турско-български дуализъм.

² *Радев, Ив.* Цит. съч., 5-10.

³ По-подробно за ТЦБК виж. *П. Кисимов.* Исторически работи. Моите спомени. Ч. III. История с документи и писма. С., 1901, 1-150. *Ив. Касабов.* Моите спомени от Възраждането на България с революционни идеи. С., 1905, с. 58 сл.; Документи за българската история. Т. 1. С., 1931, с. 432 сл.; *П. Н. Орешков.* Руска държавна преписка по нашето освободително движение (1866-1868). – Сп. БАН, кн. 52-53, 255-328; *Г. Димитров.* Княжество България..., ч. 1, 426-427, ч. 2, с. 251; *Ст. Заимов.* Миналото. Етюди върху записките на Захари Стоянов. С., 1895, 18-28, 202-220; *П.П.Каранетров,* Сбирка от статии. Средец, 1897, 267-283; *Страшимиров, Д.* История на Априлското въстание. Т. 1. Предистория. Пловдив, 1907, 3-35; Комитетско десетилетие (епоха на комитите) 1866-1876. – В: България 1000 години 927-1927. Т. 1. С., 1930, 781-888; *Ив. Клинчаров.* Христо Ботйов. Биография. С., 1910, 484-495; *Д. Косев.* Към историята на революционното движение в България през 1867-1871. С., 1958; *Ал. Бурмов.* Таен централен български комитет (образуване и първи период от развитието му). – В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1974, 58-81; Таен централен български комитет (втори период от съществуването му). – В: Избрани произведения. Т. 2. С., 1974, 82-106; *К. Велики.* Румъния и българското революционно движение за национално освобождение (1850-1878). С., 1982, 54-84; *Д. Косев.* Русия, Франция и българското освободително движение 1860-1869. С., 1978, 102-104; *Цв. Нушев.* Български таен централен комитет (1866-1869 г.). Дисертация. 1992; БТЦК и четите от 1867-1868 г. – Изв. НБКМ, т. XX-XXVI, 1992, 137-157; *В. Червенков.* Внешнеполитическая ориентация тайного центрального болгарского комитета. – В: Балканские страны в новое и новейшее время. Кишинев, 1977, 41-55; *Ив. Стоянов.* Тайният централен български комитет и българите в Южна Русия – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 2. В. Търново, 1993, 162-173; За външнополитическата ориентация на Тайния централен комитет – Трудове на ВТУ, т. XXIII, кн. 3, 1986; Държавнотворческите възгледи на Тайния централен комитет – Епохи, г. III, 1995, № 2.

* * *

Само десетина години след Кримската война (1853-1856) установеното с Парижкия мирен договор статукво се разклаща. През 1866 г. Балканският полуостров е обхванат от нови сътресения. В Румъния „чудовищната коалиция“ заставя влахо-молдовския княз Александру Йон Куза да се откаже от престола си. В кризисната обстановка, въпреки съпротивта на Високата порта новите управляващи издигат кандидатурата на немския княз Карл Хохенцолерн-Зигмаринген за румънски владетел⁴. Последвалата Австро-пруска война размества значимо европейските политически пластове. Открива се възможност сръбското правителство да постави отново въпроса за изтеглянето от сръбските крепости на последните турски гарнизони. Сърбия получава подкрепата на Черна гора, а търси и съдействие от Гърция и Румъния⁵. Напрегнатата обстановка на Балканите през 1866 г. активизира царската дипломация, която след поражението на Русия в Кримската война следва предпазлива външнополитическа линия за решаване на балканските проблеми, с колективните усилия на великите сили-гарантки и изключваща пряка руска намеса при военни конфликти. Политиката на император Александър II и канцлера княз Горчаков е съобразена както с въгрешните реформи и трудностите, произтичащи от тях, така и с враждебното отношение на силите, подкрепили Турция през 1853-1856 г. В същото време Русия се опитва да запази позициите си сред балканските християнски народи и страни, като оказва подкрепа на националноосвободителните движения и осъществява „морално ръководство“ над тях⁶. Конкретната обстановка на полуострова през 1866-1867 г. заставя Русия да излезе извън рамките на следваната дотогава политика и да подкрепя по-радикални замисли и действия на балканските народи срещу Турция. В основата на по-решителната руска политика е посланикът в Цариград граф Н. Игнатиев. Той залага на формирането на балкански съюз между Сърбия, Черна гора, Гърция и българите⁷. По руско внушение се активизират дейците на „Добродетелната дружина“, които в съгласие с руската дипломация работят по проект за създаване на сръбско-българска държава⁸.

През 60-те години западните сили, въпреки участието в дипломатическите акции, които установяват неприлагането на Хатихумаюна и продължаващото национално и верско подтисничество на балканските народи, под-

⁴ В. Трайков. Раковски и балканските народи. С., 1971, 258-259, 133-135; К. Велики. Румъно-турските отношения през периода февруари – юли 1866 г. Основаването на Тайния централен български комитет (ТЦБК) и връзките му с румънското правителство. – В: Страници от миналото на българския народ. С., 1987, 167-168.

⁵ История на България. Т. 6. С., 228-229.

⁶ Д. Косев. Русия, Франция и българското освободително движение 1860-1869. С., 1978, с. 11-12.

⁷ Пак там. с. 33 сл.

⁸ М. Димитров. Комитетът на старите (Добродетелната дружина). – В: България 1000 години, 927-1927. С., 1930, 737-779.

държат основните положения в Парижкия мирен договор и целостта на Османската империя. Франция, Англия и Австрия (от 1867 г. Австро-Унгария) оказват постоянен отпор на руската балканска политика, упражняват натиск върху младите балкански държави и в повечето случаи подкрепят Високата порта при ограничаване или смазване на националноосвободителните движения⁹.

Политическото напрежение на Балканите не подминава и многобройната българска емиграция в Румъния, Сърбия и Южна Русия. Освен „старите“ се активизират и представителите на по-младата генерация сред емигрантите в Румъния. Това са хора, които търсят спасение на север от Дунава след революционните прояви през 1862 г. Те виждат решаването на българския въпрос чрез различни инициативи, в широкия обсег от революционните движения до политическите компромиси и комбинации с външни сили или османската държава. Макар и да произхождат от различни социални групи, те имат желание по-скоро да видят реално подобрение на живота на българското общество, на сънародниците си във вътрешността¹⁰. Сред тази генерация, която играе важна роля в българското националноосвободително движение в периода 1866-1869 г. значимо място заема и П. Кисимов.

През пролетта на 1866 г., след преврата в Румъния, П. Кисимов напуска Болград, където живее със семейството си след емигрирането в Румъния заради подозренията на турските власти за съучастие в Хаджиставревата буна (1862 г.). Той се установява в Плоещ и недалеч от града, в прикарпатското село Колибаш със съдействието на българина Лука Кирияков започва експлоатация на петролен кладенец¹¹. Успоредно с тази поминъчна дейност П. Кисимов навлиза и в политическия живот на българската емиграция в Румъния.

Известно е, че превратът в Румъния дава отражение и върху българо-румънските отношения. Тайният румънски комитет, който осъществява детронацията на княз Куза, търси подкрепата на многобройната българска емиграция. При тези обстоятелства се стига до формирането на БТЦК и акта за сътрудничество, известен като „Свещенна коалиция между българите и румънците“

Появата на БТЦК е плод на развитието и потребностите на българското общество през втората половина на 60-те години на XIX в. Макар и да възниква под влиянието на външен фактор, комитетът отразява идейните схващания на либерално-буржоазната прослойка сред емиграцията, която търси свой път за решаването на българския въпрос, различен както от този на революционно-демократичното течение около Г. Раковски, така и от по-консервативно настроените дейци на „Добродетелната дружина“. Във външнополитическата насоченост на БТЦК се отразява невъзможността на бъл-

⁹ Д. Косев. Русия, Франция..., с. 10.

¹⁰ История на България, т. 6..., с. 234.

¹¹ П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, с. 113.

гарското националноосвободително движение на дадения етап да се насочи към самостоятелно разрешение на въпроса за освобождението на България. В самата същност, социална база и идеология на БТЦК са заложени противоречия, които се превърнаха в сериозна пречка пред неговото единство и ефективно политическо действие¹².

Според съвременниците и изследователите на БТЦК, в създаването и първоначалната му дейност П. Кисимов не взема участие¹³. Трудно е да се установи, дали до есента на 1866 г. той знае поне за неговото съществуване, идеи, платформа, организационна структура и пр. С Атанас Андреев, Иван Грудов, Иван Касабов, Христо хаджи Николов и други известни фигури в организацията той се познава отдавна и поддържа постоянни връзки. В мемоарите на Кисимов е публикувано едно писмо на Атанас Андреев, в което последният припомня на своя съратник, при какви обстоятелства през 1866 г. му разкрива съществуването на Тайния комитет¹⁴. Това в никакъв случай не означава, че Кисимов не разполага с информация за БТЦК още през пролетта и лятото на 1866 г.. Известно е, че след завръщането на Раковски в Букурещ (август с.г.) и яростното му противодействие на политиката на комитета и подчинеността към румънската страна, по-широки кръгове от емиграцията вече са наясно със съществуването на организацията. Може да се предположи, че през есента на 1866 г. П.Кисимов се насочва към БТЦК, за да търси реализация на политическите си разбирания. По това време той споделя голяма част от схващанията на средите около „Добродетелната дружина“. От 1862 г. датира познанството му с лидерите на русофилската организация Евлогий и Христо Георгиеви както в политически, така и в икономически план. По социален произход, политически разбирания, възгледи и характер П. Кисимов стои в близост до дружината. Той споделя безрезервно проруската и външнополитическа ориентация¹⁵.

Посочената по-горе среща между П. Кисимов и активния деец на БТЦК Атанас Андреев в Букурещ, е проведена вероятно през есента на 1866 г. Тя става скоро след съставянето на подразделение на организацията в Търново. Кисимов запознава Андреев с текста на свой политически документ и търси съдействието му за превод и отпечатване на френски език¹⁶. Съдържанието на брошурата прави силно впечатление на Андреев и той решава да привлече П. Кисимов към дейността на комитета, разкрива му тайната за неговото съществуване. Освен това предлага на плоещия емигрант документът да се

¹² Нушев, Цв. Български таен централен комитет..., 68-69. Искам да изкажа благодарност на д-р Цветолоб Нушев за възможността да използвам неговия труд при подготовката на настоящата статия.

¹³ Ал. Бурмов. Таен централен ..., 58-81.

¹⁴ П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, с. 30. Писмо от Атанас Андреев до П. Кисимов, 14 ноември 1895 г.

¹⁵ Пак там, с. 162.

¹⁶ Ал. Бурмов. Таен централен ..., 82-83; Велики, К. Румъния и българското ..., 63-64.

издаде от името на БТЦК и така организацията да се разкрие пред обществеността¹⁷. До това време П. Кисимов има известен опит при подготвянето и разпространението на подобни политически документи. През 1859 г. той подпомага П. Калянджиев при оформянето на изложение до руския консул в Одрин Ступин за турския натиск над българите в търновската каза¹⁸. След Хаджиставревата буна двамата подготвят и послание на емигриралите българи до посланическата конференция в Канлиджи, уреждаща сръбското-турския конфликт¹⁹. С основание можем да предположим, че от тези акции Кисимов влиза в полезрението на руската дипломация и в следващите години някои негови действия вероятно са тясно обвързани с руската политика на Балканите²⁰.

През 1866 г. от погледа на П. Кисимов не убягва започналото раздвижване сред емиграцията. Сложната обстановка в Румъния, Балканите и българските земи го подтиква към действие. Изостреният интерес на Европа към Балканите благоприятства политическите акции на българите. В тази атмосфера на политическа възбуда сред емигрантските среди и при натрупан опит в дипломатически акции пред великите сили, П. Кисимов подготвя брошурата „България пред Европа“ („La Bulgarie devant l'Europe“), а покъсно и Мемоара до султан Абдул Азис, които се превръщат в програмни документи на БТЦК и очертават неговата реформаторска и дуалистична идеология. По това време П. Кисимов е 35-годишен и има зад гърба си значителен опит като общественик. Връзките с някои от най-известните възрожденски дейци, участието в просвето-културното движение и църковните борби, осведомеността за политиката на великите сили по Източния въпрос и помощта за революционните начинания в Търновско през 1856 и 1862 г. допринасят за оформяне на политическите му възгледи. Част от тях са

¹⁷ К. Велики, К. Румъния и българското ..., с. 63; Ал. Бурмов. Таен централен..., с. 83; П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, 30-31.

¹⁸ Г. Плетньов. Обръщения на населението от Търновско към Русия. – Във: Велико Търново през вековете. С., 1982, 125-132; Павел Калянджи и положението на българите след Хатихумаюна. – ИПр, 1980, № 1, 71-78.

¹⁹ П. Кисимов. Цит. съч., ч. IV, 28-29; Ел. Хаджиниколова. Българските преселници в южните области на Русия 1856/1877. С., 1987, с. 149.

²⁰ По-категорично становище в тази посока не можем да изкажем по достъпните ни исторически източници. Възможно е в архивите на Азиатския департамент да се съдържат сведения за него, тъй като е сред значимите фигури на българската емиграция в Румъния в края на 60-те години на XIX век. Надали рано проявените му проруски настроения са останали незабелязани от руската дипломация. В тези години много от политическите изяви на Кисимов са в пълен синхрон с позициите на Русия по редица важни въпроси от балканската и европейска политика и не могат да се обяснят само с едно патриархално-традиционно преклонение пред славянската и православна империя, оформено в семейната среда. Дори да се приеме последното, то непременно трябва да се изтъкне, че в зрелите си политически изяви освен ярката защита на турско-българския дуализъм, Кисимов пропагандира често онази политическа линия, която е характерна за „Добродетелната дружина“ и определя Русия, като решаващ фактор за освобождението на България.

разкрити в споменатата брошура. Въпреки, че в нея има редица позиции, които пораждаат съмнения, че може да са внушени от консервативните проруски среди на емиграцията в Румъния имаме достатъчно основание да приемем, че тя е дело на П. Кисимов. Проблемите на Източния въпрос и мястото на българите в него заемат централно място в обширния политически документ. Кисимов изразява позициите си към Великите сили и тяхната политика. Макар да няма високо образование, П. Кисимов проявява политически способности, които се обогатяват постоянно от дейното му участие в общественно-политическия живот и интереса към Източния въпрос. Той се убеждава в огромното въздействие на Русия и западноевропейските сили върху съдбата на Османската империя, а оттам – и върху положението на балканските християнски народи. След разочароващата за българите Кримска война това решение остава с неясна перспектива. Без да изоставя проруските си разбирания Кисимов е наясно, че след 1856 г. западните велики сили придобиват доминиращо влияние в Османската империя и приемат запазването на нейния териториален интегритет като защита на своите стратегически интереси на Балканите, с оглед въздържането на имперските амбиции на Русия към европейския югоизток. При това разположение на силите, без тяхното съгласие не могат да се решават най-важните проблеми на полуострова, а те в следвоенните години се вметват в рамките на Хатихумаюна. При пъгуванията си до османската столица през 1857-1858 г. той има възможност да се поучи от опита на цариградските българи при поставянето на българските проблеми пред представителите на западноевропейската дипломация. Кисимов е запознат с техните външнополитически инициативи през 40-те години на XIX в.²¹

Още с първите думи в брошурата „България пред Европа“ става ясно, че основна тема в нея е Източният въпрос, поведението на великите сили към него, мястото на българите и евентуалната им съдба в бъдещето му разрешаване. П. Кисимов осъзнава и изтъква важната роля на печата, на политическите брошури за формирането на общественото мнение в европейските страни. Той пише брошурата, за да провокира европейската дипломация, вестниците и обществеността, да ги подтикне към ясна позиция по българския въпрос, тъй като „добрите статии на г. Жирардена и на много други човеколюбци, които са писали и ще пишат за бъдеще за християните в Турско“ не могат да дадат утешение на подтиснатите, в дългото им очакване на европейската милост, докато стратегическите и материални интереси на великите сили вземат връх²². Брошурата продължава с упреци към западните държави за политиката им спрямо балканските народи и страни. Тя се определя, според Кисимов, от разбирането, че християните са обвързани верски, а част от тях и по племенен произход с Русия. Той обръща внимание на френската политика по Източния въпрос, тъй като нейните

²¹ П. Кисимов. Цит. съч, ч. I, с. 114.

²² Пак там, ч. III, с. 3 сл.

позиции имат важно значение за развитието му. Според българския емигрант Наполеон III погрешно е приет от потиснатите народи на Балканите като „политически месия“ и защитник на стремежите им към свободен живот. Годишите след Кримската война налагат убеждението, че „Наполеон III е такъв само там, гдето стои славата и интересът на Франция, на католицизма и латинизма.“ Кисимов има ясно разбиране за френско-руските противоречия по Източния въпрос и за очевидния факт, че „Запада съперничи на Севера.“ Той изтъква, че в годините след Кримската война „агенти на разни пропаганди от Запад“ се мъчат да „отклонят българите от надеждата им към Русия“, да поробят „най-напред волята и съвестта на християните в Турско, че тогава да се залови Запада да ги освобождава от иго чуждо и несносно“. Изминалото време, според автора, ясно показва, че опитите на западните държави да отклонят българите от традиционната им обвързаност с Русия и православие не дават резултат. Въпреки това той се надява на положителна промяна в политиката на великите сили по отношение на българския въпрос и неговото скорошно разрешаване²³.

В брошурата се отхвърлят извършваните „на книга“ реформи и Хатихумаюнът е определен като „маска на турския деспотизъм“. С ироничен език Кисимов коментира слухове за въвеждане на конституционно управление в Турция. Според него, продължаващите национални, верски и икономически репресии в крайна сметка ще имат като логично следствие неизбежни въстания, тъй като „правдини не се дават доброволно, но се вземат със сила“²⁴. Така той отхвърля възможността самите турци да направят същински реформи. Според Кисимов, преобразователните действия на Мидхат паша в Дунавския вилает не променят азиатската система на подтисничество.

В „България пред Европа“ българският емигрант засяга и важния за нацията църковен въпрос. Според него, политиката на Портата е изключително коварна за православните християни и е насочена към пълен разрыв между българите и гърците. Като участник в упоритата борба за прогонване на търновските гръцки владетели П. Кисимов застъпва по-радикални позиции и не споделя доктрината на руската дипломация за единство на православните.

По-нататък в обширния документ П. Кисимов се обръща към европейската дипломация с питане дали иска да види кървави революции, за да се заеме с българския въпрос, за да се убеди, че българите са „узрели за една независимост“. Можем да приемем, че така поставен Кисимовият въпрос по-скоро насочва към отговор, отхвърлящ бунтовническите действия като път за подобряване съдбата на сънародниците. Прокрадва се идеята за нуждата от сериозни реформи с намесата на великите сили, които да доведат българите до статут, подобен на този в Сърбия и Румъния спрямо Портата. Значимите промени в Европа и на Балканите въздействат силно върху него

²³ Пак там.

²⁴ Пак там.

и започналото през есента на 1866 г. на о. Крит въстание го убеждава, че въоръжената борба за свобода може най-радикално да постави за разрешаване определен национален проблем. Сам противник на такава политическа линия, Кисимов се опитва да внуши на Великите сили, че те трябва да решат българския въпрос, преди тежкото положение на българите да ги докара дотам, че да се захванат за оръжието. Без да уточнява към каква „автономна България“ се стреми, той счита, че такова решение ще предотврати въстания и ще осигури нужната свобода. Авторът на брошурата се обръща към европейската дипломация с успокоителния призив: „Дайте свобода на отечеството на българите, в подобие както я имат днес сърбите и румъните и ще видите, че нито равновесието на Европа ще пострада, нито търговските интереси на някоя държава ще се навредят“²⁵.

В „България пред Европа“ П. Кисимов категорично отхвърля ширещите се твърдения на западните политици и журналисти за политическата незрялост на българския народ и още веднъж пита дали трябва да се стигне до революции, за да се сметнат балканските християни за достойни и зрели за свободен живот. С примери от близкото им историческо минало той показва стремежа към самостоятелно политическо битие. За постигането на желаната автономия, според него, е нужно да се разбере от западните сили, че българите неведнъж са вдигали въстания. П. Кисимов посочва и конкретни исторически събития – въстаническите движения през 40-те – 60-те години на XIX в. За него именно националополитическият им характер кара османските власти да ги отричат и представят пред европейското обществено мнение като действия на разбойници²⁶.

В края на брошурата българският емигрант изтъква доводите си, че Европа по-скоро ще получи политически и икономически изгоди от една автономна България. Той приема за неоснователни опасенията, че възраждането на българската държавност ще наруши равновесието между великите европейски сили на Балканите. За да се избегнат тези съмнения, той приема за нужно да се убеди Западът, че българите са признателни на Русия заради многото войни с Турция за защита на балканските християни. Кисимов смята, че ако Англия и Франция направят същото, отношението и към тях ще е на признателност. Той завършва брошурата с отхвърляне на обвиненията, че българите са в орбитата на панславизма и призовава правителствата на великите сили да решат по-скоро Източния въпрос, тъй като „българският народ, като всеки народ, има своя книжевност, своя народна история, своя народен бит, отделни от всяка славянска породица, има и своя отделна бъдещност“²⁷. Последните мисли на Кисимов ясно показват високата степен на национално съзнание у него, въпреки изразените про-руски настроения.

²⁵ Пак там, с. 19.

²⁶ Пак там, с. 3.

²⁷ Пак там, с. 20.

През декември 1866 г. брошурата „България пред Европа“ е преведена от Атанас Андреев, поправена от председателя на БТЦК Димитър Диамандиев и издадена в два варианта – на български и на френски език. Всички известни изследователи на организацията са единодушни в мнението, че този политически документ раздвижва дейността ѝ, позамряла сред уреждането на турско-румънските отношения през есента на 1866 г. и установяването на Иван Касабов в Пловдив по същото време²⁸. Затова брошурата бързо превръща П. Кисимов в „централна фигура“ на БТЦК²⁹.

В „България пред Европа“ са заложени редица идеи и становища, които се превръщат в програмни за БТЦК. Това важи особено за външнополитическата ориентация на организацията и политиката на великите сили по българския въпрос. Според П. Кисимов установеното в документа безразличие към съдбата на българския народ, трябва да се промени с активна пропагандна дейност, насочена към дипломатическите среди и европейското обществено мнение. Особено внимание той обръща на френската политика заради силното ѝ влияние върху Османската империя. П. Кисимов ясно долавя, че евентуална помощ от Франция за българите е тясно обвързана с разпространението на „католицизма и латинизма“ и с намаляването на руското въздействие върху българското общество³⁰. Участието му в църковно-националните борби и близкото сътрудничество с Др. Цанков допринася за по-добрата му ориентация за целите на френската дипломация спрямо българите. От друга страна, той защитава правото на Русия да подкрепя балканските християни и изразява надеждите им за активна позиция на православната империя относно нерадостната им съдба. Като цяло в брошурата прозира разбирането, че спокойствието и съдбата на Балканите зависи от „гарантните сили“. За Кисимов едно бързо решение на Източния въпрос чрез автономен статут на християните в османската държава ще предотврати сериозни политически катаклизми и заплахи за Европа³¹.

Като пропаганден акт „България пред Европа“ постига необходимия ефект, тъй като във времето на поредната криза в Османската империя вдига значителен шум пред европейската дипломация и обществено мнение около съдбата на българите като част от заплетения Източен въпрос и ги подтиква към търсенето на решение на българския въпрос. Разпространението на брошурата, както и коментарите във вестниците стават добра изходна база за активизирането на БТЦК³².

Внимателният поглед върху тази брошура на П. Кисимов показва, че зас-

²⁸ Ал. Бурмов. Таен централен ..., с. 83; К. Велики. Румъния и българското ..., с. 64; Д. Страшимиров. Комитетско ..., 868-869.

²⁹ К. Велики. Румъния и българското ..., с. 64.

³⁰ П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, 3-20.

³¹ Пак там.

³² П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, 3-20; Ал. Бурмов. Таен централен ..., 82-83; Д. Косев. Към историята ..., с. 22.

тъпените в нея позиции в значителна степен се доближават по-скоро до политическите възгледи на консервативните среди в националноосвободително движение. Тя отразява реформаторските разбирания на своя автор, както и неговите надежди и съмнения доколко са възможни промени в османската държава под въздействието на западноевропейските държави. На редица места в нея има неприкрита симпатия към Русия, близост до възгледите на „Добродетелната дружина“ и внушенията на руската дипломация (по това време княз Горчаков подема поредната мирна дипломатическа инициатива за натиск върху Портата с оглед подобряване на положението на балканските християни). Това дава основание да се твърди, че П. Кисимов е сред онези умерени дейци, които навлизат в БТЦК без да скъсват връзките си с „Добродетелната дружина“ и с намерение да формират политиката му според разбиранията на еволюционистки и по-консервативно настроените емигрантски среди³³.

На брошурата „България пред Европа“ не може да се гледа като на изолирано явление. Тя е част от започналите още в началото на XIX в. усилия на пробудените българи да привлекат вниманието на европейските сили към проблемите на нацията. Неслучайно в историческата наука намира място и становището, че освен просветното движение, борбата за самостоятелна църква и за политическо освобождение, се откроява и четвърта насока в освободителното движение: разкриване пред европейските политици и обществеността на тежкото положение на българския народ под османска власт и на желанието му за свободен живот. С различни форми и средства (делегации до правителства и организации, изложения и мемоари до монарси, кабинети, държавници, политически и военни лица, контакти с европейски дипломати, брошури, апели, статии в българския и чуждестранния печат и пр.) е поставена за цел защитата на българската национална кауза пред европейските сили, опитват да се промени източната политика на великите сили, да се въздейства в положителна за българите посока³⁴. Българите използват същите средства за защита на националните интереси, каквито са характерни за националноосвободителните движения на сърби, гърци, поляци и италианци. С времето и съзряването на възрожденското общество, расте политическата съзнателност и ориентацията на българските дейци в сложните лабиринти на Източния въпрос и отношенията на великите сили по него³⁵. Проявите на българското националноосвободително движение, крупните балкански и европейски събития, които в една или друга степен засягат Източния въпрос, са повод за външнополитическа активност за защита на българските интереси³⁶.

³³ История на България, т. 6..., 235-236; *Н. В. Зуева*. Руските дипломати на Балканите за положението на Османската империя и решаването на българския въпрос през 1866-1867 г. – В: *Българското Възраждане и Русия*. С., 1981, 470-471.

³⁴ *Кр. Шарова*. Български външнополитически акции пред Европа през XIX век до 1877 г. – *ИПр*, 1996, № 4, 7-8.

³⁵ Пак там, 8-9.

³⁶ Пак там.

От особена важност за формирането на политическите разбирания на П. Кисимов и ориентацията му в сложния Източен въпрос се оказва дейността на Александър Екзарх. В младежките си години, когато сътрудничи на редактирания от известния българин „Цариградски вестник“ Кисимов на няколко пъти посещава османската столица и се запознава с текста на мемоара на Ал. Екзарх от 23 януари 1843 г. В документа той предлага обособяването на българските земи като свободни в рамките на Османската империя. Великите сили се подканят да регулират българо–турските отношения, да подпомогнат законността, образованието на християните и цивилизоването им. Така според политическия акт ще се осигури спокойствие на Изток, в интерес на западните държави. Мемоарът на Александър Екзарх макар и написан в дух на лоялност и очертаващ мирния и дипломатически път за уреждане на българския въпрос, разкрива нова тенденция в развитието на българското националноосвободително движение – да се търсят съюзници в Европа и да не се разчита само на традиционната руска подкрепа. В резултат на усилията му и подкрепата, която получава от цариградската българска колония, дипломатическите представители на великите сили добиват по-ясна представа за положението на българския народ под чуждата власт, за ограничеността и неприлагането на реформените актове на Портата, за желанието бързо да се преодолее просветно-културната изостаналост, за характера на българо-гръцкия църковен спор, за освободителните борби и пр.

Не е изключено Кисимов да е познавал мемоара на Ал. Екзарх и по-рано. Документът е разпространяван в Търново във вид на брошура, непосредствено след създаването му. Възможно е, като влиятелна фигура в града, Кисимовият баща хаджи Георги да е разполагал с текста на мемоара. Неслучайно в спомените си П.Кисимов отбелязва: „Впрочем Александър Екзарх направи поне да се заговори в дипломатическия свят за неговото изложение; имаше го написано в красив албум, та го показваше на всякого – на французски език, разбира се – и остана за спомен.“³⁷ С основание известни учени правят паралел между либерално-буржоазната тенденция в мемоара на Александър Екзарх и по-късните програмни документи на БТЦК „България пред Европа“ и Мемоара до султана от 1867 г, чийто вдъхновител е П. Кисимов³⁸. Така още през 40-те години на XIX в. се очертават контурите на трите основни направления в българското националноосвободително движение – консервативното (т. нар. „благомислящи“, разчитащи изключително на руска помощ), либералнобуржоазното (търсещо съдействието и на западните сили за дипломатически натиск върху Портата, за даване на известни права на българското население в рамките на Османската империя) и революционното (загатнато в първите действия на Г. Раковски)³⁹.

³⁷ П. Кисимов, П. Цит. съч., ч. I, с. 114.

³⁸ Кр. Шарова. Български дипломатически акции пред Европа в началото на 40-те години на 19 век. – В: България и европейските страни през 19-20 век. С., 1975, с. 46.

³⁹ Кр. Шарова. Българският политически център в Париж през 40-те години на IX век. – Във: В чест на акад. Христо Христов. С., 1976, с. 87.

В годините след Кримската война, разгръщането на възрожденските процеси, създаването на национално-революционната идеология от Г. С. Раковски, проявите на освободителното движение и политическото съзряване на нацията, дават отражение във външнополитическите акции на възрожденските българи. В тях въпросът за политическото освобождение заема най-важно място, независимо дали може да се осъществи по революционен или мирен път. През 60-те години са предприети поредица от външнополитически инициативи за защита на българската национална кауза пред Европа с разнообразни проекти за политическа самостоятелност или административна автономия⁴⁰. Обхватът на средствата и методите за въздействие върху европейските правителства, политици, организации и обществеността е толкова голям, че е трудно те да бъдат изброени⁴¹. Годините на революционната криза на Балканите (1866-1869) отбелязват истински връх във външнополитическата активност на българите, които търсят пътища за решаването на националния въпрос. В тези усилия важна роля изиграва и Кисимовата брошура.

„България пред Европа“ се разпространява по пощата до европейските дипломатически служби и правителства. Екземпляри са разпратени на авторитетни вестници, както и на дунавския валия Мидхат паша с надеждата, че брошурата може да стигне до Високата порта⁴². Вероятно политическият документ е внасян в българските земи чрез австрийската пощенска служба, която не се контролира от турските власти⁴³. Българският вариант се разпространява във вътрешността и от комитета в Свищов, а брошурите в южните български земи проникват и със съдействието на руския вицеконсул в Пловдив Найдено Геров⁴⁴. Това е ясен знак, че значителна част от застъпените в политическия документ мисли срещат неговата подкрепа. Брошурата предизвиква известен интерес най-вече заради откритата проява на съзаклятническа организация сред българската емиграция в Румъния⁴⁵. Заинтригуван от нея е и австро-унгарският консул в Русе Мартирт. Той докладва във външното министерство подробности за основаването на БТЦК, неговия състав, финансови средства и заключава относно „България пред Европа“, че в нея има верни констатации, но проруският ѝ дух издава кой стои зад нея⁴⁶.

В спомените си д-р Хр. Стамболски посочва какво е отношението на някои от цариградските българи към пропагандния акт на тайнствения ко-

⁴⁰ *Кр. Шарова*. Български външнополитически акции..., 14-16.

⁴¹ Пак там,

⁴² *Ал. Бурмов*. Таен централен..., с. 83.

⁴³ Свобода, г. I, бр. 3, 17 януари 1871.

⁴⁴ *Ал. Бурмов*. Таен централен..., с. 83; Из архивата на Н. Геров. Т. I, 1911, с. 597. Тодор (Божидар) Запрянов до Найдено Геров от 25 януари 1867 г.

⁴⁵ Пак там,

⁴⁶ *В. Паскалева, В. Политиката на Австрия (Австро-Унгария) и българското национално-освободително движение от Кримската война до Освобождението. – Известия на Института „Ботев – Левски“*. Т. 3. 1959, 93-137.

митет в Букурещ. Заедно с него К. Петров, д-р Г. Вълкович и Ат. Стоянович реагират положително на позициите, изложени в брошурата и определят нейния автор като „човек самоотвержен, безкористен, пропит с чист патриотичен дух, човек, който познава добре народа ни, теглилата, желанията и стремежа му, с една дума, един добър и истински син на България“⁴⁷. За благосклонното отношение към „България пред Европа“ допринася и напрегнатата обстановка сред българската колония в османската столица след верноподаническото и раболепно послание към султана (иницирано от д-р Ст. Чомаков по турско внушение) по повод на Критското въстание. То не среща одобрение сред цариградските българи и на неговия фон Кисимовата брошура е приета положително⁴⁸.

Брошурата на П.Кисимов в голяма степен е и резултат на онази обществената атмосфера сред българската емиграция в Румъния, която подтиква различни нейни пластове да търсят варианти за решаването на най-належащите пред нацията проблеми по време на поредния кризисен цикъл в развитието и разпадането на султаната. С излизането на „България пред Европа“ от името на БТЦК настъпва повратен момент в обществено-политическата дейност на П. Кисимов. Този обширен политически документ и застъпниците в него възгледи за решаването на българския въпрос, за същността на Източния въпрос и ролята на великите сили в неговото развитие, за „реформите“ в Турция и други проблеми осигуряват силни позиции на своя автор сред българската емиграция в Румъния. Макар и по социален статус, външнополитическа ориентация и идейно-политически разбирания П. Кисимов да е по-близо до „старите“, възрастта, образованието (включително постоянно самообразование), политическата осведоменост, готовността за по-активна пропагандно-политическа дейност го приближава до по-младите и активни в политическо отношение слоеве сред емиграцията, към дейците на създадения във връзка със събитията в Румъния през 1866 г. БТЦК. Влизането на П. Кисимов в организацията ѝ придава друга политическа насоченост. В духа на времето (осъществяващата се трансформация на Хабсбургската империя в дуалистична австро-унгарска държава), в което след „България пред Европа“ живее, българският общественик продължава да търси решение на българския въпрос и го намира в турско-българския дуализъм. Новата политическа обстановка допринася за конкретизиране на една компромисна по своята дълбока същност политическа програма. Неслучайно следващата голяма политическа стъпка на П. Кисимов се оказва участието му в изработването на знаменития мемоар до султан Абдул Азис.

⁴⁷ Хр. *Стамболски*. Автобиография, дневници и спомени. Т. 1. (1852-1868). С., 1927, с. 299.

⁴⁸ Пак там, с. 295, 300. За политическите възгледи на известния деец на църковно-националното движение д-р Стоян Чомаков виж. *Ил. Тодев*. Д-р Стоян Чомаков или от освободителен към имперски национализъм. – В: *Към друго минало или пренебрегвани аспекти на българското национално възраждане*. С., 1999, 149-164.

В началото на 1867 г. нестабилността в Османската империя се засилва. На о. Крит въстанието срещу турската власт продължава и получава все по-широка подкрепа от европейската общественост. Притисната от дипломатията на великите сили, Портата отстъпва по въпроса за гарнизоните в сръбските крепости с надеждата за успокояване на обстановката на Балканите. Неосъществяването на прогласените през 1856 г. реформи все повече нагнетява обстановката в българските земи. Противоречията между българския народ и турското управление се задълбочават. Напредващи във възрожденското си развитие, българите търсят пътища за отхвърляне на чуждата власт⁴⁹.

Сложната обстановка в балканските владения на Турция принуждава великите сили да се намесят. След дълго обсъждане и противоречиви становища между дипломатите на тези страни, до общ политически документ не се стига. На 24 февруари 1867 г. Франция представя пред Високата порта „Бележка върху Хатихумаюна от 1856 г.“ В този меморандум се настоява за осъществяване на обещаните през 1856 г. реформи: достъп на християните до държавни и военни служби; свободно развитие на учебното дело; гарантиране на общинското самоуправление; промени в съдилищата, законодателството и полицията; гарантиране и разширяване на частнособственическите права; въвеждане на модерна данъчна система чрез косвени данъци; премахване на вътрешните мита; по-стройно формиране на държавния бюджет⁵⁰.

От своя страна руската дипломатия също предприема стъпки, целящи сериозни промени в Османската империя. През ноември 1866 г. княз Горчаков издига идеята за автономия на всички християнски провинции в европейската част на Турция, като най-ефикасно средство за решаване на Източния въпрос по мирен път с добрата воля на всички заинтересовани велики сили⁵¹. Тази идея заляга като основа на предложения на 6 април 1867 на Портата проект под названиее „Реформи в Турция и за действително подобрене на християнското население там“. Този меморандум е насочен и към силите-гарантки на Турция и се опитва да ги убеди, че самите турци не могат да извършат обещаните преобразувания и затова се налага намесата на европейските държави. В руския проект се настоява за: ново, съобразено с етническият състав на населението административно-териториално деление; значителна автономия на новите вилаети и широко застъпване на изборното начало; реорганизация на съдилищата и изборност на съдиите; ревизия на

⁴⁹ История на България, т. 6..., с. 228 сл.; *Н. Данова*. Критското въстание през 1866-1869 г. и българската общественост. – ИПр, 1971, № 6, с. 38 сл.

⁵⁰ *Г. П. Генов*. Източният въпрос (Политическа и дипломатическа история). Ч. II. С., 1926, с. 199 сл.

⁵¹ *Н. В. Зуева*. Руските дипломати на Балканите за положението на Османската империя и решаването на българския въпрос през 1866-1867 г. – В: Българското Възраждане и Русия. С., 1981, 470-471.

османското законодателство и обнародването му на езиците на християнските народи; запазване на военния данък за немюсюлманите, но и право да служат в местна милиция; разпределяне на данъчните тежести от местните изборни власти; достъп на християните до специалните държавни училища и свобода на местните съвети за развитие на учебното дело; пълно равенство на султановите поданици пред закона и възможност за безпрепятствена обществена дейност⁵².

В крайна сметка различията и противоречивите интереси между великите сили възпрепятстват обща позиция за натиск върху Портата, но техните действия са добър знак за онези среди сред българската емиграция, които желаят по-скорошното поставяне на българския въпрос на дневен ред. „Добродетелната дружина“ и сръбският дипломат в Букурещ К. Магазинович изработват програма за българо-сръбски съюз със съдействието на руската дипломация⁵³. Г. Раковски подготвя поредния си програмен документ за развитието на революционното движение под наименование „Привременен закон за народните горски чети за 1867 лето“⁵⁴, а неговите близки съратници замислят изпращането на чети в българските земи⁵⁵.

Политическото раздвижване сред емиграцията се отразява и върху БТЦК. Организацията се опитва да затвърди благоприятния ефект и пропагандния шум от брошурата „България пред Европа“ и предприема нови политически стъпки. През втората половина на февруари 1867 г. се извършва обновление в ръководството на организацията. Председател става Д. Диамандиев, за членове са избрани Ат. Андреев, Ив. Грудов, А. Цанков и Р. Попович⁵⁶. а вероятно и К. Цанков, Хр. х. Николов, Ив. Адженов, Ив. Касабов, Д. Войников и Ив. Кършовски⁵⁷. За секретар на комитета е определен Д. Бранков. Вероятно зад това име се крие П. Кисимов⁵⁸. Като член на ръководството на организацията той участва в изработването на новия му устав, наречен „Основно законоположение на народните тайни комитети“⁵⁹. По същото време от името на БТЦК се изисква архива на организацията от Иван Касабов, тогава учител в Пloeц⁶⁰.

Новата фаза в развитието на БТЦК налага изоставянето на стария устав, отразяващ подчинеността към Румънския таен комитет. „Основно законо-

⁵² Г. П. Генов. Източният въпрос ..., с. 204 сл.

⁵³ М. Димитров. Комитетът на „старите“ – Добродетелната дружина. – В: България 1000 г. 927-1927. С., 1930, 737-779.

⁵⁴ В. Трайков. Г. С. Раковски. Биография, С., 1974, с. 332 сл.

⁵⁵ Ал. Бурмов. Четническото движение в България през 1867 г. – В: Избрани прозведения. Т. 2. С., 1974, 107-128.

⁵⁶ Ал. Бурмов. Таен централен..., с. 84.

⁵⁷ Цв. Нушев. Български таен..., с. 51 сл.

⁵⁸ Ал. Бурмов. Таен централен..., с. 84; К. Велики. Цит. съч., с. 64. Според нас становището на Бурмов е приемливо.

⁵⁹ Пак там, 84-85.

⁶⁰ Пак там, с. 86.

положение на народните тайни комитети“ определя главната цел на организацията, принципите за работа в комитетите, моралните и делови качества на членовете, организационната структура, издръжката на комитетската мрежа, начина на вземане на решенията, претенциите на Централния комитет да представлява българския народ и пр.

Безспорно „Основно законоположение на народните тайни комитети“ е резултат от колективните усилия на новото ръководство на БТЦК. Този документ може да се приеме като поредната стъпка в идейното и политическо развитие на националноосвободителното движение, част от неговата еволюция, необходим етап преди възникването на организация, стояща на последователни революционни позиции и готова на такива действия⁶¹. Трудно е да се даде отговор на въпроса каква е ролята на П. Кисимов при изработването му, но в документа присъстват част от онези разбирания, които той защитава в следващите няколко години – поставянето на българския въпрос пред Високата порта и великите сили, търсенето на реформистко, компромисно решение чрез турско-български дуализъм и др. Разнообразието на политическите действия и приемането на революцията като помощно средство към тях контрастира с „Акта за свещена коалиция между румъните и българите“ и първия устав на БТЦК, където се посочва, че освобождението на отечеството ще се търси чрез „едно общо въстание“. Това потвърждава схващането, че навлизащите в организацията умерени дейци се опитват да наложат своите разбирания за политическите и начинания⁶². П. Кисимов е точно сред онази част от българските емигрантски дейци, които считат, че не са изчерпани възможностите за мирно, еволюционно развитие в рамките на Османската империя и добиване на известни политически придобивки. Той отхвърля пътя на самостоятелните и продължителни революционни действия.

Кризисната обстановка на Балканите и инициативите на европейската дипломация благоприятстват активизирането на комитетските дейци и те предприемат политически стъпки, които да популяризират организацията сред емиграцията в България и чужбина. Централният комитет приема идеята на П. Кисимов да се подготви нов политически документ – мемоар до султан Абдул Азис. Той написва първоначалния текст и го представя за одобрение и поправки „от комитетския съвет“⁶³. Подобно на „България пред Европа“, и мемоарът е преведен на френски език от Атанас Андреев и поправен от председателя Димитър Диамандиев. Окончателната му редакция е поверена на преподавателя по френска литература в Букурещ Марсилик, който е и редактор на в. „Romanul“⁶⁴. Неговата намеса придава на този до-

⁶¹ *Кр. Шарова*. Привременното правителство в Балкана и комитетът в Букурещ през 1868 г. – ИПр, 1988, № 9, 20-21.

⁶² История на България, т. 6..., с. 235.

⁶³ НБКМ-БИА, ф. 154, а. е. 4, л. 35-36; *П. Кисимов*. Цит. съч., ч. III, 45-61; *Ал. Бурмов*. Таен централен ..., с. 87; *Д. Косев*. Русия, Франция и българското..., 64-65.

⁶⁴ *П. Кисимов*. Цит. съч., ч. III, с. 31.

кумент онзи стил, който кара някои европейски политици и вестници да изкажат съмнение, че той е българско дело и го отдават на външна намеса. Подготвени са два варианта – един на български език за разпространение сред емиграцията и във вътрешността, а другият – на френски език за европейските и турски управляващи и вестници⁶⁵.

Както посочихме в началото, въпреки че за БТЦК има значителен брой изследвания, остават редица неизяснени въпроси и повечето от тях са свързани с прочутия мемоар до султана. Не е ясно кой от дейците на комитета е автор на програмната част за дуалистична турско-българска държава и на особено важния за нацията по това време въпрос за църковната организация след скъсването с гръцката Патриаршия. Макар и П. Кисимов да е посочен като инициатор за съставянето на мемоара, трудно може да се установи какви допълнения и промени са направени в първоначално подготвения от него текст от ръководството на комитета. Вероятно този първи вариант на документа е изгубен по време на Освободителната война заедно с другите книжа на Кисимов. Това създава и затруднения при отговора на въпроса доколко официалният текст на мемоара отговаря напълно на разбиранията му както за решаването на българския въпрос, така и за по-нататъшните му действия като един от ръководителите на организацията. Трябва да се подчертае, че до Освободителната война П. Кисимов неотклонно защитава основните идеи, заложили в този политически документ, дори когато много от дейците на разпадналия се вече комитет го отричат или се отдалечават от дуалистичната политика.

Мемоарът започва с обръщение до султана и твърдението, че на Балканите настъпва нова ера на коренни промени, породени от критичното състояние на османската държава. В него се напомня за българското минало и самостоятелната българска държава през Средновековието. В първата част на политическия документ са посочени основните недъзи на османското управление, които предопределят и тежкото положение на българския народ – липса на ефективно и честно правосъдие, данъчен гнет, опити за възпиране на образователното дело и нерешения църковен въпрос. Преамбюлът завършва с констатацията, че предприетите реформи (Хатишериф, Танзимат и Хатихумаюн) не се изпълняват и в крайна сметка българите продължават да страдат, а нарастващото недоволство ще изправи империята пред опасност от разпадане. За да се избегне последното, с верноподанически тон от името на българския народ авторите на мемоара предлагат „да се реши Източния въпрос в полза на целостта на империята и на нейното възрождение с пресни елементи“⁶⁶. Това е възможно, ако българите получат от султана политическа и духовна автономия, конституционно управление, а османският владетел да прибави и титлата „цар на бълга-

⁶⁵ Ал. Бурмов. Таен централен ..., с. 87.

⁶⁶ Мемоар на БТЦК до султан Абдул Азис 1867 г. Оригиналът на мемоара се намира в БИА-НБКМ, ф. 5 (К. Цанков), а.е. 3. В: Хр. Христов, Н. Генчев. Цит. съч., с. 326.

рите“. Политическото и административното състояние в българските земи е определено от БТЦК като толкова тежко, че в скоро време може да доведе до недоволство и въстания. Мемоарът предупреждава султана за тази опасност. Направен е намек и за евентуални опити на съседните народи (вероятно гърци и сърби – б. а., Г.Я.) да използват българското недоволство за свои цели и в ущърб на империята. Без да осъждат освободителните движения на балканските народи, дейците на комитета заявяват, че българите няма да обслужват чужди интереси (макар на едноплеменници и едновърци), ако им се даде самостоятелност и приложат онези права, които са провъзгласени от Хатихумаюна. Това е единственият начин те да се приобщят към империята, като свое отечество. Само бързи действия в тази посока могат да закрепят разклатените основи на османската държава и тя да избегне нови сътресения⁶⁷.

Втората част на мемоара съдържа конкретна програма (предложение) за политическа и духовна самостоятелност на българите в рамките на Османската империя, основана на турско-български дуализъм. Тя съдържа два раздела: 1. За политическата самостоятелност; 2. За българската църква. Първият раздел включва 15 члена. В него се иска създаването на „Българско царство“, включващо всички територии, заселени компактно от българи (чл. 2). То трябва да има свое народно правителство (чл. 1), войска, ограничена в действията си „само в Европа“ (чл. 11) и избираемо по „висшегласие“ Народно събрание (чл. 8). Това устройство е в рамките на конституционната монархия (чл. 1), съобразено с дуалистичния характер на предложената държава. „Българското царство“ е задължено да плаща ежегоден данък на империята. Специален султански наместник („царски наместник“) трябва да ръководи административното управление. Той получава одобрение от Народното събрание и се утвърждава от османския владетел (чл. 5). Мемоарът предвижда съсредоточаването на значителна власт в неговите ръце – главнокомандващ на българската войска, ръководител на изпълнителната и съдебна власт (чл. 6). Тук може да се каже, че документът ограничава значително намесата на султана във вътрешните дела на „царството“, но нищо не се споменава за външната политика. Това е една от най-големите слабости на мемоара, тъй като липсата на самостоятелна външна политика е един от най-ярките белези за подчиненост. Вероятно БТЦК не засяга този проблем, тъй като по него както Портата, така и европейската дипломация не биха направили в дадения политически момент съществен компромис⁶⁸. В помощ на наместника трябва да функционира избран от Народното събрание Съвет (правителство). Член 8 от раздела за политическата самостоятелност очертава организацията на работа за народното представителство – време и свикване на заседанията, правила за провеждането им, избор на ръководни органи, подготовка и разискване на законопроекти, контрол

⁶⁷ Пак там, 326-327.

⁶⁸ Цв. Нушев. Таен централен..., с. 120.

върху правителството и пр. Предвижда се съдебните органи да действат отделно и независимо от изпълнителната власт и да се опират в правораздаването на особените български закони, приети от Народното събрание (чл. 10). В столицата на самостоятелното царство се предвижда да има и Върховен съд с широки пълномощия⁶⁹.

Мемоарът отразява либералните разбирания на своите създатели за вътрешното устройство на автономното „Българското царство“. Политическият документ определя православната религия като господстваща в българската част на общата държава (чл. 9), използването на българския език като официален (чл. 13) и в най-общ вид застъпва вижданията за граждански и политически права – свобода на печата, на словото, на събранията, лична и имуществена неприкосновеност, верска търпимост и др.(чл. 14). В мемоара се развива виждането за развитие на общинското самоуправление и по-голяма независимост на местната власт от правителствената администрация (чл. 15)⁷⁰.

Вторият раздел е посветен на българската църква. Сбито са представени претенциите в духовната област на българския народ. Основното искане към султана е за възстановяване на самостоятелната църковна организация (чл. 1), ръководена от патриарх (чл. 2). Ръководителят на православната църква, както и съставен от духовници и миряни Св. Синод (чл. 3) трябва да се избират от събрание (църковен събор) на българското духовенство. Последното съставя и комисия, която да изработи правилата за управление на църквата, за избор на патриарх и Синод, съгласно каноните на православие (чл. 4). Столицата на „царството“ е посочена за седалище на патриарха и управителното тяло на църквата (чл. 5). Тя трябва да получи старите си привилегии, да възстанови контрола върху всички епархии в някогашната Търновска патриаршия и Охридска архиепископия (чл. 6).⁷¹ Искането за независимост на българската църква отразява настойчивостта и максимализма на БТЦК по този въпрос, тъй като по него се приема, че това е възможно. Тук можем да приемем за основателно твърдението, че комитетските идеолози „смятат, че докато за политическата независимост на България условията не са достатъчно узрели, то в църковно отношение борбата е нужно да бъде завършена окончателно“⁷².

В заключителната част на мемоара се изразяват надежди, че султанът и османските управляващи няма да пренебрегнат искането за самостоятелност и българите ще се превърнат в онзи закрепващ империята елемент, какъвто са унгарците за Хабсбургската империя. Австро-унгарският дуализъм е един от доводите на БТЦК за създаването на дуалистична турско-българска държава. Такова решение с вече доказан положителен ефект ще

⁶⁹ Мемоар на БТЦК до султан Абдул Азис 1867 г ..., 328-329.

⁷⁰ Пак там, с. 329.

⁷¹ Пак там, 329-330.

⁷² Цв. Нушев. Таен централен..., с. 119.

отнеме всякаква възможност за намеса на чужди сили във вътрешните дела на османската държава под предлог, че се търси защита на християнското население. Авторите на мемоара изтъкват като друг довод, че дуализмът ще стабилизира външнополитическото положение на османската държава и той е най-ефикасното решение на Източния въпрос. Така ще се избегне намесата на европейската дипломация. БТЦК напомня на султана, че със своята многобройност (твърди, че говори от името на 6 милиона българи) и значителна етническа територия в близост до столицата на османската държава, поведението на българите е от съществено значение за нейното по-нататъшно съществуване. Дали те ще бъдат стабилизиращ или размирен елемент зависи най-вече от отношението на Портата към тях. Това е допълнителен довод да се търси решение в полза на дуализма⁷³.

Възстановяването на българската църковна организация, според мемоара, не може да представлява трудност за управляващите в Цариград, тъй като се касае за възстановяване на съществуващо преди век състояние (самостоятелната Охридската архиепископия комитетските дейци приемат като продължение на средновековната Българска патриаршия). Същевременно решително се отхвърлят претенциите на Гръцката патриаршия да държи в духовно подчинение българите в разрез с историческата традиция. Обръщайки се отново към султана, БТЦК го подканя да вземе титлата „цар българский“, да даде самостоятелност на българския народ и да закрепи по този начин империята. Като първа стъпка за осъществяването на мемоара от комитета предлагат да се обяви амнистия за всички политически деяния, да се осигури възможност всички емигранти и заточеници да се върнат в родните земи. След този помирителен акт може да се пристъпи към изпълнения на програмата в мемоара – свикване на Народно събрание (учредително и конституционно), уреждане на отношенията между Портата и „Българското царство“, изработване на конституция, избор на наместник, патриарх и столица. В края на документа се изтъква, че всяко друго решение няма да отговаря на българските интереси. Султанът и европейската дипломация са предупредени със заплашителен тон, че ако гласът на българския народ остане нечул, „страшната отговорност за следствията, които биха могли да произлязат, ще падне върх онези, които биха зели в презрение законните желания на един цял народ верен, предан и покорен“⁷⁴.

Мемоарът на БТЦК от началото на 1867 г. поставя българския въпрос за решаване „отгоре“, от Високата порта. Дейците на организацията се надяват султанът да приеме тяхното становище повече под външен натиск, тъй като не разчитат на усилията на самите българи. В спомените си някои от тях твърдят, че не са вярвали в някаква отстъпчивост от страна на Портата, но това е резултат по-скоро от последвалия развой на събитията и провала

⁷³ Мемоар на БТЦК до султан Абдул Азис 1867 г. – В: *Хр. Христов, Н. Генчев*. Цит. съч., с. 326, 331-332.

⁷⁴ Пак там, с. 332.

на дуалистичната политическа линия⁷⁵. Целта им по-скоро е да се постави и българският въпрос пред великите сили или да се търси изпълнение на обещаните реформи на основата на турско-български дуализъм⁷⁶. По-късно П. Кисимов в писмо до Атанас Андреев пише: “Исканията от мемоара, ако се бяха изпълнили, ние, българите, и с малкото политическа свобода щяхме да бъдем задоволени. Тогава няхахме нищо, нямащи и нищо какво да пожертваме на турците, в замяна на туй, което щеше да ни се даде. Вместо робство, едно законно другаруване – един дуализъм – беше желателен политически успех в онова време.”⁷⁷ В писмо до Григор Начович след Освобождението авторът на Мемоара прави опит да защити някогашната си позиция с думите: “Но все тъй не беше мъчно за разбиране, че нито Високата порта щеше да даде ухо на тая преобразователна политика, ако не се заставаше с някой външен или вътрешен натиск.”⁷⁸ С резерви относно възможността за дуализъм с Портата се отнасят и голяма част от цариградските българи. Д-р Хр. Стамболски изразява така настроеността им: “Хич възможно ли е, казваха те българин да помисли и да се загрижи за съживяването и подкрепата на своя вековен тиранин и кръвопиец, когото самите му защитници и крепители, европейците наричаха болния човек.”⁷⁹ Теократичният характер на османската държава и религиозният фанатизъм, на който тя се крепи се приема от тях като сериозна преграда пред опитите за съвместен политически живот⁸⁰. Въпреки това може да се приеме, че през 1867-1868 г. поне част от ръководството на комитета таи надежди, че е възможно такова решение, стига с него да се ангажират великите сили. П. Кисимов се оказва не само най-горещият привърженик на дуализма, но и с голяма упоритост го отстоява до есента на 1876 г. При кризисната обстановка на Балканите и евентуалното свикване на международна конференция, този документ, според БТЦК, може да служи за добра основа при обсъждане на българския въпрос в посока на политическа и религиозна автономия.

Мемоарът на БТЦК до султана се превръща в идейна платформа на реформаторски настроените среди на емиграцията. Той има редица положителни постановки и либералното му звучене отразява политическото съзряване на своите автори и избистрящата им се представа за бъдещата държавност. Може да се приеме, че този документ очертава в най-общ вид редица важни положения при евентуалното възстановяване на „българската държавност“ в рамките на империята – територия, Народно събрание, отношения между султанския наместник и Портата, формирането на войската, съдебната система, разделението на властите, човешки и граж-

⁷⁵ Цв. Нушев. Таен централен..., 99-125.

⁷⁶ Д. Косев. Към историята..., с. 13.

⁷⁷ П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, с. 42.

⁷⁸ Пак там, с. 24.

⁷⁹ Хр. Стамболски. Цит. съч., 306-307.

⁸⁰ Пак там.

дански права, местното самоуправление, възстановяването на българската църква и осигуряването на възможности за нейното функциониране и др.

Като програма за действие, целяща възстановяването на българската държавност, актът на БТЦК има и редица негативни страни. Дуализмът, макар и представян от защитниците му като необходим компромис по пътя за по-безболезнено получаване на известни политически права има редица слабости. Несъстоятелна е мисълта, че чрез постепенни реформи в Османската империя може да се стигне до освобождение без жертви. Подценяват се силите на българския народ и се отдава решаваща роля на външни фактори. Дуалистичната политика означава примиренчество, търпение, съобразяване с политиката на Портата и европейските сили и в крайна сметка представлява отказ от държавна и национална самостоятелност. Неслучайно правейки паралел между идеята за сръбско-български и турско-български дуализъм и дуалистичните преобразувания в Хабсбургската империя проф. М. Лалков изтъква, че БТЦК търси по реформистки път „да бъде прекрачен решаващият праг в снемането на българския въпрос от европейската политическа сцена, да бъде потърсено най-безболезненото, най-компромисното излизане от възловата духовна ситуация, в която се намира българската нация. Едва ли може да има спор, че конституционно те (авторите на мемоара – б.м., Г.Я.) се вдъхновяват от признанието на унгарците като равностойна нация в двуединната монархия, че образецът на унгарското партньорство поражда в отделни емигрантски среди надеждата за държавно и национално еманципиране на българския народ или чрез самоуправление в състава на Османската империя, или посредством автономия в проектираната от „старите“ българо-сръбска държава“⁸¹.

Слабостите в политическата идеология на БТЦК, намерили израз в мемоара, не омаловажават опита на тази организация да поеме ролята на представител на българския народ. Търсенето на решение на българския въпрос, пропагандирането на българската кауза, въздействието върху съзнанието на българския народ чрез популяризирането на модерните идеи за представителност и изборност на институциите, разделение на властите, широко местно самоуправление, правов ред и подобряване на възможностите за стопанска дейност, граждански права и свободи, свобода на словото, печата и събранията, верско равнопоставяне и търпимост са част от продължителната еволюция на българското националноосвободително движение през 60-те години на XIX в.

Четническата акция на революционните сили и активността на „старите“ по осъществяването на българо-сръбския съюз през пролетта на 1867 г. оказват силно въздействие върху дейците на БТЦК, който заема вече важна роля в политическия живот на емиграцията. Отношението към четите до-

⁸¹ М. Лалков. България в балканската политика на Австро-Унгария 1878-1903. С., 1993, 39-40. По наше мнение проблемът за турско-българския дуализъм все още не е изследван в нужната степен от българските историци и се нуждае от цяла поредица проучвания.

вежда до първите сериозни разногласия в неговите редици. В тази напрегната обстановка все по-отчетливо се проявяват умерено-реформистките и дуалистични позиции на П. Кисимов и той се разграничава от революционното движение. Така назрява сблъсък между умерените и революционно настроени дейци в БТЦК.

Успоредно с разпространението на мемоара сред емиграцията в българските земи и цариградската колония⁸², БТЦК предприема друга важна стъпка за популяризиране на своите идеи. До държавните глави на Русия, Франция и Пруссия е изпратен апел (обръщение), към който се прилага мемоара⁸³. Съпроводително писмо от 3 март 1867 г. на комитета до руския канцлер княз Горчаков и молбата до император Александър II БТЦК акцентират върху близкото племенно, езиково и религиозно родство между руския и българския народ. Апелът към Александър II цели да подтикне Русия към разрешаване на българския въпрос на основата на прокламирания в мемоара турско-български дуализъм⁸⁴. Това е необходимо, тъй като султанът „по собствена воля и без посредничеството на Европа, не ще отстъпи на нашия народ това, което той чрез посочения адрес (мемоара – б.м., Г.Я.) иска от него“⁸⁵. Тонът на обръщението и големите надежди, които БТЦК възлага на Русия, са дали основание на някои историци да приемат, че той отправя поглед преди всичко към нея⁸⁶. Можем с основание да допуснем, че П. Кисимов е не само един от подписалите този документ, но и един от авторите му. Точно обръщението до руската страна отговаря най-добре на проруските му убеждения и е продължение на онази външнополитическа ориентация, която е очертана в брошурата „България през Европа“.

През пролетта на 1867 г. БТЦК се оказва под силен натиск, идващ от реакциите по повод излизането на мемоара. Част от революционната групировка около Г. Раковски заема крайно отрицателна позиция към действията на комитета.⁸⁷ „Добродетелната дружина“ гледа със снизхождение и отминава с мълчание първите акции на доскоро тайната организация⁸⁸. Тя се стреми да разцепи комитета, насърчавайки умерените тенденции в него, прокарвани от П. Кисимов, Ив. Грудов и Ат. Андреев⁸⁹. В османската столица българските духовни и светски представители остават с впечатление, че Мемоарът е плод на външна намеса, която може и да цели възпрепятстване

⁸² Ал. Бурмов. Таен централен..., с. 88; П. Орешков. Цит. съч., с. 315. Н. Червенков. Внешнеполитическая ориентация тайного..., с. 46.

⁸³ Ал. Бурмов. Таен централен..., с. 88.

⁸⁴ П. Орешков. Цит. съч., с. 318.

⁸⁵ Пак там,

⁸⁶ Н. Кондарев. Към историята на революционното движение в България през 1867-1871 г. С., 1962, с. 33.

⁸⁷ Ал. Бурмов. Таен централен ..., 89-90.

⁸⁸ Из архивата на Найдено Геров. Т. 1. С., 1911, с. 273. Найдено Геров до Христо Георгиев от 27 юни 1867 г.

⁸⁹ История на България, т. 6, ..., с. 239.

на усилията за постигане на църковна самостоятелност. Затова Иларион Макариополски и д-р. Стоян Чомаков излизат с открито писмо срещу Мемоара и неговите автори, характеризирайки го като бунтовнически акт⁹⁰. Жив интерес към дейците на БТЦК проявяват ръководителите на Одеското българско настоятелство Николай Тошков и Васил Рашеев. Те стават изразители на мнението на одеската българска колония, че трябва да се поддържат близки връзки с всички емигрантски среди⁹¹. В началото на април 1867 г. Тошков и Рашеев пристигат в Букурещ за участие в събранието на „Добродетелната дружина“, което обсъжда внушената от руската дипломатия програмата за сръбско-българска дуалистична монархия⁹². След известни противоречия с дейците на дружината, одеските представители са поканени от БТЦК. Те се срещат с П. Кисимов, Ат. Андреев, К. Цанков и други представители на организацията. Одеските патриоти изявяват веднага готовност да подпомогнат с парични средства комитета и особено издаването на негов печатен орган. Те дават първоначално 100 австрийски жълтици и обещават още по-голяма финансова подкрепа по-късно⁹³.

Между основните грижи на комитетското ръководство в началото на май 1867 г. е да даде възражение на протестното писмо на цариградските българи от 5 април с.г. срещу мемоара до султана. Затова настояват одеските симпатизанти на организацията, начело с Николай Тошков⁹⁴. След кратко колебание БТЦК излиза с отговор на обвиненията чрез „Обявление към българския народ от Централния народен комитет“. Противопоставяйки се на антибългарската кампания в официозните издания (най-вече на в. „Курие д Ориен“), комитетът уверява, че българските комитети за разлика от тези на другите балкански народи, не са революционни, а ще работят за закрепването на султановия трон и целостта на Турция, стига да се зачитат интересите на поданиците наравно с държавните. Така организацията застава срещу революционните среди, подготвящи преминаването на четите и „Добродетелната дружина“, която ги финансира. П. Кисимов, Ат. Андреев и И. Грудов се противопоставят на участие на комитета в четническите

⁹⁰ П. Орешков. Цит. съч., с. 283; Ал. Бурмов. Таен централен ..., с. 90; П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, 61-67.

⁹¹ И. Д. Забунов. Болгарский комитет в Одесса в 1867-1868 г. – В: 100 лет освобождения Болгарии от турецкого ига. М., 1978. с. 99; Болгары юга России и национальное болгарское возрождение в 50-70-е г.г. XIX в. Кишинев, 1981, с. 62; Ив. Стоянов. Тайният централен български комитет и българите в Южна Русия – В: Българите в Северното Причерноморие. Изследвания и материали. Т. 2. В. Търново, 1993, 162-173.

⁹² И. Д. Забунов. Болгары юго России..., 62-63.

⁹³ Ал. Бурмов. Таен централен ..., с. 101; Ив. Касабов. Цит. съч., 76-77; П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, с. 31. Ат. Андреев до П. Кисимов, 14 ноември 1895 г.

⁹⁴ Ал. Бурмов. Таен централен ..., 91-92; П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, с. 76. За съпричастността на Н.М. Тошков към националноосвободителното движение вж. В. Тонев. Николай М. Тошков и освободителните борби през Възраждането – В: Българите в Северното Причерноморие. Т. 5. В. Търново, 1996, с. 287 сл.

действия. Те отхвърлят ширещото се мнение, че БТЦК готви хайдушки чети за действия в Балкана. След някои спорове и крайни мнения⁹⁵ се стига до становището за неутралитет към четническата акция или, както се изразява П. Кисимов, „да не поливаме огъня нито с капка вода, нито с капка масло“⁹⁶. Не може да не се обърне внимание на безспорния факт, че Кисимов остава чужд на каквито и да е революционни движения, които могат да възпрепятстват утвърждаването на дуалистичната политическа линия⁹⁷. Стойки настрана от четническите приготовления той не им се противопоставя открито, въпреки че определя за минимални и шансовете за успех на дуализма. Десетилетия по-късно, в мемоарите си той не пропуска да нарече четническите действия през 1867 г. „безвременни революционни катастрофи“⁹⁸. Може да се приеме, че „Обявлението“ е дело на умерените дейци на БТЦК, тъй като завършва с потвърждение на политическата линия на Мемоара и верноподанически фрази и ласкателства към султан Абдул Азис⁹⁹. Стилът на документа и идейните позиции в него съвпадат напълно с дуалистичните виждания, чийто главен проводник е П. Кисимов. Може да се приеме, че той е съставен от него или поне с неговото решаващо участие.

Под силния натиск на привържениците на революционното действие, на фона на съобщенията във вестниците за сраженията на четите и някои техни успехи, комитетското ръководство търси през май 1867 г. подкрепата на румънското правителство. За преговори с румънския министър Йон Братиану са определени Ат. Андреев, Ив. Грудов и К. Цанков. Прави впечатление, че това е само част от ръководството на БТЦК и в тази делегация не е включен П. Кисимов. Трудно е да се даде точен отговор на въпроса защо той не участва в срещата с известният румънски държавник, въпреки че е една от централните фигури в комитета. Може да се предположи, че това се дължи на проруските му настроения, които вероятно не са тайна за управляващите в Букурещ. Тези обстоятелства принуждават и дейците на организацията да подберат такъв състав, който е най-приемлив за румънската страна. Но по-вероятно е да се приеме, че Кисимов не споделя предприетата от ръководството стъпка, която е насочена към подкрепа на революционните действия в България и с това той допринася за разединението в комитетските редици.

В историческите изследвания е утвърдено мнението, че след отказа на румънското правителство да съдейства на БТЦК организацията търси сближение с „Добродетелната дружина“¹⁰⁰. Много вероятно е П. Кисимов да е

⁹⁵ Ал. Бурмов. Таен централен ..., 92-93.

⁹⁶ П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, с. 24.

⁹⁷ Кр. Шарова. Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа в историята на българското революционно движение. – В: Четата на Хаджи Димитър и Стефан Караджа. Чуждестранни документи. С., 1988, с. 10.

⁹⁸ П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, с. 77.

⁹⁹ Пак там, 78-82.

¹⁰⁰ Ал. Бурмов. Таен централен ..., 98-99. К. Велики. Румъния и българското революционно ..., с. 79; П. Орешков. Цит. съч., с. 281; с. 321.

сред онези дейци, които подемат тази линия, въпреки че не разполагаме с категорични сведения за това. Разединен между революционните прояви, политическите компромиси и комбинации, БТЦК в значителна степен остава настрана от революционния кипеж. С пълно основание проф. Ал. Бурмов пише: “В края на краищата всички решения и почини на ръководството на БТЦК по отношение на четите останали без резултат – комитетът не изпратил откъд Дунава нито един четник.”¹⁰¹ П. Кисимов е между онези, които допринасят в значителна степен за отхвърлянето на революционните методи на действие от организацията.

След разгрома на четите дунавският валия Мидхат паша предприема поредица от репресивни действия и се заема с дискредитирането на БТЦК. Във вилаетския печатен орган в. “Дунав“ излизат дирижирани от местните власти протестни изложения срещу комитета на представители на българското население от Търново, Свищов, Ловеч, Русе и други селища. През юли 1867 г. в отговор на протестните изложения П. Кисимов подготвя брошурата „Глас на живущи във отечеството си българин“. Вероятно тя се печата с комитетски средства. В нея комитетският деец не се заема с потвърждаване или опровергаване на обвиненията за съпричастността на комитета към четническите действия. За него е по-важно да се противопостави на опитите на Мидхат паша чрез насилствено изтръгването на протести да раздели или противопостави българите в самата емиграция. Кисимов отговаря на необоснованите твърдения в изложенията като изтъква, че нито в Турция има равенство и законов ред, нито българите имат реален достъп до политическата и военната власт. Той не пропуска да заяви, че успехите на българската възрожденска нация са плод на нейните усилия и именно затова тя заслужава „политически правдини – свой народен живот“¹⁰². Българският емигрант упреква западноевропейските правителства, че търсят зад всяко съпротивително движение на балканските християни чужда (руска) намеса, а не виждат, че „лостът на сегашни, бъдещи и трайни развълнувания е този същия Хатихумаюн, яйцето на Парижския трактат от 1856 г.“¹⁰³ Той завършва брошурата си с убеждението, че докато българите се държат в неравноправно стопанско, данъчно и религиозно-културно отношение, докато не се изпълняват предвидените реформи, ще следват нови вълнения, а българският народ ще търси своето място сред свободните народи в Европа¹⁰⁴.

Към есента на 1867 г. в БТЦК се развиват процеси, които водят до все по-отчетливо разграничение между умерените дейци и онези, които са готови да подкрепят нови революционни акции през следващата година, без да уведомяват останалите членове на Централния комитет. Задълбочава се разочарованието от политиката на великите сили и Русия. Без да имат ня-

¹⁰¹ Ал. Бурмов. Таен централен ..., с. 94.

¹⁰² П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, 70-71.

¹⁰³ Пак там, с. 75.

¹⁰⁴ Пак там, с. 75; Ал. Бурмов. Таен централен ..., с. 96.

какви уверения за помощ те вероятно хранят надежди, че руската дипломация ще извоюва някои реформи, подобряващи положението на българския народ. Ръководството на БТЦК е в течение на усилията на „Добродетелната дружина“ и руската дипломация за съюз със Сърбия и подкрепата на четите през същата година. Разочарованието от неблагоприятното развитие на събитията засилва подозренията към руската политика и част от комитетските дейци започват „по-искрено да провеждат една прозападна политика“¹⁰⁵. Дуалистичната политика не се променя, но се забелязват промени в тактиката. Все повече се налага мнението, че външната намеса може да се предизвика от революционна акция (въстание), която да постави радикално българския въпрос за разрешаване.

През есента на 1867 г. от жизнена важност за по-нататъшното съществуване на БТЦК се оказва наличието на печатен орган. Идеята за комитетско издание се обсъжда още през 1866 г., но липсата на средства и подходящ главен редактор спъва начинанието. Издадените дотогава политически брошури не могат да заменят постоянното въздействие на едно периодично издание върху идейните позиции и настроения на емиграцията. „Старите“ задържат средствата, отпуснати от одеските българи за изданието. Затова Централният комитет натоварва П. Кисимов със задачата да замине за Одеса, където лично да получи от Николай Тошков още 200 австрийски жълтици. Тази сума трябва да се прибави към първата вноска от 100 жълтици за проектирания вестник, дадена от одеските българи при посещението на Тошков и Рашеев през април с.г. в Букурещ¹⁰⁶. В началото на август 1867 г. на връщане, в пристанището на Тулча Кисимов е предупреден от познат търновски търговец да не пътува с парахода „Германия“, за да не попадне в ръцете на турците. Опасенията му се оказват основателни като се има предвид, че малко по-късно четническият предводител Н. Войводов и знаменосецът Цв. Павлович са разкрити в същия параход и загиват на 8 август с.г. на русенското пристанище в престрелка с турските заптиета¹⁰⁷.

П. Кисимов слиза от кораба „Германия“ на браилското пристанище и се отправя към Букурещ. Там разбира, че щастливо се е избавил от сигурно залавяне от страна на турските власти. С донесените от него средства се натрупва фонд от 300 жълтици, достатъчен за първоначалното излизане на комитетския вестник. Но намирането на подходящ редактор се оказва трудна задача за ръководството на БТЦК. Провалят се опитите за привличането

¹⁰⁵ Цв. Нушев. Българският таен..., с. 132.

¹⁰⁶ Ал. Бурмов. Таен централен ..., с. 101.

¹⁰⁷ П. Кисимов . Цит. съч., ч. III, с. 109. По това време турската полиция прави всичко възможно за да задържи Кисимов на някое от дунавските пристанища. Повод за това е писмото му до дунавския валия Мидхат паша в защита на заловените четници и призив за истински реформи в турската държава. По подробно за това вж. *Кисимов, П.* Метхад паша. Първият турски реформатор. – В: Исторически работи. Моите спомени. Ч. I. Пловдив, 1897, 101-109; *Ал. Бурмов.* Таен централен ..., с. 101.

на Райко Жинзифов и Драган Цанков. Това забавя излизането на проектираното издание повече от два месеца. Първият брой на вестник „Народност“ излиза чак на 21 октомври 1867 г. под редакцията на най-стария български вестникар Иван Богоров. Той се установява в румънската столица след участието си в Славянския събор в Русия през същата година¹⁰⁸. Комитетът му определя месечна заплата от 20 австрийски жълтици. За администратор на изданието е назначен Кириак Цанков, а в настоятелството са включени Атанас Андреев, П. Кисимов, Иван Касабов и Иван Грудов¹⁰⁹. Първата му програма е написана от главния редактор, а в началните броеве излизат и редица статии с програмно съдържание. Идейните лутания на комитетското ръководство личат от неяснотата по въпроса за освобождението от чуждата власт, за пътя, по който ще се постигне тя. Във в. „Народност“ съжителстват еволюционни и революционни разбирания. Умерените дейци следват пътя на еволюционизма и дуализма, на спечелването на европейското обществено мнение на българска страна, на пропагандната дейност и считат, че политиката на организацията трябва да остане в тези рамки.

Само първите десет броя на вестника излизат под ръководството на първия български вестникар. Редакторската дейност на Иван Богоров се оказва твърде кратка, тъй като влиза в разрез с вижданията на комитетското ръководство по редица важни въпроси – дейността на българските народни представители в Цариград по църковния въпрос, обхвата на българската църковна територия, ролята на чорбаджиите във върожденското общество и същността на връзките им с местната турска власт и др. Засягането на видни фигури от чорбаджиийството изглежда не се понравило на Централния комитет, тъй като някои от тях в миналото са имали участие в комитетските структури във вътрешността (напр. Ст. Карагьозов), а с други вероятно е поддържана някаква връзка и по-късно. (Кисимов споменава за връзките с редакторите от българска страна на в. „Дунав“ Ст. Попов и Ив. Чорапчиев, но не е изключено такива да е имал и с Ив. х. Пенчович, тогава член на Русенския търговски съд)¹¹⁰. Неслучайно, по повод отстраняването на Иван Богоров, в един свой материал Хр. Ботев изтъква, че статията не се харесала на „младите чорбаджии“ в комитета, визирайки Ив. Грудов, П. Кисимов и Ат. Андреев¹¹¹.

Временно ръководството на вестника е поето от Централния комитет (Андреев, Грудов, Кисимов и Касабов). То отговаря за редактирането му, но негов администратор става Иван Грудов (1827-1895). Върху него ляга и голяма част от административната и финансова дейност на изданието¹¹².

¹⁰⁸ Г. Боршуков. Родолубието – основа и същност на Богоровото дело. – В: *Ив. Богоров*. За народна сваят, добро поминувание и родна реч. Избрани произведения. Пловдив, 1970, с. 13.

¹⁰⁹ П. Кисимов. Цит. съч., ч. II, 52-53; Г. Боршуков. История на българската журналистика. 1844-1877. 1878-1885. II доп. изд. С., 1976, с. 249; Цит. съч., 248-249.

¹¹⁰ П. Кисимов. Цит. съч., ч. I, с. 109.

¹¹¹ Г. Боршуков. История на българската журналистика..., с. 249.

¹¹² Ал. Бурмов. Таен централен ..., с. 102.

Именно в месеците на Грудовото ръководство на в. „Народност“ П. Кисимов се изявява като един от ярките публицисти и има възможност да разкрие значителна част от политическите си разбирания. Комитетският деец има известен опит и талант в писането на политически есета, брошури и статии. От ноември 1867 г. до юни 1868 г. П. Кисимов публикува поредица от статии в комитетското издание. Някои от тях имат програмен характер и отразяват политическата линия на БТЦК в периода, в който организацията разгръща пропагандната си дейност и изоставя тайнствеността.

В края на 1867 г. във в. „Народност“ е отпечатана Кисимовата статия „Високата порта и българският народ“. Тя засяга злободневния за българите въпрос за съдбата на учебното дело след лансирания от официалните власти проект за сливане на турските и български училища. Кисимов предупреждава за опасността от „затъпяване на народното чувство“, за гибелните и разорителни последици за нацията при осъществяване на антинародния замисъл на дунавския валия Мидхат паша. П. Кисимов упреква добре познатите му възрожденски общественици Никола Михайловски и Драган Цанков за участието им в печалноизвестния Вилаетски съвет, който обсъжда проекта за българските училища и склонността им в определен момент да го подкрепят¹¹³. Той изтъква, че българите са подложени на всевъзможен натиск от страна на мюсюлмани, католици, протестанти и други прозелити. Така чрез в. „Народност“ П. Кисимов и останалите членове на комитетското ръководство участват в широкия отпор по този важен за нацията въпрос, който дават всички слоеве от българското общество. БТЦК се противопоставя на коварните замисли на „новите османи“ и Мидхат паша за сливане на училищата, като крачка към формирането на лелеяната от тях османска нация¹¹⁴.

Трудно е да се каже дали политическото есе на П. Кисимов „Поляците“, което излиза в края на 1867 г. не е взаимствано от руски източник или е

¹¹³ Народност, г. I, бр. 16-17, 18 януари-3 февруари 1868. Кисимов не пропуска да го нападне Н. Михайловски и в статията си „Няма стадо без шугаво“ – Народност, г. I, бр. 25, 13 април 1868.

¹¹⁴ По посочения проблем има значителен изворов материал от документацията на възрожденските общини и българския периодичен печат. Голяма по обем е и научната книжнина. Затова ще се ограничим с посочването на по-значимите изследвания. П. Каранетров. Мидхат паша и опитите му да потурчи българските училища – Българска сбирка, г. VII, 1898; Н. Антонов. По въпроса за отоманизирането на българските училища. Архив на МНП, г. III, кн. IV, 1911; По отоманизирането на българските училища. – Училищен преглед, г. XVI, 1911, кн. 4; Кр. Крачунов. Турската държава и българските училища. – Просвета, I, №. 8; Д. Косев. П. Р. Славейков – обществена и политическа дейност. С., 1982. с. ; Г. Плетньов. Съпротивата на българския народ против османизирането на родните училища в Дунавския вилает. – Трудове на ВТУ, т. 12, кн. 3, 1972, с. ; Мидхат паша и управлението ..., с. ; А. Димитров. Опити за денационализация на българското учебно дело през 50-70-те години на XIX век и съпротивата срещу тях. – В: Българската нация през Възраждането. С., 1980, 375-383; Училището, прогресът и националната революция. Българското училище през Възраждането. С., 1987. с. 206 сл.; Г. Плетньов. Мидхат паша и управлението ..., с. 156 сл.

оригинално по характер. Без да загърбва проруските си разбирания българският емигрант се опитва да погледне обективно на състоянието на полския народ след смазването на въстанието през 1863 г. от руската власт. Той има нюансирано отношение към полската емиграция в Турция и се противопоставя на онази нейна част, която поддържа тесни връзки Портата. Кисимов смята, че в омразата си към Русия поляците не трябва да стигат до пренебрежително отношение към близките до нея във вяра и език българи. Той стига до патетичния извод, че българи и поляци могат да работят заедно за „великото славянско бъдеще“ без последните да служат на Запада и Турция, водени от отрицанието на руската политика¹¹⁵.

Кисимовите публицистични изяви на страниците на в. „Народност“ съвпадат със задълбочаването на разногласията между умерените и радикалните дейци на БТЦК. Противоречията сред ръководството стават все по-сериозни и за съгласувани действия вече не може да се говори. Неслучайно в спомените си Ив. Касабов характеризира състоянието на БТЦК в началото на 1868 г. така: „Един член мислеше едно, друг вършеше съвсем противоположни неща. Никакво съгласие помежду им нямаше.“¹¹⁶ Публикуването на програмните документи на организацията я изважда от тайнствеността като основа за развитието ѝ. Въпреки съществуващите различия в. „Народност“ отразява известно време позицията на водещите си дейци. Той пропагандира дуалистичните възгледи, утвърждава разбирането за нуждата от по-висока политическа организираност, търси достойното място на българите в разрешаването на Източния въпрос и пр. Изданието засилва критичността към Високата порта, разглежда политиката на западните велики сили, Русия и Сърбия към българското освободително движение¹¹⁷.

Проблемите на в. „Народност“ са свързани с поведението и небрежната работа на администратора и редактор Иван Грудов. Извън неговите възможности се оказва оформянето на изданието и затова БТЦК търси нов редактор. По настояване на Иван Грудов, от Пловещ е повикан Иван Касабов. Скоро отношенията между двамата се влошават. П. Кисимов прави няколко опита да ги помири, но в крайна сметка не успява да изглади противоречията. Техните недоразумения компрометират в. „Народност“¹¹⁸. Кисимов се противопоставя на своеволията на Ив. Грудов¹¹⁹. На 10 март 1868 г. редактор на в. „Народност“ става Ив. Касабов. Той поема цялата тежест по организирането и редактирането на изданието. Отношенията между него и Кисимов също охладняват. Идеите им противоречия ги раздалечатват все повече. Докато Кисимов поддържа линията на дуализма, залег-

¹¹⁵ Народност, г. I, бр. 9, 8 декември 1867; В. Паскалева. Българите и полският въпрос през третата четвърт на XIX век. – Славянски филологии. Т. 11. С., 1968, 211-226.

¹¹⁶ Ив. Касабов. Цит. съч., с. 93.

¹¹⁷ Народност, г. I, бр. 12/13, 1-7 януари 1868 г.

¹¹⁸ Ив. Касабов. Цит. съч. 77-78.

¹¹⁹ П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, 111-113.

нала в Мемоара от 1867 г., Ив. Касабов се сближава с революционните среди и съдейства на четническата подготовка. Той изработва политическите документи на четата, водена от Х. Димитър¹²⁰. Между него и П. Кисимов се очертават и сериозни различия относно външнополитическата ориентация както на в. „Народност“, така и на българското освободително движение¹²¹. Въпреки това известно време изданието продължава да публикува някои статии на Кисимов и вероятно този факт се дължи на силните позиции на техния автор пред основните спомоществуватели на вестника от Одеското българско настоятелство.

Част от статиите на П.Кисимов са посветени на разобличаването на порядките в Турция и особено пороците на местната турска власт. В материала „Турските мезлиши и свободата на говоренето“ се бичуват както начина на формиране на местните управителни съвети, така и нравите, които господстват в тях. Българският общественик упреква онези българи, които легитимират своеволията на чуждата власт, определяйки ги като „слуги, изверги и оръдия на тиранина“. В края на обширната си статия авторът изтъква, че ако има реформатори в Турция, те трябва да направят следните важни стъпки: 1. да не се намесват в българското учебно дело; 2. да разширят българското общинско самоуправление; 3. да съдействат за сближение между турци и българи на равнопоставена основа, като работят за изоставяне на господарското чувство на първите спрямо вторите; 4. да дадат автономия на българския народ, за да се осигури мир и доверие, така нужни на османската държава. Заклучителните думи на статията съдържат характерното за БТЦК предупреждение, „че народ, който брани правата си с перо, ако не бъде чул ще търси други способности“ (намек вероятно за революционни действия – б.а., Г.Я.)¹²².

Освен защитата на политическата програма на Мемоара от 1867 г. П. Кисимов се противопоставя чрез статията „Неволната изповед на Тюрки“ на проникващите в официозната турска преса идеи за трансформирането на османската държава в „Източна империя“, като живеещите в нея християни да се нарекат източни поданици. Той изтъква, че турското управление се е превърнало в синоним на варварщина и затова се лансират такива идеи. Изходът от Източния въпрос той вижда не в преустройството на вилаетите, нито в „комедията на държавните съвети“, а в „коренното преобразуване на владетелската тиранска система“ и даването на политически права на християните чрез автономия на българския народ в духа на Мемоара от 1867 г.¹²³ В материала „Ислямство и християнство“¹²⁴ П. Кисимов посочва,

¹²⁰ Кр. Шарова. Привременното правителство в Балкана и комитетът в Букурещ през 1868 г. – ИПР, 1988, № 9, с. 35 сл.

¹²¹ Цв. Нушев. Български таен..., с. 143.

¹²² Народност, г. I, бр. 16-17, 18 януари-3 февруари 1868.

¹²³ Пак там,

¹²⁴ Пак там, бр. 31, 6 май 1868.

че 12 години след Парижкия договор и появата на Хатихумаюна надеждите, че османската държава ще се приобщи към семейството на цивилизованите европейски държави все повече угасват. Според него, европейската дипломация разбира, че не е възможно в рамките на Турция да съжителстват равноправно християни и мюсюлмани. Кисимов пордчертава, че турското владичество над българите не може да се поддържа заради голата надежда, че в края на краищата турците ще се цивилизоват¹²⁵.

През лятото на 1868 г. водещите политически фигури в БТЦК Иван Касабов и Пантелей Кисимов тръгват в различни политически посоки. Редакторът на вестник „Народност“ търси сближение с „младите“ и е един от инициаторите за създаването в следващите месеци на легалното „Българско общество“, около което се групират революционни елементи сред емиграцията. Той подпомага комитета, подготвящ четата на Хаджи Димитър. От друга страна, П. Кисимов недвусмислено показва сближаването си със „старите“. Умерените дейци на БТЦК остават изолирани от политическия и революционен кипеж.

П. Кисимов се противопоставя на радикално настроената емиграция. Затова свързаните с революционерите дейци на Централния комитет не го уведомяват за подкрепата си на подготвяната чета, тъй като го приемат за принципен противник на бунтовнически начинания. Промяната на руската политика и поведението на „старите“ са другата причина Кисимов да се отдалечи от доскорошните си съратници. Нещо повече! Той се опитва да лансира дуализма с едно обръщение през юли 1868 г. директно до намиращия се по това време в Русе във връзка с ликвидирането на Хаджидимитровата чета бивш дунавски валия Мидхат паша¹²⁶. Писмото, макар и да има личен характер, може да се приеме и като пореден опит да се въздейства върху турския управник, този път в качеството му на председател на Държавния съвет. То е отправено непосредствено след преминаването на Хаджидимитровата чета. Обръщението на П. Кисимов е показателно за застъпваните от него позиции. То е написано на български език и по-късно преведено и запазено в турската официална документация на Дунавския вилает. В началото на писмото той напомня, че изпълнява едно свое морално задължение и не смята да мълчи пред властниците така, както правят това по-възрастните българи, у които робските векове са насадили страх и липса на лично достойнство. Кисимов отново развива дуалистичните си разбирания и изказва надежди, че няма да бъде обвинен и преследван за изразената позиция. Неизпълнението на Хатихумаюна, според него, ще влече все нови и нови бунтовнически движения с нарастващо число на жертвите. Кисимов не отрича правото на Мидхат паша като служебно лице, изпрате-

¹²⁵ Пак там,

¹²⁶ *Н. Попов, К. Каратеодорова*. Документи за четническото движение през 1867-1868 г. (в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Кирил и Методий“). – Известия на НБКМ, т. IX (XV), 1969, 186-188.

но да разгроми новата българска чета да изпълни своя дълг. Емигрантският деец смята, че истинското му осъществяване турският държавник ще извърши само ако се опита да разбере причините, довели до тези крайни действия¹²⁷.

Кисимов се опитва за пореден път да убеди Мидхат паша в привързаността на българския народ към империята и възлага на него надеждите си за осъществяване на дуализма, предложен с Мемоара от 1867 г. Той изтъква, че онези западни сили, които препоръчват жестоката разправа с бунтовниците са всъщност най-големите врагове на империята. Кисимов дава за пример австро-унгарския дуализъм и заявява, че рано или късно Турция ще има „едно подобие на Унгария“. За него въпросът е дали това ще стане по волята на османските управляващи или ще бъде наложено от външни сили. Мидхат паша е приканен да започне незабавно промени, които да се окажат спасителни за държавата, а според автора – и за българския народ. Успокояването на обстановката в българските земи Кисимов вижда първоначално в даването на амнистия на всички политически емигранти и в известни политически придобивки. В края на писмото се съдържа намек, че е време самият Мидхат паша да подбере “достойните и способни хора, нужни за делото на тази епоха на преобразования”¹²⁸. Обръщението на П. Кисимов до Мидхат паша от юли 1868 г. може да се разгледа като потвърждение на политическата линия на Мемоара от 1867 г. и желание да използва критичната обстановка във връзка с преминаването на Хаджидимитровата чета за реализиране на дуалистичните идеи. Този опит за въздействие лично върху ръководителя на Държавния съвет показва колко нереалистични са надеждите на Кисимов, тъй като бившият дунавски валия прилага твърда и безкомпромисна политика спрямо проявите на българското национално-освободително движение и отстоява териториалната цялост на империята без да се съобразява със законите, международното право и нормите на човешкия морал¹²⁹. В тази политическа атмосфера П. Кисимов очаква снихождение към политическите емигранти и дори амнистия. Последната, както точно е отбелязано в някои изследвания, по-скоро би открила възможност за властите да неутрализират най-активните представители на българското национално-освободително движение или да ги поставят под контрол¹³⁰. Намекът в края на обръщението за настъпилото време на преобразования може да се тълкува и като предложение за привличане в управлението на онези българи, които са готови да работят за препоръчания от Кисимов дуализъм. Тъй като няма уточнение дали това важи за турски или български представители, последната му мисъл може да се приеме и като подтик за търсене в средите на българското общество на общественици,

¹²⁷ Пак там,

¹²⁸ Пак там,

¹²⁹ Г. Плетньов. Мидхат паша и управлението ..., с. 204 сл.

¹³⁰ Кр. Шарова. Привременното правителство..., с. 27.

готови да подкрепят една реформаторска политика. Но в това време, както и по-късно, Мидхат паша няма намерение да погледне обективно на действителността, да оцени дълбоките промени в общественоеикономическото и политическото развитие на българската нация, да осъзнае нарастващата готовност за свободен живот.

В крайна сметка, с праволинейната си политическа позиция в подкрепа на дуализма с Портата, П. Кисимов още веднъж се изявява като противник на революционните начинания. Той продължава да таи надежди за осъществяване на турско-българския дуализъм. Разпадането на БТЦК през лятото на 1868 г. го подтиква да търси реализация на политическите си виждания в средите на „старите“.

* * *

П. Кисимов участва в дейността на БТЦК от есента на 1866 г. до средата на 1868 г. В този период той се изявява като една от най-ярките му политически фигури. Като деец на организацията той е носител на определени духовни ценности. Кисимов разработва политически, правни, религиозни и други представи и възгледи, с които въздейства върху съзнанието на една немалка част от българското възрожденско общество.

През 60-те години на XIX в. когато навлиза в политическия живот на българското възрожденско общество П. Кисимов ясно осъзнава, че непроменената феодално-деспотична система в османската държава е основният виновник за тежкото състояние на българския народ. За разлика от редица свои съвременници той смята, че при съществуващата след Кримската война (1853-1856 г.) международна обстановка и наложеното статукво, само по пътя на реформите в Турция може да се стигне до подобряване на положението в българските земи. Дълго време П. Кисимов се надява на значимо преустройство в султанската държава и се опитва на подтикне към това нейните управляващи. Към осъществяване на същински, дълбоки и либерални по своята същност реформи са насочени голяма част от усилията му като политик и публицист. По подобие на австро-унгарския дуализъм, възрожденският общественик вижда възможността за реализиране на дуалистична турско-българска държава, в която българите да получат национално признание и свободно политическо развитие.

Включил се отрано в просветно-културния живот на българската нация и в усилията за възстановяване на църковната независимост, запознат със съотношението на великите сили по Източния въпрос и техните противоречия, П. Кисимов се оформя като политик, на когото са чужди радикално-революционните методи за постигане на желаните политически резултати. По-ранните му контактите с известни дейци на „Добродетелната дружина“ и „Одеското българско настоятелство“, социалният му произход, както и неотменното му русофилство (възпитано от ранна възраст в патриархално-семейна среда) го оформят като умерен политически деец. Дуалистичните идеи на П. Кисимов са отражение на интересите на онези представители на българското общество, които виждат развитието на нацията в рамките на

една реформирана по подобие на Австро-Унгария Османска империя. Влиянието на чуждия пример, макар и значително, не трябва да се преувеличава, тъй като в определени среди на българското общество по това време също зреят идеи за дълбоки реформи в османската държава, които да дадат по-достоеен статут на българския народ в имперските граници. В социален аспект дейците на БТЦК са онези представители на замогващата се буржоазна прослойка, чиито стопански и политически интереси налагат търсенето на пътища за реализирането на една добре функционираща държава с гарантирани демократични права и свободи. Съществена разлика между умерените, либерално-еволюционистки настроени дейци на БТЦК и революционерите е в постановката, че за нейното извоюване не трябва да се дават жертви или в краен случай това да стане без значимо кръвопролитие. Кисимов влиза в комитета с ясното съзнание, че българите трябва да опитат всички възможни мирни средства и възможности, за да се сдобият със самостоятелен политически живот.

Емигрантският деец оформя своя политически мироглед от гледна точка на основния интерес на българското възрожденско общество – самостоятелното национално развитие на България, устройването ѝ в икономически и юридически план като държава отговаряща на изискванията на новото време – конституционно управление, парламентарен живот, човешки и граждански права, верска търпимост и др.¹³¹ Политическата дейност на Кисимов отговаря на определени социални потребности, във време, в което сред емиграцията са оформени революционното и консервативно течение. Той е най-яркият пропагандатор на схващането, че е възможно общо и равноправно политическо битие на българи и турци в рамките на османската държава при определени политически отстъпки на Портата към българския народ.

От запазената документация на възрожденския деец не може да се даде категоричен отговор на въпроса към каква форма на държавно управление има предпочитание той. Ако се изхожда буквално от основния политически акт на БТЦК, то може да се каже, че лансирайки дуализма с Портата Кисимов е за един монархическият модел, в който османският владетел приема титлата „цар на българите“. Но в същото време трябва да се отбележи, че програмната част на мемоара ограничава до минимум властта на султана и я оставя в ръцете на наместник-християнин, избран от народно представителство. Това доближава едно такова управление по-скоро до временни, подобни на мандатно управление пълномощия. Но отговор на въпроса за Кисимовите предпочитания към формата на държавно управление може да се даде като се проследи неговата политическа еволюция, която в крайна

¹³¹ В. Бонева. Политическите програми на българската 1867 г. – В: Българското революционно движение в навечерието на създаването на БРЦК 1869 г. Доклади и съобщения от научната сесия посветена на 130 г. от началото на революционната пропаганда на василевски в България, Плевен, 13 май 1999 г. С., 2000, 109-117.

сметка го превръща в убеден привърженик на един по-консервативен модел, в който монархическата институция е основен държавен стълб¹³².

Като представител на не особено многобройната, но със значително влияние търговска-интелигентска прослойка, Кисимов се отличава с добро познаване на политическите събития в Европа, с духовен потенциал и с известен поглед и опит в революционните борби. Това го извежда до позицията на значима фигура сред българската емиграция и до участие в обществения живот като възможност за реализация на политическия си мироглед.

Политическата и икономическата слабост на Османската империя, зависимостта на териториалната ѝ цялост от баланса между великите сили на Изток, както и неясното ѝ бъдеще тласкат Кисимов към участие в политическия живот на емиграцията в организация, която има ярко изразена външнополитическа насоченост. През 1866-1867 г. българското освободително движение е в такова състояние, че все още не може да се насочи самостоятелно към решение на проблема за освобождението на България. Като участник в подготовката на революционните прояви в Търновско през 1856 и 1862 г. той е наясно, че със самостоятелни революционни действия българите много трудно ще постигнат желаната политическа свобода. Осъзнавайки това, Кисимов се включва в БТЦК като организация, опитваща се да заеме позицията на представител на българския народ пред великите сили и Портата, пропагандираща българската кауза, подготвяща общественото съзнание на българския народ за политически действия в рамките на компромисната дуалистична идея.

Кисимов е сред основните фигури в БТЦК, на които се дължат и слабостите на политическата идеология на комитета и противоречивите му действия. Той силно подценява възможностите на българския народ самостоятелно да търси пътя към политическата свобода и набляга преди всичко на компромисите с Портата под натиска на решаващия външния фактор. Сам член на БТЦК, емигрантският деец възприема Комитета по-скоро като организация с пропаганден характер пред Великите сили и турското правителство. Еволюционният, реформистки мироглед на Кисимов е толкова компромисен, че стига до границата на заблуждението, че българите имат добри перспективи за развитие в Османската империя и могат по мирен път да постигнат трайни придобивки, които в по-далечно бъдеще да

¹³² БИА-НБКМ, ф. 14, а. е. 2332, I В, л. 117. Богата следосвобожденска кореспонденция между П. Кисимов и Гр. Начович дава по-детайлна представа за идейните сходства и различия между двамата бивши дейци на БТЦК. Безспорно известията на консервативните нагласи П. Кисимов е имал и в предосвобожденските години, макар и те да не намират толкова ярък израз както в бурните политически борби след 1878 г. Виж *Г. Тодоров*. Българската следосвобожденска публицистика и историография за живота и делото на Л. Каравелов (1879-1885). – Във: В памет на акад. М. Димитров. Изследвания върху Българското възрождение. С., 1974, 409-415; *Р. Попов*. България на кръстопът. Регентството 1886-1887. С., 1991, 348-362; *Г. Якимов*. Пантелей Кисимов в политическия живот (1884-1887 г.). – История, 2000, № 2, 40-49.

доведат до независимостта на България. За разлика от други дейци на БТЦК, Кисимов допуска прибегването до революционни методи само след изчерпването и на най-малките възможности за някакви отстъпки от страна на Портата към българския народ. Той смята, четническите действия през 1867 г. за „безвременни революционни катастрофи,“¹³³. Според него, политическите комбинации и компромиси трябва да се използват докрай, за да се избегнат революционни действия и кръвопролития, дори когато „от Цариград съвсем оглушеят за гласа на комитета“¹³⁴. Дуалистичните идеи на П. Кисимов и споделянето им от други възрожденски общественици сред емиграцията, в българските земи и сред цариградската колония показват наличието и на един разнообразен идеен живот, и търсенето на пътища за подобряване на положението на сънародниците. Дуалистичните виждания, независимо от слабостите и обосноваването критики към тях, както и в крайна сметка – невъзможността от осъществяването, им са част от идейния облик на възрожденското българско общество.

Имащ известна историческа представа за националноосвободителните движения в Европа и особено на Балканите, както и с натрупания собствен политически опит, П. Кисимов се стреми да привлече представители на различни групи и прослойки към осъществяването на дуалистичната линия. Той среща подкрепа сред емигрантските среди в Румъния и Русия, както и сред част от либерално-реформистко настроените дейци от Цариградския политически кръг. Като политическа фигура с изградени идейни позиции, П. Кисимов въздейства върху съзнанието на българското общество. Възгледите му намират подкрепа на един по-късен етап от „Добродетелната дружина“, когато тази политическа формация застава зад турско-българския дуализъм (разбира се във време, в което тактиката на руската дипломация по Източния въпрос изисква провеждането на такава политика). Като редактор на в. „Отечество“ Кисимов отстоява със средствата на публицистиката виждането си за дуалистична държава. Именно тогава той се опитва да въздейства върху българското общество в определена идейно-политическа посока, да разшири социалната база на дуалистичната политика. Той очаква подкрепа не само от търговско-интелигентската прослойка, но и от по-широки обществени слоеве на българския народ. Пропагандно-политическите стъпки на Кисимов са насочени преди всичко към лансирането на идеи за реформи в Османската империя. Според него политическата цел на българите трябва да е постигането на известна самостоятелност на България чрез обособяване на дуалистичната монархия след натиск от страна на великите сили. Всички негови политически стъпки и конкретни идеи, както и действията, и тяхната мотивация, се опират на тази постановка.

Идейните възгледи на П. Кисимов във възрожденските години се отли-

¹³³ П. Кисимов. Цит. съч., ч. III, с. 24 сл.

¹³⁴ Пак там,

чават с последователност и представляват осъзната програма за политическо действие. Той има значима роля при написването на някои от основните политически документи на БТЦК като: брошурата „България пред Европа“, „Принапомнюване (Мемоар) до Султана на ТЦБК“, комитетския устав, редица статии и брошури във вестник „Народност“. В Мемоара от 1867 г. са уточнени редица от конкретните цели на борбата, както и средствата за реализиране на дуалистичната програма. Дори след края на БТЦК Кисимов търси съмишленици сред „старите“ и цариградския политически кръг, за да продължи макар и в коригиран вид дуалистичната политика. Натрупал значителен обществен опит в условията на чуждото господство, Кисимов смята, че реформите и дуализмът трябва да вървят ръка за ръка и остават единствения безболезнен път към по-добрата участ на българите. Друг е въпросът дали той наистина е перспективен и безболезнен, както счита той. Безспорно, като идеолог на турско-българския дуализъм, Кисимов разчита много за реализацията на своите идеи на колебанието, характерно за българите при включване в революционни действия. Векове насаждания от чуждата власт страх той иска да използва в подкрепа на еволюционните си възгледи.

Практическата дейност на Кисимов в БТЦК се свежда до пропагандиране на дуализма чрез брошури, програмни документи и статии във в. „Народност“. Той не се включва в работата по организирането на комитетска мрежа сред емиграцията и във вътрешността, както правят това други дейци на формацията. Българският емигрант има принос предимно в пропагандно-идеологическата сфера и е част от изградената от БТЦК система за духовно въздействие върху българите.

За разпространение на възгледите си Кисимов използва в известна степен съществуващите структури на емиграцията, като училища, читалището „Братска любов“ и др., за да лансира идеята си за дуализъм. Действията на Портата против БТЦК и четническото движение, отзивите за емигрантската организация в чуждия и българския печат дават допълнителен импулс на Кисимов да защитава схващанията си, да популяризира комитета. Като идеолог на умерените, реформистко-дуалистични среди той се противопоставя на онези дейци на БТЦК, които проявяват склонност да преминат към революционни методи на действие. С това Кисимов е един от факторите, обуславящи противоречивия характер на организацията. Идеята за самостоятелен политически живот на нацията, макар и по компромисен път, го кара да ѝ даде необходимата идеологическа обосновка. Тази идея е характерна за част от социалния слой, от който Кисимов произхожда. Именно той се стреми да добие тази самостоятелност по пътя на реформиране на Османската империя, чрез мирен натиск от страна на българите и търсене на подкрепа за това от великите сили.

П. Кисимов е сред най-праволинейните дейци на БТЦК. Докато други проявяват значителна политическа гъвкавост и в резултат на променящата се политическа обстановка в българските земи, на Балканите и в Европа, както и на възходящото развитие на българското национално-освободител-

но движение променят тактическите и идейни възгледи, то Кисимов не отстъпва от дуалистичната политика дори до Освобождението. Той не участва в организирането на някоя чета, не се захваща с действия, заплашващи собствената му сигурност. Идейната му позиция за продължителна подготовка на духовете и мирни усилия за постигане на набелязаната цел по вътрешно убеждение налагат дистанциране от каквито и да е революционни прояви и залагат на „благоразумни действия“. В крайна сметка, манталитетът, социалният статус, образоваността, имотното състояние, натрупаният политически опит и международното статукво след 1856 г. са основните фактори, които предопределят Кисимовото поведение. Дуалистични възгледи и отрицанието на революционните методи го противопоставят на всепризнатия водач на национално-освободителните борби Г. Раковски, а в края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. го довеждат и до остър идеен и личностен сблъсък с Л. Каравелов.

От друга страна, Кисимов споделя политиката на БТЦК за противодействие на надигания се балкански национализъм. Той е убеден противник на гръцкия и сръбски национализъм и защитава законните интереси и права на българския народ. Програмните документи на Тайния комитет и Кисимовата публицистика в предосвобожденския период свидетелстват за тази му позиция.

Още преди включването си в Тайния комитет П. Кисимов има изградени позиции към международните фактори, които влияят върху българското развитие. Той застъпва подчертано проруска позиция и в лицето на славянската православна империя вижда онази голяма чужда сила, която може да защити в най-пълна степен българския народ. За спечелването на руската подкрепа той е готов да омаловажи редица негативни страни от руската политика (желанието зад идеята за славянско единство да се прокарат имперски амбиции и контрол над славянския свят, липсата на граждански права и свободи, подтискането на полския народ и др). Кисимов се противопоставя на източната политика на западноевропейските държави. Българският общественик е наясно, че тяхната подкрепа за изостаналата османската държава е резултат на определени политически и икономически интереси, които са в разрез с руската политика на Балканите и в Близкия изток.

Противоречивостта на Кисимовите схващания в сложния възел на Източния въпрос може да се открие от една страна в търсенето на руска подкрепа, а от друга компромисното дуалистично решение чрез споразумение с Портата. Донякъде тя има своето обяснение, тъй като в определени периоди след Кримската война Русия не изключва подкрепата си за едно такова решение. С действията и поведението си Кисимов допринася за политическата и тактическата непоследователност на БТЦК, и за неговата разединеност. Оставайки верен на дуализма, Кисимов отрича и наложилата се в края на 60-те години идея за самостоятелност на българското освободително движение.

Сложното и противоречивото политическо поведение на П. Кисимов

спрямо Портата се съчетава с опити за разобличаване на насилията на местните турски власти в българските земи. Отстоявайки дуалистичната линия на Мемоара, през 1868 г. той все по-ясно се противопоставя на онези среди в БТЦК и революционната емиграция, които отчитат нейния провал и при настъпването на нова, революционна фаза в развитието на българския въпрос възприемат други идейни и тактически разбирания. Това личи от яростното му противопоставяне на Иван Касабов, заради готовността му през 1868 г. да подкрепи материално революционните начинания.

С участието си в Тайния комитет П. Кисимов търси решение на българския въпрос, но по един път, който се отличава с такава дълбочина на политическия компромис, която поставя под въпрос бъдещата държавна и национална самостоятелност на българите, въпреки че именно към такава той заявява, че се стреми. В крайна сметка, дуалистичните идеи на П. Кисимов не намират солидна подкрепа сред българското общество, въпреки политическия шум, който предизвиква Мемоара до султан Абдул Азис от началото на 1867 г. Краткият възход на идеята за турско-български дуализъм се дължи от една страна на мълчаливия отказ на Портата да възприеме един безспорно неизгоден за нея политически модел, а от друга – на осъзнаването от българското общество на невъзможността от прилагането му. Разочарованието на Кисимов от реакциите на турските власти към Мемоара на БТЦК не разклащат убеждението му, че дуалистичната политика има бъдеще. Емигрантският деец смята, че развитието на българите в рамките на османската държава ще наложи в скоро време на разумните турски държавници да я последват, да приложат политическите идеи, заложи в Мемоара на БТЦК.

Все пак, когато се говори за краха на дуалистичната политика и се посочват безспорните ѝ слабости, не трябва да се пренебрегват усилията на дейци като П. Кисимов за премахване на отживелия социален, национален и верски модел в Османската империя, макар и по най-компромисния и оказал се исторически невъзможен път. В края на 60-те и началото на 70-те години на XIX в. върху него лягат пасивите на умереното крило в БТЦК, на неговата провалила се политическа линия. Затова можем да кажем с пълно основание – историческото развитие поставя П. Кисимов сред губещите, но именно на фона на неговите политически кроежи, търсения, грешки и заблуди могат да се открият онези верни идеи и пътища, които водят до освобождението на България¹³⁵.

¹³⁵ Тук не може да избегаме от изкушението да направим макар и условен паралел между политическите разбирания на П. Кисимов и схващанията на видният деец на църковно-националното движение д-р Стоян Чомаков. И двамата (макар по различни пътища и причини) достигат до виждането за възможно съвместно развитие на турци и българи в една обновена и дори „превзета гъбъгре“ Османска империя. Общото между тях е, че се оказват в крайна сметка едни от губещи политически фигури на възрожденската епоха заради залагането на дуализма и туркофилията. Вж. *Ил. Тодев*. Д-р Стоян Чомаков или от освободителен към имперски национализъм. – Към друго минало или пренебрегвани аспекти на българското национално възраждане. С., 1999, 149-164.

След разпадането на БТЦК П. Кисимов намира своето място в редиците на „старите“. Техните позиции на противопоставяне на революционното движение и възприемане на дуализма с Портата към края на 1868 г. отговарят най-добре на неговите политически разбирания, социален произход и характер. С „Добродетелната дружина“ го сближава и другата важна опора на политическите му разбирания – последователното русофилство. Кисимовата политическа дейност е част от онази обществена активност сред емиграцията, която възрожденските българи свързват с Тайния комитет и четите от 1867 и 1868 г. в търсенето на революционно решение на българския въпрос. Но обективната историческа оценка за П. Кисимов е друга и налага да се каже, че неоснователно той често е поставян до революционери, чийто радикализъм съзнателно отхвърля през целия си политически път. Основното му политическо верую в предосвобожденските години остава турско-българският дуализъм, на който той посвещава цялата си политическа енергия. Дори в навечерието на Освобождението, през есента на 1876 г., когато всички политически групировки на емиграцията очакват скорошна война на Русия с Портата, а западните дипломати (известни като традиционни противници на Русия и крепители на Портата) приемат автономия за България, П. Кисимов търси решението на българския въпрос в дуалистичната турско-българска държава.

P. KISSIMOV'S DUALISTIC CONCEPTIONS AS POLITICAL FIGURE OF THE BULGARIAN SECRET CENTRAL COMMITTEE (1866-1868)

Georgi Yakimov

The article is a review of Kissimov's political activities as an assessor of the idea of Bulgarian-Turkish dualism. He doesn't take part in the establishment and the initial activity of the Bulgarian Secret Central Committee (BSCC). Kissimov makes an effort to enter the Secret Committee to work for the realization of his political ideas but as one who shares Pro-Russian orientation. The programme brochure "Bulgaria faces Europe" with which Kissimov takes part in the BSCC is analyzed in detail. This political document is regarded part of the Bulgarians' efforts at the beginning of the 19th century to attract the attention of the European powers to the national problems.

It's adduced that with this article the Bulgarian émigré wants to convince the Great Powers supporters of the status after 1856, that Bulgaria is ready for independent development and if his voice would not be heard, a bloody revolution would follow. Kissimov's opinion that the first step for satisfying the National claims is that Bulgarians ought to get autonomous status within short time, within the Ottoman Empire. Attention is paid to the circumstance that in the document the Committee member did not escape from his successive Pro-Russian positions. In his attitude Kissimov continues the defined position from the 50ies for solving the national problem in a legal way within Turkey. The author makes a logical connection between Kissimov's evolutionary manner and the current transformation of the Austro-Hungarian Empire into a dualistic state. This fact leads the members of the BSCC to the idea of possible dualism between the Bulgarians and the Porte.

It is stated, that despite the fact that Kissimov is indicated in the historical researches as an author of the Memoir, the historical familiar document is a consequence of the efforts of the Committee Executive Board. The BSCC programme which is offered in the famous political act rejects the revolutionary methods of the struggle itself and looks for gradual innovations requiring patience and passivity in the expectations for the Sultan's good will and the interference of the Great Powers. Such policy demonstrates unbelief in the Bulgarian forces.

The article reveals the Kissimov's opposition to rebel acts in 1867 and his definition as "permanent revolutionary catastrophes". This chapter reviews the reasons for the conflict between P. Kissimov and Ivan Kassabov. This is the time when part of the Committee members show their respect and support to Hadji Dimitar's unit. The analysis of Kissimov's political steps in 1868 proves the statement that once again he appears to be an opponent of the revolutionary initiatives. This political line is proved by his appeal to Midhat Pasha after the self-sacrifice of the rebel. That is the way in which Kissimov looks for the realization of the idea for a dualistic state from the Memoir to the Sultan.

КЪМ ВЪЗПРИЕМАНЕ НА АНДАРТСКАТА ИДЕЯ — ПЪРВИ СЪПКИ НА ГРЪЦКОТО ПРАВИТЕЛСТВО И МАКЕДОНСКИЯ КОМИТЕТ (ДЕКЕМВРИ 1903 — МАЙ 1904 г.)

Весела Трайкова

Аспирациите на Гърция по отношение на една голяма част от Македония са добре известни. Те имат своята дълга история от 60-те години на XIX в. насетне. Десетилетия наред усилията са насочени изключително в областта на църковно-просветната пропагандна дейност. В началото на XX в. андартската идея (т. е. виждането за въоръжени методи за налагане на гръцката национална кауза) бавно, но сигурно започва да си пробива път. От 1900 до последните месеци на 1903 г. тя вълнува само отделни личности. Това са костурският митрополит Каравангелис, Йон Драгумис, лейтенантът от артилерията Павлос Мелас и някои негови колеги-съмишленици като К. Мазаракис, Цонтос, Кондулис и др. През този период гръцкото правителство е категорично против напускане полето на традиционните църковно-просветни пропагандни методи. Затова споменатите личности действат самосиндикално.

В края на 1902 г. и началото на 1903 г. се очертават контурите на структура, заета с подготовката на организирана гъркоманска мрежа вътре в самата Македония и разработваща първите стъпки на самото андартско дело. Едната част от тази структура е в Гърция (Мелас и другарите му), а другата е в Македония (Йон и Каравангелис). Йон Драгумис, използвайки пребиваването си в Битоля като секретар в Битолското консулство, създава тайна организация „Амина“ („Отбрана“) в редица селища на Западна Македония. Каравангелис също прави подобие на организация в епархията си. В тази насока завербуването на войводите Коте и Вангел е най-голямото завоевание на митрополита. Мелас от своя страна, подпомогнат от приятелите си, действа в Атина — най-вече за финансиране делото на Йон и на костурския митрополит, както и за подготовката на по-сериозни акции. През пролетта и началото на лятото на 1908 г. се стига до организирането и изпращането от страна на Мелас, Мазаракис и Цонтос и по искане на Каравангелис на чета от 10 критяни като помощници на митрополита. Към края на август същата година критяните се връщат в Гърция, където представят доклад за пребиваването си в Македония на хората, които ги пратили¹.

¹ В. Трайкова. Наченки на андартското дело в Македония – Каравангелис, Йон Драгумис, Мелас и десетината критяни. – ИПр, 2001, № 1, 45-60.

Всички тези усилия за утвърждаването на андартската идея изиграват несъмнено роля тя да пусне корени сред по-широки слоеве на гръцкото общество и да накара отговорните фактори да почнат да преосмислят отрицателното си отношение към въоръжената пропаганда. Силен тласък в тази насока дават освободителните борби на българското население. Макар и потушено, Илинденско-Преображенското въстание показва на дело, че местното население държи на българщината и сочи безплодността на старите методи за налагане на гръцката национална идея. Още по-решително влияние върху управляващите в Атина оказва Мюрцегският реформен акт — по-специално неговият чл. 3. С мъглявите си формулировки той подклажда подозрителността на Гърция, че с реформите се цели може би териториално преразпределение на вилаетите в български интерес².

Първите ясни признаци на завой в позицията на управляващите в Атина по въпросите на пропагандното дело в Македония се забелязват след по-редното идване на власт на Теотокис на 6 декември 1903 г. Първата стъпка на правителството що се отнася до Македония, е състоялата се обмяна на мисли с престолонаследника и главнокомандващ въоръжените сили принц Константин, както и с други дейци — дискутиране върху целесъобразността от възприемането на въоръжени пропагандни методи. За тези сондажи не се споменава пряко в изворите, а само се загатва и по податки за следващите месеци се подразбира, че е имало един междинен период на консултации³.

В самия край на 1903 г. се правят и първите конкретни стъпки сочещи, че управляващите в Атина вече напускат пасивната си и дори враждебна позиция спрямо андартската идея. Първото събитие, бележещо този процес, е създаването на Македонския комитет през декември 1903 г. в резултат на споменатата обмяна на мнения. Формално, той е учреден като частно сдружение със задача да ръководи предстоящото разгръщане на андартската акция в Македония.

Неизвестно защо, в изворите и литературата в повечето случаи липсва прецизен подход що се отнася до времето на създаването на Македонския комитет, а това е много съществено да се знае. Датировката варира от 1902 г. до лятото на 1904 г. След съпоставяне на фактите, логиката на събитията и податките от изворите, възприех като най-достоверно заявеното в официалната гръцка история, че Комитетът е основан в края на 1903 г., т. е. вед-

² *Хр. Силянов*. Освободителните борби в Македония. Т. 2. След Илинденското въстание. С., 1943, 42-43.

³ Бегло загатване за тези консултации може да се намери в: *Л. Киселинчев*. Гърците преди и след Илинденското въстание. – Илинден. 1903-1927. С., 1927, с. 43; Macedonia. 4000 years of Greek History and Civilization. Athens, 1983, 473-474.

⁴ *Ιστορία του Ελληνικού έθνους*. Νεώτερος ελληνισμός απο το 1881 ως το 1913. Τόμος ΙΔ. Αθήνα, 1977, σ. 234; Macedonia..., p. 470. Други податки относно времето на образуването на Македонския комитет виж в: *Л. Киселинчев*. Цит. съч., с. 43; *Хр. Силянов*. Цит. съч., с. 132; *Κ. Σβολόπουλος*. Η απόφαση για την οργάνωση του ενόπλου αγώνα. – В: *Ο Μακεδονικός αγώνας*. Συμπόσιο, 1984, Θεσσαλονίκη, 1987, σ. 61.

нага след идването на Теотокис на власт⁴.

Македонският комитет (нататък Комитетът или М.К.) се явява като резултат от сътрудничеството между частни лица и правителството⁵. Публикуваният от Павлос Цамис устав на М.К. хвърля естествена светлина върху същественния въпрос за ролята на гръцкото правителство по отношение на това сдружение, както и за целите, задачите и организационните принципи на Комитета⁶:

Чл. 2 изяснява целите на това тяло: Отбраната на елинизма в Македония, Тракия, Епир и Албания срещу всеки опит за намаляване броя на гърците и възвръщането на селата или хората в редовете му — възвръщане на тези, които „неволно са се отцепили от нас (гърците — б. а., В. Т.) и остават неволно в схизмата“.

По-нататък в чл. 3-12 се изяснява структурата на Комитета. Той се състои от Съвет от 12 редовни члена и 10 почетни. Последните се избират измежду офицерите, които са се проявили в Македония и се смятат в Атина полезни за работата. Те винаги се посочват от правителството и се приемат без гласуване. Тези членове обаче нямат право на глас, освен когато се гласува за избор на Управителната тричленна комисия. Що се отнася до 12-те редовни члена, те се избират от Съвета с гласовете на 4/5 от присъстващите. Двама от тези 12 обаче се предлагат от правителството, като се взема и съгласието на М.К. и се избират с просто мнозинство. Решенията на комитета се вземат с мнозинство. М. К. се управлява от тричленна комисия, избирана с мнозинството от редовите и почетните членове. Тя се преизбира всеки месец изцяло или частично, но винаги един от тримата члена на Комисията трябва да е от посочените от правителството хора или друг, посочен от Съвета, но обезателно одобрен от правителството. Към тричленната комисия има и един касиер, редовен член, през когото минават всички парични операции. Тази управителна комисия върши ежедневната работа, състояща се в одобрението след споразумение с правителството на отправените към нея предложения за изпращане водачи на чети в различните центрове в Македония и пр.

Изложеното дотук достатъчно ясно говори в каква степен Комитетът е частна инициатива и в каква е орган и дело на правителството. Вижда се, че от една страна правителството директно участва чрез свои хора в структурата, работата и ръководството на М. К., така че нищо от това което се замисля и върши от Комитета не става без одобрението на правителството. От друга страна обаче е очевидно, че този комитет е съвместно начинание и че частната инициатива има тук своята роля и глас.

Нататък в устава (чл. 13-22) се разглежда вътрешното структуриране на М.К. по отдели, „специализирани за специфичен кръг от пропагандната дейност“⁶. (sic!) Отделите са 8 и са ръководени от офицери, работели в Маке-

⁵ Macedonia..., p. 473.

⁶ Целият текст на устава е публикуван в: Π. Τσάμης. Ο Μακεδονικός αγών. Θεσσαλονίκη, 1975, 445-448.

дония. По едни член от Управителния съвет следи за работата на всеки отдел и е в течение на всяка подробност, така че в случай, че офицерът замине за Македония, не се прекъсва дейността на съответния отдел (чл. 14).

Първите два отдела отговарят за Битоля и Солун. Те се грижат за удовлетворяване на всички нужди — от оръжие, боеприпаси, вещи и др., за снабдяване с подходящи хора полезни за въоръжените чети или с други кадри на пропагандата — лекари, свещеници, учители и др., предназначени да засилят гръцките градове (чл. 21). Отделът за подготвително обучение подготвя хората, които ще влязат в Македония с чети. В подготовката се включва и посвещаване в целта на делото, разясняване поведението, което да държат към македонските жители и отговорите, които да дават, ако бъдат заловени (чл. 17). За естеството на работата на 4-тия отдел, а именно този за подготовка (sic!) нищо не се споменава. Затова не е ясно по какво работата му се различава от тази на отдел 3 (за подготвително обучение).

Отделът за разузнаване и работа в Атина отговаря за шпиониране на българските центрове в Гърция, за преследване на идващите там български дейци, наречени в устава шпиони, както и за установяване на целта им. Също така този отдел има задачата чрез своите сътрудници да стига до споразумение с тези български центрове в Атина и да завербува техните хора за гръцката кауза в Македония (чл. 18).

Отделът по набиране се занимава с подбора на кадрите за андартските чети. Водачът на съответната чета има големи пълномощия при избор на хората си. Той лично подбира поне 1/3 от тях, а за останалите е нужно също така пълното му одобрение (чл. 16). Хората, които формират чети, се подлагат на специален преглед на телесното и психическото им здраве от лекар, както и на нравственото им възпитание. Подборът се извършва в споразумение с различните центрове на гръцката пропаганда в Македония или с водачите на чети (чл. 20).

Отделът на завербуване и пропаганда в Македония работи в тясна връзка с отдела за разузнаване в Гърция. В устава изрично е казано, че всяка дейност почва от Атина. Този отдел се грижи да се учредяват комитети в Македония, там където няма такива или пък не функционират редовно и се стреми да въведе строга организация в работата (чл. 19). Отделът за помощи отговаря по възнагражденията на отличилите се, лекуване на пострадали и даване помощ на семействата на убитите (чл. 22).

Нататък се разглеждат следните по-важни въпроси: Без одобрението на тричленната управителна комисия не става никаква доставка или каквото и да е друга дейност. При разногласие решава Съветът на Комитета (чл. 30). Андартите се заклеват да не престояват в Македония по-малко от четири месеца, иначе се смятат за дезертьори и се оставят без възнаграждение. Офицерите обаче могат да влизат и за по-малко с или без чети, в изпълнение на определени задачи. Чл. 23 и 24 се занимават със заплащането на андартите. Въпросите около материалната част се решават със специалното съгласие на всички участници на отдели (чл. 27).

Следва да се обърне по-специално внимание и на чл. 32 и 33, занимава-

щи се с контактите и споразуменията с четите в Македония. Тази работа се изпълнява чрез граничните градове в Тесалия и консулствата в Солун и Битоля (чл. 32). Особено наблягам на чл. 33, гласящ, че в тези гранични градове и в консулствата се настаняват офицери или цивилни (буквално частни лица), изпълняващи тази служба съгласно със заповедите от Атина и според собствените си преценки по всяка подробност, по която няма определено мнение от Атина. Т. е. още в устава е заложен принципът за настаняване като консулски служители на офицери — макар този принцип да е обмислян реално и изпълнен няколко месеца по-късно.

Чл. 34 също е важен. Съгласно този член лицата, за които става дума по-горе, са равнопоставени с ръководителите на различни области (сигурно става дума за съответните андартски войводи). Те „се грижат заедно с консула, на чиито заповеди се подчиняват, за временно изплащане заплатите на хората и за всички въпроси, отнасящи се до действията на четите, с изключение на онези с чисто военно естество, поверени изключително на инициативата на ръководителите на области“.

Последният чл. 35 гласи, че се предвижда в бъдеще специално да се разработят в конкретни текстове въпросите, свързани с правата и задълженията на хората, минаващи в Македония, както и с пропагандата и с организационната работа в областта.

За съжаление не е известно дали в този си вид уставът датира от самото начало на учредяване на М.К. или е изготвен впоследствие. Това е важно, за да се знае откога всичките тези въпроси, разглеждани в този документ, са влезли в полезрението на комитета. Съдейки по последния член, намекващ за бъдещи уточнения и разширявания на устава, по-вероятно е предположението, че тази версия на документа датира ако не от момента на създаване на М.К., то от времето непосредствено след това.

От разглеждания текст се вижда, че още в началото андартската акция е замислена на широка организационна основа — провеждане както от четите, така и от структура, състояща се от консулства и настанените там военни и цивилни, от гранични служители, от мрежа от комитети на различни места в Македония и разбира се — от ръководните ядра в Атина, зад чиито гръб стои морално и материално гръцкото правителство.

Прави впечатление, че според устава М.К. се занимава с андартската акция и в Битолския, и в Солунския вилает. На практика обаче всички извори и литературата твърдят друго — че Комитетът още отначало е натоварен с ръководенето на андартското движение само в Западна Македония — Битолския вилает. Може би уставът отразява желание за координиране дейността по отношение на цяла Македония от единен център, което обаче в началото не се получава. Всъщност протагонистите на андартската идея са подготвили почва само в Западна Македония. В Солунския вилает на практика още няма сериозна дейност, ако не се смята обиколката на Йон Драгумис с цел организиране на комитети „Амина“ и в Източна Македония, където той е пратен като и. д. вицеконсул в Сяр от септември 1903 г. до януари 1904 г.

Начело на М.К. застава Калапотакис, редакторът на в. „Емброс“ (Напред). Този вестник още от края на XIX в. изпъква като главна трибуна на гръцките националисти що се отнася до Македония. На страниците на „Емброс“ още през 1901 г. се появяват дописки на депутата от Волос и личен приятел на Калапотакис — Карталис, дописки намекващи за необходимостта от въоръжена пропаганда⁷.

Съществува известна неяснота по въпроса кои са другите меродавни фигури в М.К. и особено — в неговото ръководство. В изворите се споменават имената на лица, включително и офицери, които участват било в учредителните сбирки, било във вече учредения Комитет, където са приети по-рано или по-късно⁸. Има сигурни податки, че важна роля в М.К. играе bankerът Сароглус и че през лятото на 1904 г. в него влизат нови лица с по-дейна насоченост, между които и Георгиос Балтадзис, приятел на сем. Драгумис и лично на Мелас⁹. Има данни, че в Комитета участват отначало политиците Александрос Ромас и Й. Ралис, син на водача на една от големите партии Дим. Ралис. Ралис-баща е известен с отявлените си протурски настроения. По съображения от политическа целесъобразност (не се казва какви) през есента на 1904 г. Ромас и Ралис-син са изключени от М.К. На тяхно място постъпват споменатият Карталис и младият правист, журналист, а по-късно участник в Македонската борба и политик — Аргиропулос. Последният ратува да не се разчита прекалено на подкрепата на турските власти, което дискредитира Гърция пред Европейското обществено мнение, а на силите на самата гръцка пропаганда, като се включат и въоръжените методи¹⁰. Така от не много ясните изворови податки се налага изводът, че отначало в Комитета са влизали хора не много решителни и не много склонни да се бърза и че с постепенното обновление на неговия състав с по-енергични и действени хора, се активизира и самият Комитет.

От устава на М.К. се вижда, че на консулствата се определя да играят важна роля в андартската акция. Дотогавашните консули обаче, в повечето случаи не отговарят на новия курс на гръцката пропаганда, защото разчитат прекалено много на сътрудничеството с турските власти и на църковно-просветните методи. Изискват се вече по-инициативни, гъвкави и действени личности, които да превърнат консулствата в щабни центрове на андартската акция. Тези изисквания са заложени в самия устав. Всъщност ориентацията вече е не толкова към дипломати от кариерата, а към лица, имащи повече

⁷ Л. Киселинчев. Цит. съч. – Илинден, 1903-1922. С., 1922, 84-85.

⁸ Л. Киселинчев. Цит. съч. – Илинден, 1903-1927. С., 1927, с. 43; П. *Αργυρόπουλος*. Ο Μακεδονικός αγών. Απομνημονεύματα. Θεσσαλονίκη, 1957, σ. 32; Δ. *Κακαβός*. Απομνημονεύματα. (Μακεδονικός αγών). Θεσσαλονίκη, 1972, σ. 49; Χ. *Νάλτσας*. Ο Μακεδονικός αγών εις την δυτικήν Μακεδονίαν. Θεσσαλονίκη, 1958, σ. 25; Ν. *Μελά*. Παύλος Μελάς. Βιογραφία. Αθήναι, 1963, σ. 308, 313-314.

⁹ Ν. *Μελά*. Цит. съч., σ. 308, 313-314.

¹⁰ П. *Αργυρόπουλος*. Цит. съч. – Илинден, 1903-1927. С., 1927, σ. 32. За самия Аргиропулос до края на 1904 г. – Пак там, 3-35.

¹¹ Л. Киселинчев. Цит. съч., с. 44; D. *Dakin*. The Greek Struggle in Macedonia. 1897-1913. Thessaloniki, 1966, p. 174; Ιστορία του Ελληνικού έθνους..., σ. 238.

присърце гръцката кауза в Македония. Реално смяната на консулския състав почва от 1904 г. и то не само в Македония, но и в Княжество България¹¹.

Сред новоназначените консули се откроява Ламброс Коромилас. Роден през 1856 г. в Атина в стара видна фамилия, той учи много години в Европа. Завърнал се в Гърция, Коромилас се заема с издателска, а след това и с журналистическа дейност. През 1897 г. той става главен секретар в министерството на икономиката. На следната година обаче напуска този пост и предприема дълги пътешествия из Източна и Европейска Турция, за да се запознае със състоянието на гърцизма. От това, което вижда, той е сериозно обезпокоен за перспективите за гръцката кауза на Балканите, като очевидно е смутен главно от изгласването на позициите на гърцизма вследствие на българските успехи. Заключението, до което стига е, че без усилие организирано съвместно от страна на държавата и на частни лица, цялото гръцко население в Европейска Турция щяло да бъде унищожено „вследствие на българските зверства“. Затова не били достатъчни спазмодичните мерки, предприемани от различни частни лица, но трябвало самото гръцко правителство да поведе организирано борбата. Ето защо той с готовност приема да бъде назначен през януари 1904 г. за генерален консул в Пловдив, а няколко месеца по-късно — в Солун¹².

Какво прави обаче Коромилас преди да бъде пратен в Пловдив. По този въпрос има сведения в спомените на Какавос и на К. Мазаракис, самите те участници в събитията и затова заслужаващи доверие — сведения, потвърдени и от български източници. И така, Коромилас е обезпокоен, че андартската акция се замисля само за Западна Македония. Убеден, че трябва да се действа едновременно и в Солунския вилает, той се заема да обмисли план за действие — явно преди началото на 1904 г., когато заминава за Пловдив. С готови идеи в главата си, Коромилас провежда ред срещи и разговори с важни тогавашни ръководители на партии, включително и с правителствени дейци. Всички тези лица одобряват идеите му, с изключение на Делиянис, който обаче след дълги увещания също дава съгласието си¹³. След това Коромилас се среща и с принц Константин. Бъдещият генерален консул в Солун излага идеите си пред него и го моли да поеме покровителството на андартското дело и в качеството си на главнокомандващ да даде служебното си съдействие. Престононаследникът веднага вниква в сериозността на замисъла и обещава горещата си и непрекословна подкрепа за борбата. Тогава Коромилас излага вижданията си, че замисленото „национално дело не е добре да се базира върху ефимерния ентузиазъм на обикновени доброволци, но да бъде издигнато до висотата на изпълнението на служебен дълг, при което ще е необходимо организацията да се опира на

¹² В. *Λαούρδας*. Το Ελληνικόν γενικόν προξενείον Θεσσαλονίκης 1903-1908. Θεσσαλονίκη, 1961, 11-12, 22.

¹³ В. *Λαούρδας*. Цит. съч., с. 22, бел. 3; Л. *Киселинчев*. Цит. съч., с. 44.

¹⁴ Д. *Καζαβός*. Цит. съч., 50-51.

кадри от войската.¹⁴

Коромилас изглежда предварително се е погрижил, с помощта на брат си Хаджи Анастис — капитан в картографската служба, да подбере неколцина млади офицери от гръцката армия, сметени за подходящи за замислената акция¹⁵. И така, Коромилас представя списъка на подобраните офицери на вниманието на престолонаследника. Последният приема радушно идеята и издава поверителна заповед, с която подобраните осем офицери се поставят на разположение на министерството на войната. Това министерство заповядва от своя страна на офицерите да се явят при Коромилас с оглед поемането от тях на отредената им специална служба. Бъдещият генерален консул, в желанието си да вдъхне още повече живот на андартското дело, настоява офицерите лично да се представят пред принц Константин. Аудиенцията се осъществява и на нея главнокомандващият отправя към тях следните слова: „Господа, поверявам ви тази национална задача, която ще следя лично. Убеден съм, че не ще опровергавате очакванията, които вложих във вас. На добър път!“¹⁶

Според плана на Коромилас всеки един от офицерите е трябвало да бъде поставен в определена част на Македония под прикритието на различни служби — чиновници в консулства, монаси, служител в земеделски стопанства, учители, училищни инспектори и др. Изглежда още отначало се определя района на действие на всеки офицер. Предварително обаче на всеки един от тях се възлага да проучи своята област във всяко отношение — от гледна точка на терена, историята, броя на населението, политическите му виждания и т. н.¹⁷ Гръцкото правителство също е запознато с плана на Коромилас и го приема. Министерството на външните работи от своя страна предоставя на офицерите етнологически статистики за Македония.¹⁸

От гръцка страна тогава почва да се мисли в качеството на какъв Коромилас би могъл най-добре да ръководи и надзирава цялата тази дейност. След известно обмисляне, правителството стига до извода, че е най-добре да бъде назначен за генерален консул в Солун. Преди това обаче, за да проучи по-отблизо положението в България и българските национални програми, е решено той да бъде пратен за известно време като генерален консул в Пловдив. Там, а после и в Солун, го придружава един от офицерите — Какулидис. Служил известно време в руския флот, последният знаел

¹⁵ К. *Μαζαράκης-Αινιάν*. *Ο Μακεδονικός αγών (αναμνήσεις)*. Θεσσαλονίκη, 1963, σ. 13.

¹⁶ Δ. *Καλαβός*. Цит. съч., σ. 51; Л. *Κиселинчев*. Цит. съч. – Илинден, 1903-1927. С., 1927, с. 45, общо взето повтаря по смисъл думите, предадени от Какавос. К. *Μαζαράκης-Αινιάν*. Цит. съч., с. 14, дава малко по-друг вариант на казаното от принца, но със същия смисъл: „Родината очаква много от нас и ви уверявам, че няма да забравя това, което ще направите.“ *Χρ. Силянов*. Цит. съч., с. 182, предава именно тези думи.

¹⁷ Δ. *Καλαβός*. Цит. съч., σ. 52

¹⁸ К. *Μαζαράκης-Αινιάν*. Цит. съч., σ. 14; Β. *Λαούρδας*. Цит. съч., σ. 22, бел. 3.

¹⁹ Δ. *Καλαβός*. Цит. съч., 51-52.

руски и по-лесно щял да усвои български език.¹⁹ Другите офицери остават да изучават български в своите области от етнологична, историческа, национална и пр. гледна точка, чакайки да бъдат повикани от Коромилас след преместването му в Солун през май. Тяхното постепенно прехвърляне в Македония започва от лятото на 1904 г. насетне.

За разлика от Коромилас, който стои още отначалото на много действени позиции, Македонският комитет пристъпва доста предпазливо към изпълнение на очертаната в устава мащабна програма за действие. Преди да премине към нейното реализиране, М. К. решава за целесъобразно да прати в Западна Македония една разузнавателна мисия от четирима офицера.

В изворите и литературата има известно разминаване по въпроса кой стои зад това начинание — Комитетът или самото правителство²⁰. Най-вероятно решението за тази първа конкретна стъпка е съвместно. Всъщност противоречието е по-скоро външно, защото, както се вижда, хората на правителството членуват в Комитета. Макрис, самият той участник в четицата от 10 критяни, пратена през юни 1903 г. в Македония, твърди, че след като се запознал с разказа на критяните за пребиваването им в областта, М. К. решил да прати четирима офицери там, за да проучат положението на място²¹. Между момента на отчета на критяните през август 1903 г. и създаването на Комитета обаче има няколко месеца. Все пак логично е да се предположи, че поне някои дейци в М. К. — най-вече Калапотакис, който е във връзка със семейство Драгумис и с младите офицери, ще да са се запознали с този доклад преди и след създаването на Комитета. Много е вероятно този доклад да е упражнил от една страна катализиращо влияние върху подготовката на андартската акция, а от друга — да е наклонил везните към решението за едно по-обстойно проучване почвата в Македония от лица, които едновременно са ангажирани с андартската идея и са военни. Такива хора по-добре биха преценили дали условията в областта са подходящи за андартска акция.

Начело на мисията, съставена от четирима офицера, е определен лейтенант Кондулис, приятел на Мелас и на Драгумис-баща и участвал във въстанието в Епир през 1878 г. и в гръцко-турската война от 1897 г.²² Даден му е мандат да определи сам сътрудниците си. Първият човек, когото посочва е Павлос Мелес, а другите двама са Георгиос Колокотронос и Ан. Папуляс, всички лейтенанти от гръцката армия. Колокотронос произхожда от видната революционна фамилия на Теодорос Колокотронос, един от ярките дейци на гръцкото въстание от 1821 г. По майчина линия пък е свързан със

²⁰ Г. Д. Махρήс. Ο Μακεδονικός αγών. (Αλομνημονεύματα). Θεσσαλονίκη, 1959, σ. 2, както и Δ. Καхаβός. Цит. съч., 49-50, твърдят, че зад мисията стои М. К. а в Ιστορία του Ελληνικού έθνους..., σ. 238 се поддържа, че правителството е, което праща офицерите.

²¹ Г. Д. Махρήс. Цит. съч., σ. 3.

²² D. Dakin. Op. cit., p. 175.

²³ Пак там.

семејство Драгумис.²³ Изглежда правителството е имало известни задръжки по отношение на Мелас предвид демонстрираната от него през гръцко-турската война от 1897 г. склонност към безразсъдни и своеволни действия, продиктувани от прекален патриотичен ентузиазъм. За тези задръжки свидетелства жената на Мелас — Наталия: Кондулас, който е един от близките сътрудници на съпруга J, дава специално поръчителство, че Мелас ще бъде благоразумен. ликуващ, че най-сетне се сбъдва отколешната му мечта да отиде в Македония, Павлос обещава да изпълнява всичко, което ръководителят на мисията поиска от него²⁴.

Не е ясно кога точно — дали в края на декември 1903 или в самото начало на 1904 г. се заражда идеята за тази мисия. Това, което се знае със сигурност е, че в началото на февруари вече е определен съставът на мисията от четирима офицери²⁵. На всеки един от тях е разрешено да вземе със себе си по един придружител. Трима от придружителите са избрани измежду десетината критяни, пратени на Каравангелис през 1903 г. Кондулис взема Каудис, Мелас — Перрос (Перакис), Колокотронис — Макрис. Папуляс се спира на свой братовчед от Месолонгион, Гърция — Апостолос Трагас, известен като Румелиотис²⁶. Четиримата офицери са снабдени с фалшиви паспорти под фалшиви имена. Мелас получава името Зезас, с което се подвизава и по-сетне. Другите вземат имената: Кондулис — Скуртис, Папуляс — Тасос и Колокотронис — Панос²⁷. Решено е мисията да се пази в тайна. За целта офицерите тръгват за Македония по различно време и по различни пътища, като към края на февруари всички заедно се срещат близо до границата при Велемисти. Преди да тръгнат, военното министерство им дава редовен отпуск, а престолонаследникът ги приема на прощална аудиенция, за да се сбогува с тях²⁸.

От началото на 1904 г. в Атина се намират Лаки Пирзас и Коте, заедно с Павле Киров, един от съратниците на последния. По свое собствено желание Коте е пратен от Каравангелис в Гърция, снабден с препоръчителни писма до редица личности в Атина. Той посещава Стефанос Драгумис и други лица и организации, свързани с пропагандата в Македония. Вероятно е да е отведен от Ст. Драгумис и при принц Константин.²⁹

И така по същото време, когато мисията на четиримата офицери се отправя към Македония, Пирзас, П. Киров и Коте с три свои момчета също се запътват за родината си. Всички те се срещат заедно с офицерите и придружителите им при Велемисти. Коте, Пирзас и Киров се ангажират да

²⁴ *N. Melá*. Цит. съч., 188-189.

²⁵ Пак там. *K. Σβολόπουλος*. Цит. съч., с. 58, смята, че правителството решава да прати мисията през декември 1903 г.

²⁶ *G. A. Μακρίης*. Цит. съч., с. 91; *D. Dakin*. *Op. cit.*, p. 175.

²⁷ *N. Melá*. Цит. съч., 190-191.

²⁸ Пак там; *Хр. Силянгов*. Цит. съч., с. 137.

²⁹ *D. Dakin*. *Op. cit.*, 175-176.

заведат гърците във вътрешността на Македония. В началото на март така съставената четица прехвърля р. Бистрица и влиза в Македония. Някъде по това време към тях се присъединяват двама младежи-гърци от Сятиста. Така стават общо 14 души³⁰.

В писмата на Мелас до жена му има едно интересно разсъждение, на което си струва да се обърне внимание. Той споделя мечтата си за освобождение на Македония — явно от турско робство. Веднага след това обаче добавя, че по този въпрос може да се работи само когато бъде спряна „този панбългаризъм по тези места“³¹. Коментарите тук са излишни. Важното е, че все пак още се мисли и за перспективата за антитурска борба, но с цел присъединяване към Гърция на областта по-нататък. Смятам, че Мелас е искрен в тези взаимно противоречащи си съждения.

В населените с гърци южни райони гръцката пропаганда, чувствайки сигурната си етническа основа, не е работила дейно за популяризиране на гръцката теза за Македония и организирането на местното население в тайни комитети. Затова хората съвсем естествено съчувстват на революционните борби на българите и им сътрудничат, като помагат в пренасянето на оръжие през границата за четите на ВМОРО срещу заплащане и се включват в освободителното дело. Мелас е възмутен от „тези мерзавци българите“ и заключава, че трябва да се работи от гръцка страна и тук, а не само във вътрешността на Македония. Самият той, без да губи време, веднага се заема да осветли местното население, използвайки цялото си красноречие относно „истинските“ намерения на българските освободители като излага гръцката версия по въпроса³².

На 13 март четицата стига Богацко, родното място на рода Драгумис. Там ги посрещат местните първенци и духовници и ги уведомяват, че в Богацко били подготвени 50 младежи готови да се вдигнат на оръжие. Дали обаче тези изявления имат реално покритие не се разбира. От Богацко, където отседат в близкия манастир Св. Атанасий, отиват в манастира Чурилово южно от Костурското езеро. Този манастир, чиито игумен е предан служител на гръцката пропаганда, е сигурна база, използвана вече от Каравангелис през въстанието. Изглежда още пред да тръгнат офицерите от Гърция, костурският митрополит е уведомен за тяхната мисия (може би от Мелас) и е уговорена среща, тъй като от писмата на Мелас се вижда, че след Богацко вече гърците чакат митрополитът да им съобщи къде ще се видят³³.

И така, в Чуриловския манастир най-после получават вест от костурския митрополит. Последният е трябвало сам да отиде да се срещне с тях, но

³⁰ *N. Melá*. Цит. съч., 189-203, 213-214.

³¹ Пак там, 215-216.

³² Пак там, с. 222; *Хр. Силян*ов. Цит. съч., с. 138.

³³ *N. Melá*. Цит. съч., с. 229.

³⁴ *D. Dakin*. Op. cit., p. 176; *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους...*, σ. 238; *N. Melá*. Цит. съч., с. 236.

поради засилената подозрителност на турците, не смее да стори това. Праща им обаче за водач и куриер своя сътрудник — ренегата от с. Чърновица Митре Попанастас, който да ги заведе до Габреш³⁴. Изглежда срещата с Каравангелис така и не се е състояла. Когато стигат до Руля, селото на Коте, водачът им Митре донася различни дарове от костурския митрополит — храна, цигари и едно красиво велурено бродирано кепе, подарък специално за Мелас. Чрез Митре последният праща благодарности на Каравангелис. На това митрополитът отговаря с напътствия към офицерите да следват вярно дълга си и ги предупреждава, че навсякъде около тях има български чети³⁵. Така, макар и непряка, връзката между костурския прелат и офицерите се осъществява.

Самият Каравангелис в спомените си дава по-друга трактовка на въпроса. Според него Мелас му писал, че офицерите искат да се срещнат с него и че пратили Кондулис. Тогава прелатът изпроводил хора, които взели Кондулис от манастира Чурилово и го превели с лодка през костурското езеро. Оттам отишли в Костур и го настанили в къщата на Батринос близо до езерото. Там се състояла тайна среща между Каравангелис и ръководителя на мисията. Било достигнато до договореност между тях относно понататъшната обиколка на офицерите и за действията им. Митрополитът изложил цялостното положение в областта, така както той го вижда и помолил Кондулис също да проучи заедно със спътниците си състоянието на нещата, след което да направят подробно изложение³⁶. Другите източници, които повтарят писаното от Мелас за начина, по който се свързва с митрополита, не потвърждават версията на Каравангелис. Затова просто съобщавам дадените от него сведения. Не веднъж прелатът обърква фактите съзнателно или несъзнателно. Така че не е чудно и този случай да е поразкрасил събитията, с цел да се изтъкне какъв деен националист е.

От Чурилово мисията преминава на северозапад отвъд Костурското езеро — над Костур. Посетени са Шестеово и Чърновица³⁷. След това четицата се отправя към Долна Преспа. Там влизат в с. Оровник. Планът е да обиколят за два дни Преспа, след което да се върнат в Корещата, Костурско. Оттам смятат да се разделят на две групи — едната да се отправи към Лерин, а другата към Костур³⁸. Мисията е цяла да посети и с. Рударни в Долна Преспа, но уведомена за присъствието на четата на Арсов при Герман, остава в Оровник. Дали впоследствие четицата отива и в други села не се знае, тъй като тук Мелас прекъсва подробното си изложение, а в другите извори няма конкретни посочвания. Наистина от спомените на Макрис ста-

³⁵ *N. Μελά*. Цит. съч., σ. 250.

³⁶ *Г. Караваγγέλης*. *Ο Μακεδονικός αγών*. (Απομνημονεύματα). Θεσσαλονίκη, 1959, 29-30.

³⁷ Това са посетените села според Мелас, а според Макрис освен тях е посетено и Търново (Корещата, Костурско). *Г. Δ. Μακρής*. Цит. съч., σ. 3; *N. Μελά*. Цит. съч., 231-256.

³⁸ *N. Μελά*. Цит. съч., σ. 251.

³⁹ *Г. Δ. Μακρής*. Цит. съч., σ. 4.

ва ясно, че по-късно са посетени Елеово, Сребрени и Белкамен — Леринско, но вече не от всички, а от тримата критяни с Коте, а впоследствие и с хората на Вангел³⁹.

Какво всъщност става, тъй че от един момент насетне явно нещата престават да вървят по план, а и мисията като че ли се разпада? Преди да изясня тези въпроси, ще се спра на важния проблем: в какво собствено се състои мисията на практика — какво се прави в селата, които се посещават. По този въпрос Макрис казва следното: „Навсякъде събирахме селяните, вземахме от тях сведения и ги наставлявахме, опитвайки се да им усилим националните чувства, защото бяха тероризирани от българските банди.“⁴⁰ Не става ясно за какъв вид сведения става дума. Мелас в писмата си обаче дава много подробно описание на престоите в доста от селата. От тези описания се вижда в какво се е състояла дейността на четата⁴¹. Нататък сведенията са предадени почти изключително по тези писма — до момента на напускането на Мелас.

Офицерите и техните придружители се срещат с крепителите и поддръжниците на гръцката пропаганда в съответните места — учители, свещеници и обикновени селяни. Тъй като там, където обикалят, е район на действие на Коте, на доста места той самият подбира и докарва дори пред мисията хората, с които разговарят офицерите и пред които се държат пропагандни речи: фанатизирани гъркомани, лични приятели на Коте, недоволни от строгостта на българската организация и роднини и близки на наказани от ВМОРО лица⁴². В Руля, селото на Коте, пред офицерите се представят 10 души от неговата чета, начело със заместник войводата капитан Стоян⁴³.

Наистина не всички, с които се среща мисията, са подучени от Коте да я посетят. Има и гъркомани, които сами идват, било защото са проводници на пропагандата, било от любопитство може би. Вижда се, че има и случаи на резервирано отношение в началото на срещите, какъвто е случаят с Жельово. Там се налага офицерите да подхождат внимателно и постепенно да спечелят първенците на селото. При тях идват и власи, дейци на гръцката пропаганда, като първенците например от Писодер. Освен това гърците и специално Мелас подбират целенасочено роднини, жени и най-вече деца на български ренегати, наказани от българската революционна организация. Раздават им монети, бонбони, захарчета, локуми, за да ги спечелят. С тази дейност се отличава специално Мелас. По този начин той цели „да купи душите“ не само на децата, но и на родителите им. При това той си прави труда да научи и няколко думи от македонския диалект и това привлича веднага симпатиите на родителите.

⁴⁰ Пак там, с. 3.

⁴¹ Тези писма за периода от напускането на манастира Чурилово могат да се намерят в *N. Мелá*. Цит. съч., 233-262.

⁴² *Хр. Силянóв*. Цит. съч., с. 139.

⁴³ *N. Мелá*. Цит. съч., с. 243.

Ето два цитата от писмата на Мелас, чрез които той сам се обрисова: „Между тези деца е детето на някои си Спиро, когато убиха двама разбойника (т. е. българи — б. а., В. Т.). За радост е това дете с големите си красиви очи и чисто, чисто! Целувам го и му давам тайно много локуми и няколко монети.“ (Това е в село Руля.) „Научих и малко македонски думи, които казвам на жените и особено майките и те се ентузиазират заедно с мен. Едно петаче тук, едно захарче там, една добра дума, една целувчица на децата, веднага спечелват родителите, които сравняват гърците с българските комити.“⁴⁴ Към демагогските подкупнически методи спада и заплащането на всичко, с което се снабдяват от селяните. също и други дребни жестове като обещаното от Мелас на поп Стефан от Оровник ново расо ако успее да организира нещата така, че децата да не отсъстват от училище, за да помагат в селскостопанската работа на родителите си.

Мелас е силно впечатлен от безупречната организация по селата. Караулна охрана осигурява безопасността на четицата, действа и разузнавателна мрежа с незабавно уведомяване за опасност поради намираща се наблизо българска чета или турска войска. Работи безотказно и мрежа от куриери и е осигурено изхранването на „гостите“, тяхното посрещане и изпращане. Всичко това е наследство от работата на ВМОРО. Сега Коте ползва плодовете на тази работа чрез своите верни хора, поставяйки себе си и тях в служба на чуждото дело. Мелас очевидно не се досеща откъде иде тази организация. От гръцка страна също има своеобразна координация и организация на работата. През цялото време офицерите са във връзка с Каравангелис и консулството в Битоля⁴⁵. Според едно сведение в гръцката литература, непотвърдено от други извори, докато мисията е била още в Атина, Йон Драгумис, по това време също там, връчва на Кондулис списък с имената на гърците (т. е. дейците на гръцката пропаганда) в градове и села в Западна Македония, с които офицерите могат да установят контакт⁴⁶. Така или иначе, дали от Йон или от Каравангелис, сигурно е, че мисията е подпомогната при намирането на хора, на които да се опре в дейността си.

Прави впечатление, че където отиват, офицерите бързат да посетят училището и църквата, да проверят какъв е резултатът от обучението на гръцки език, да се срещнат с гръцките учители и свещеника и след това вече влизат в контакт с повече първенци, повечето пъти поканени от Коте. Пред събраните селяни офицерите държат пропагандни речи. Особено внимание гърците — най-вече Мелас, обръщат на състоянието на гръцкото просветно дело по селата. От всички посетени училища обаче само това в Габреш дава задоволителни резултати. Учителят получава пари от митрополита — по 15 лири годишно. Той бил учил в Атина като стипендиант на силогоса

⁴⁴ Пак там, с. 248, 253.

⁴⁵ Х. Силянков. Цит. съч., 139-140.

⁴⁶ П. Τσόμης. Цит. съч., с. 167.

⁴⁷ Ν. Μελά. Цит. съч., с. 240.

Парнасос. Училището е посетено от Мелас и Колокотронис. Те изпитват учениците, за да видят какво са научили. Остават удовлетворени. Мелас диктува на учениците следното изречение: „Гъркът трябва да е добър патриот, за да освободи отечеството си.“, което децата написали добре⁴⁷. Вижда се, че не се пропуска случай да се провежда пропаганда. Самият Мелас в писмата си признава, че не оставя неоползотворен нито един удобен случай да говори или работи в полза на поставените цели. След изпита двамата офицери дават на учителя като поощрение пари, за да ги разпредели между децата и да купи хартия за училището и го хвалят за качеството на работата му. От посещенията в училищата по другите села обаче Мелас остава общо взето недоволен. Той е особено разочарован, че макар да са постигнали някакви успехи при четенето и писането, децата почти не могат да говорят на гръцки.

Младият протагонист сериозно обмисля какво би могло да се направи, за да може гръцките училища в Македония да отговорят на онези пропагандни нужди, за които са създадени. Той излага в писмата си вижданията си по този въпрос. На първо място смята, че е добре Атинският силогос да изпраща качествени училищни инспектори, движени от горещ патриотизъм. После, че трябва дори при недостатъчно високи заплати да се подбират подобри учители. След това излага необходимостта от друг тип преподаватели — с по-практически методи — да преподават не толкова методически и граматически, а разговорно. В тази връзка Мелас смята, че може да се осигурят под ръководството на инспектората 10-15-дневни курсове за учители от всяка област. И накрая — да се направи опит, без оглед на усилията, да се привлекат и момичета в училищата. В някои села това впрочем е практика, така че бъдещият „герой“ е убеден, че това не е толкова трудно. За него девическото обучение е от особено значение, тъй като понастоящем никоя жена не говорела на гръцки, а това било особено важно с оглед на обстоятелството, че като майки, жените биха могли да учат децата си на този език. Отличните впечатления, с които остава Мелас от учителя в Габреш, му дава идея, че подобно на него биха могли да се подготвят със стипендии на силогоса Парнасос в Атина и други учители, които ако бъдат съответно ентузиазирани, да се задоволят с по-оскъдни заплати.

Идеите на младия офицер за подобряване равнището на гръцкото просветно дело не са нищо ново и качествено различно от мислите и предложенията, които са изразявали преди това други гръцки дейци. Същественото тук е друго: Мелас идва да проучи почвата за въоръжена намеса. Това обаче не му пречи да се занимава и с проблемите на църковно-просветната пропаганда и да мисли как да се подобрят методите на нейното провеждане. Т. е. за него (а и за други дейци на андартското движение) църковно-просветната и въоръжената пропаганди не си противоречат, а се допълват взаимно и са две страни на една и съща дейност, вдъхновявана от една и съща идея — да се наложи гръцката национална идея сред македонското население.

Мисията на офицерите, както вече се спомена, не се състои само в проучване състоянието на нещата в Македония и нагласата на хората, но и в

пропагандиране сред населението на гръцките националистични тези. Това става по правило под формата на речи пред събраните селяни — първенци, обикновено десетина-петнадесет души поканени от Коте. На местните българофонни „гръци“, които не разбират и дума гръцки, се налага знаещия езика Пирзас да превежда речите. В Оровник обаче се оказва, че местните и дошлите от Лънг и други преспански села селяни, за да се срещнат с офицерите, знаят и албански. Кондулис, който също владее този език, им говори на албански. Селяните се показали въодушевени, а мухтаринът на Лънг разцелувал ръководителя на мисията и възкликнал: „Да живее кралството ни, което ни помни. Сега виждаме и негови хора, и помощ. Дадохте ни оръжие и мислите за нас.“ Пирзас им напомня тогава за мъченията, на които са били подлагани от турците, за да предадат оръжието си след потушаването на въстанието, но селяните отговарят: „А бе, дай ни пушки и за жените ни.“⁴⁸ Независимо че Кондулас несъмнено излага гръцките тези на Македония и независимо че говорят за Гърция като за свое кралство, струва ми се, че селяните са по-скоро въодушевени от идеята за нова борба срещу турския поробител. Още повече, че са участвали очевидно във въстанието. Все пак явно е, че тези селяни, които посещават мисията, са от хората имащи връзка с гръцката пропаганда.

В Жельово сред събралите се гъркомански първенци има и един Хаджи Павле, по-рано ръководител на местния комитет на ВМРО, който и сега симпатизирал на българското дело и на Русия и имало подозрение, че издава дейността на гръцката пропаганда на дейците на българската организация. Почвайки поредната си реч, Мелас с твърд и нелюбезен тон казва, че ще бъде безпощаден преследвач на безчестните хора, които плащат, за да всяват раздори и да вършат предателства. „Не е ли така, Хаджи Павло, нямам ли право, бе!“ В стаята настъпва смут, а самият Хаджи Павле напуска събранието и Мелас вече свободно разяснява пред селяните мисията на офицерите⁴⁹. Става ясно какво ще бъде по-късно отношението на андартите към всеки, който се противопоставя на гръцката идея.

Бъдещият гръцки герой подробно е описал в едно от писмата си как е протекло събранието в Габреш. Пред 12 души местни първенци първи говори Коте, изяснявайки на своите сънародници дипломатично, но ентузиазирано различните задачи, стоящи пред гръцките дейци. Когато стига до въпроса за свободата, той повтаря почти същите думи, които му е казал няколко години по-рано Каравангелис, когато го завербува. А именно, че за македонското население имало два пътя, за да постигне свободата си. Първият водел към България, траел 30 дни и бил осеян с тръни. Другият отивал в Гърция за три дни и бил чист и хубав. След Коте говори Кондулис и после другите. Мелас предава на жена си една съществена част от своята реч. Тя е толкова красноречива за бъдещите намерения на протагонистите на андарт-

⁴⁸ Пак там, 259-260.

⁴⁹ Пак там, 255-256.

тското дело и за демагогските им методи, че заслужава да се цитира: „Братя — казва Мелас — ние, които дойдохме от Атина, за да ви помогнем, донесохме с нас само обич, патриотизъм и героизъм. С това и с оръжието, което ви донесохме, ако го искате, ще ви помогнем да се защитите срещу безчестията на българите и ако е нужно и против тези на турците. Ние няма да ви насилваме да ни следвате както правят българите. Те ви накараха да продадете и добитъка си, за да дадете пари за оръжие. Щом обаче взеха парите ви, не само не ви дадоха оръжие, но и през лятото насила ви вдигнаха на бунт само и само да покажат на Европа, че Македония е българска и цяла е въстанала. И след като направиха така кефа си, оставиха турците да изгорят селата ви. Ние ще дадем оръжие даром на всички, които ни поискат, но и онези, които няма да ни поискат, ще ги обичаме и покровителстваме. Ние няма да вадим очи, нито да режем уши, нито да изгаряме някого, но ако бъде убит някой от нашите, веднага ще убием виновния враг. Няма да се крием както правят безчестните Борис Сарафов, Васил Чакаларов и т. н. Ще воюваме гърди в гърди и първо ще паднем ние, а после вие. Политиката ни през тази година е следната: Трябва да попречим на българите да правят пак престъпления и да повторят миналогодишното въстание. Защото цял свят е на път да повярва, че тук във вътрешността има само българи. Това трябва да стане тази година, а догодина ще работим за освобождението...“⁵⁰

От този откъс, както и от други приведени по-горе изявления на Мелас, е видно какво ще бъде отношението на андартите към съпротивляващите се на пропагандата. Изпъква за пореден път деформираното и изопачено представяне на българското освободително движение. Ясно е, че андартите ще действат, за да създадат впечатление, че Македония е гръцка, а не българска по характер. Вижда се още веднъж и илюзията, която храни Мелас, че бързо ще се справят с българските дейци, след което андартите ще могат да насочат оръжието си и срещу турския поробител.

Ще се спра на още някои характерни особености от пребиваването на четицата в Македония, описани в писмата на Мелас. Влашкото село Писодер е едно от селата включени в организационната мрежа, създадена от Каравангелис още преди Илинденското въстание. Един от сътрудниците му там е поп Ставри. Въобще власите открай време са главен контингент на гръцката пропаганда. Синът на поп Ставри — Лазар, се среща с Мелас и заявява, че отива в Костур по работа и там щял да се споразумее с Каравангелис и да уведоми капитан Никола от Негован (също човек на костурския митрополит) и Вангел да се срещнат с офицерите в Жельово. Самият Лазар щял след като се върне от Костур да последва четиримата офицери заедно с 2-3 свои момчета.

Докато мисията се намира в с. Руля, по покана на Коте пристигат три-

⁵⁰ Пак там, 241-242; *Хр. Силянков*. Цит. съч., с. 139, който предава в превод речта на Мелас, произнесена там, грешки като пише, че събитието става в Чърновица.

ма първенци от същото село Писодер — мухтаринът Хасопулос, Токо бакалинът и Хаджи Коста. След взаимното запознанство, в процеса на разговора се оказва, че мухтаринът бил видял при поп Ставри портрета на Мелас. Следват излияния на възторг и почит от страна на Хасопулос, че обичал Мелас. Освен това се оказва, че Хаджи Коста е племенник на Модестиос, който пък от своя страна е ходил в Атина за книги и учебни пособия и е посещавал дома на Драгумис, където се е срещал с Мелас. Във връзка със съобщението на мухтарина за преминаването на някакви многобройни чети в Македония, което очевидно е невярно, Мелас отбелязва, че четицата вече е стигнала 30 души, без съзнателно да са се стремели към това. Зетят на Драгумис твърди в писмата си, че всеки ден все нови и нови момчета ги молели да се присъединят към тях. Излиза, че гръцките пропагандни фактори доста ефикасно са работили в Костурско щом се е събрал вече значителен контингент от поддръжници на гръцката кауза. И все пак цифрите, които се съобщават съвсем не са впечатляващи пропорционално на броя на християнското население в този край.

Начинът на изложение в писмата, диктуван от желанието на Мелас да види нещата така както му се иска, създава илюзорното впечатление, че едва ли не цялото население посреща мисията с отворени обятия. Нататък обаче той припомня, че офицерите стриктно се придържат към дадените им инструкции да не се съставят чети, а само да се извършва разузнавателна дейност относно възможностите за андартското движение на местна почва. Гърците обяснили на дошлите от Писодер, че не желаят въстание, а само да покажат, че „когато православните македонци искат, тогава нито турчин, нито различни Чакаларовци могат да смутят реда и че когато покажем, че ние (т. е. гърците — б. а., В. Т.) с чест и с храбрата си чета можем да пазим реда, тогава ще сме направили първата крачка към свободата.“ В резултат писодерците си отишли успокоени от обещанието, ентузиазирани и чувстващи, че са под закрила⁵¹. Твърдението, че намерението е мирно пребиваване с цел да се пази реда и спокойствието в областта, е пълна демагогия. При това от този откъс, макар като „смутители“ на реда да се характеризират и българските революционери, и турците, става съвсем ясно срещу кого всъщност са насочени стрелите и какво всъщност се има предвид под омиротворяване.

Междувременно, докато трае обиколката на офицерите, независимо от взетите мерки за запазване на мисията в тайна, турските власти научават за пребиваването на Мелас и Кондулис в околностите на Костур и правят постъпки пред гръцките дипломатически органи. Гръцкото правителство решава да отзове временно Мелас. В резултат, по време на престоя си в Оровник Кондулис получава шифрована телеграма, препратена от Йон Драгумис, по това време още служител в Битолското вицеконсулство. В нея се съобщава за това, че от турска страна са разбрали за мисията и за да се

⁵¹ *N. Melá*. Цит. съч., 248-250.

разсеят подозренията на турците, се настоява Кондулис да бъде помолен да препоръча на Мелас да напусне Македония колкото се може по-скоро. Мелас е съкрушен. Цялата вечер и целия следващ ден той спори с Кондулис, опитвайки се напразно да го убеди, че може да пренебрегне заповедите от Атина. От своя страна ръководителят на мисията също без особен успех се мъчи да вразуми съратника си, макар и той да е опечален. Накрая му напомня за дадената честна дума да се подчинява, която Мелас е дал. Едва тогава Мелас, човек на честта, се примирява и се подчинява, надявайки се бързо да убеди външното министерство да му позволи отново да се върне. Също така се страхува, че ако не се подчини, захванатото дело ще пропадне, защото в такъв случай Кондулис щял да се оттегли от андартската акция. От Оровник с Кондулис отиват в Жельово, където се намират останалите от четата. Там Мелас се сбогува с другите офицери. Лазар, братът на поп Ставри от Писодер, го отвежда до Битоля. Там гръцкият учител Агорастос го завежда във вицеконсулството, чиито служител бил понастоящем. Йон Драгумис повтаря изричните заповеди на правителството за временно връщане на Мелас в Атина, за което самият Йон настоява. Цяла нощ двамата тайно разговарят в една стаичка, явно споделяйки вижданията си относно гръцкото дело в Македония⁵².

И така, зетят на Драгумис се връща в Атина. Силянов твърди, че той е бил натоварен от съратниците си да докладва пред министерството за работата на мисията⁵³. Това сведение не се потвърждава от другаде, но упълномощен или не, Мелас се явява в министерството, за да представи резултатите от дотогавашната работа на колегите си. Правителствените чиновници повтарят уверенията си от шифрована телеграма, че той е отзован временно и твърдят, че скоро ще го пратят в Македония с оръжие за онези, които биха го пожелали⁵⁴. От тези уверения е видно, че на този етап, в резултата на рапорта на Мелас, гръцкото правителство е склонно да приеме организирането на андартско движение в Македония, провеждано от чети, формирани от местното население, но подпомогнати морално и материално от Гърция.

Съратниците на Мелас продължават мисията си, като Кондулис държи в течение приятеля си за движението на четата. Павлос съобщава за три писма, получени от Кондулис. Те са датирани съответно от 3, 13 и 16 април. Третото писмо съобщава, че офицерите са в Богацко и че са пратили до гръцкото правителство официално изложение с резултатите от мисията, че е подписано от трима офицери и че сега чакат заповеди, надявайки се управляващите да одобрят предложените от тях мерки. Това изложение очевидно е в духа на доклада на Мелас пред правителството. Междувременно обаче в Министерството на външните работи се получават частни писма от

⁵² Пак там, 261-263.

⁵³ *Хр. Силянов*. Цит. съч., с. 140.

⁵⁴ *Ν. Μελά*. Цит. съч., 266-267.

⁵⁵ Пак там.

Папуляс и Колокотронис със заключения, противоположни на тези от официалното изложение⁵⁵.

Какво всъщност става между членовете на мисията от един момент нататък, че се стига до явно разногласие между тях? Интересно е, че писмата на Мелас, които описват подробно толкова детайли, не загатват нищо по този въпрос. Напротив, от тях човек остава с впечатление, както вече се каза, че навсякъде четицата е приемана радушно и че както членовете на мисията, така и селяните, с които се срещат, се изпълват с взаимна обич, доверие и ентузиазъм. Ентузиазмът и оптимистичния поглед на Мелас относно възможността андартската акция да се организира на местна почва и с кадри от самото население, расте от ден на ден. А всъщност очевидното разминаване във впечатленията и във вижданията относно начина, по който би могла да бъде организирана андартската акция, става ясно още докато мисията е в Жельово. Ако се съди по писмата на Мелас, а и по спомените на Макрис, всички заедно пребивават в това село за един ден⁵⁶. Явно Папуляс и Колокотронис остават в Жельово, докато Мелас и Кондулис продължават обиколката.

Макрис съобщава, че разминаването в мненията се явява именно в Жельово⁵⁷. Тъй като вече били обиколили доста села, съвсем естествено се явява нуждата да обсъдят впечатленията си до този момент. И така, както твърди критиянинът, те седнали да се съвещават, но се получило разногласие между Мелас и Кондулис от една страна и Папуляс и Колокотронис от друга. Последните смятали, че било трудно Гръцкият Комитет да работи в Македония и че нещо съществено може да се направи само ако от Гърция навлязат силни чети. Те щели да нападнат българите и така да повдигнат куража на селяните, за да се вдигнат и те и да им помогнат в начинанието. Мелас и Кондулис, напротив, смятали, че почвата в Македония е подготвена. „Разполагаме с центрове и войводи и с отбранителни средства, както с наше население.“ — твърдели те. Тяхното виждане е, че трябва да се въоръжат селяните с оръжие и амуниции от Гърция и подпомогнати оттам материално и морално самите те да се вдигнат и да се опълчат срещу българските чети на ВМОРО.⁵⁸

Вследствие на очевидно противоположните заключения, до които стигат офицерите, след раздялата си с Мелас тримата му другари се отправят на юг, стигайки в Богацко. Там именно е изготвен общият официален доклад, в който очевидно се излагат вижданията на Мелас и Кондулис. Явно другите двама временно се съгласяват с тях, тъй като докладът е подписан от всички. Дали Папуляс и Колокотронис искрено са решили да споделят оп-

⁵⁶ Пак там, 252-257; *Г. Д. Махρίс*. Цит. съч., 3-4.

⁵⁷ *Г. Д. Махρίс*. Цит. съч., 3-4.

⁵⁸ Пак там; *Г. Караваγγέλης*. Цит. съч., σ. 30; *Ιστορία του Ελληνικού έθνους...*, σ. 239; *D. Dakin*. *Op. cit.*, 177-178.

⁵⁹ *Ν. Μελά*. Цит. съч., σ. 267.

тимизма на другарите си и после отново са се отметнали или пък са подписали проформа, действайки задкулисно чрез частните си писма, не се знае. Във всеки случай правителството скоро разбира за противоречията и със заповед от 30 април 1904 г. отзовава мисията, за да се разясни случаят в лични срещи⁵⁹. Междувременно, докато офицерите се отправят към Богацко, техните придружители остават с Коте⁶⁰.

Защо обаче се налага част от мисията да остане в Македония? Като се има предвид разногласията между офицерите, надали това става поради някакви техни намерения да се върнат и те в областта, за да подготвят андартската акция. По-скоро, съдейки от изворите, това решение е свързано с Коте и Митре Влаха, последният служещ на каузата на ВМОРО. За какво точно обаче става дума? Мелас съобщава, че Митре Влаха, действащ с четата си в тази част на Македония, е получил заповед от Битоля — явно от тамошните български революционни дейци — да убие на всяка цена Коте⁶¹. Това сведение се потвърждава и от Битолския гръцки вицеконсул, който в доклада си от 30 април дава сведения и за реално преследване на Коте от страна на Митре Влаха⁶². Знае се, че ВМОРО отдавна е осъдила Коте на смърт като ренегат и се е опитвала да го ликвидира. Така че много е вероятно това съобщение да е вярно, още повече че Макрис разказва как от един момент насетне у участниците в мисията съзрява идеята да се нападне и унищожи четата на Митре Влаха. Изглежда това решение се явява след заминаването на Мелас, защото той нищо не съобщава по този въпрос в писмата си. От спомените на Макрис излиза, че от Коте се очаква да се заеме с преследването на Митре Влаха. Дали той сам е изявил подобно желание или е помолен за това от гръцката мисия, не се знае. Казва се, че той няколко пъти дава обещания в този смисъл⁶³.

Много вероятно ми се струва именно решението да се разбие Митре Влаха да е причината критяните да останат с Коте. Наличните хора, с които разполага Коте обаче не са достатъчни за изпълнението на тази задача. Решението за преследване и унищожаване четата на Митре Влаха, както и последвалите опити в тази насока, свидетелстват, че се изоставят инструкциите от Атина мисията да е само разузнавателна. Това всъщност е акция

⁶⁰ Г. А. Маκρής. Цит. съч., с. 4.

⁶¹ Ν. Μελά. Цит. съч., с. 235.

⁶² Οι Απαρχές του Μακεδονικού αγώνα (1903-1904). 100 έγγραφα απο του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ελλάδος. Θεσσαλονίκη, 1996, 160-161.

⁶³ Г. А. Маκρής. Цит. съч., 4-5; D. Dakin. Op. cit., p. 181, бел. 127. Разказът на Макрис, а и писмото на Папуляс до битолския вицеконсул от 26 апр. 1904 г. (Вж. Οι Απαρχές του Μακεδονικού αγώνα..., с. 159, док. 51) говорят недвусмислено за някаква договорка между гърците и Коте в смисъл, че той ще разбие Митре Влаха.

⁶⁴ Г. А. Маκρής. Цит. съч., с. 4.

⁶⁵ По този въпрос виж различни мнения в: Κ. Βακαλόπουλος. Η Μακεδονία στις παραμονές του Μακεδονικού αγώνα (1894-1904). Θεσσαλονίκη, 1986, с. 307; Г. А. Маκρής. Цит. съч., с. 4; D. Dakin. Op. cit., p. 176, бел. 106.

предвестник на андартското движение. Макрис съобщава, че когато Коте се върнал в Македония заедно с офицерите, хората му го напуснали с обяснението, че те не могат да работят с гърци⁶⁴. От цитираните писма на Мелас обаче се вижда, че поне в началото на обиколката на мисията, Коте разполага с 10-11 души, които не само че не се стряскат от присъствието на офицерите, но си срещат и разговарят с тях. Явно по-късно, по не напълно ясни причини, хората му наистина почват да го напускат⁶⁵. Така или иначе очевидно е, че някъде след заминаването на Мелас, от края на март насетне възниква идеята да се атакува Митре Влаха, но Коте вече е останал с малко хора.

Известна светлина върху този проблем хвърлят две писма от Папуляс и Колокотронис (кой знае защо името на Кондулис отсъства под писмата). Те са от 23 и 28 април и са адресирани до битолското консулство⁶⁶.

Първото писмо (от 23 април) е писано в Богацко. С него офицерите съобщават, че тръгват за Вич (планина между Костур и Лерин), за да съберат въоръжени хора, с които да разбият Митре Влаха, тъй като Коте сам не можел да направи това с малкото четници, които са му останали. Второто писмо (от 26 април) е писано вече в Гръцка Блаца, Кайлярско. В него пише, че в Лозница (нахия Влахоклизура, Костурско) офицерите се срещнали с Коте. Той ги уверил, че трябва да се подсили първо с някои въоръжени хора и с тях след 25-30 дена да разбие Митре Влаха. Тъй като офицерите в този момент не могли да му осигурят въоръжени хора, му дали пари, за да събере няколко души, на които да плати.

Според Макрис след като офицерите тръгнали за Богацко, придружителите им останали за малко в Костурско и скоро заедно с Коте се присъединили към офицерите в Богацко. Няколко дни всички стоели там, след което офицерите решили да се върнат в Атина, като помолили тримата критяни да останат с Коте (за Трагас нищо не се споменава — б. а., В. Т.). Българският ренегат отново обещал пред гърците (т. е. явно и преди е обещавал — б. а., В. Т.), че ако се сдобие с хора, ще нападне Митре Влаха. Тогава офицерите предложили на Коте и критяните да отидат в Сребрено, да вземат със себе си оттам хората на Вангел, който е от това село, и да се отправят към Корещата, където да подложат на преследване българския войвода. Постигнало се съгласие по този въпрос и действително така и направили. Само Вангел отсъствал в този момент. Станали общо 25 души и се отправили към Ошчима. Вечерта слезли към селото. Коте обаче помолвил другарите си да го изчакат на пътя, докато той с осиновения си син Симо от с. Арменско влезе в селото да проучи къде може да намерят Митре Влаха. Чакали часове наред. Чак след полунощ Коте се върнал да ги вземе и отведе да се приютят. Критяните били разгневени, че са оставени да чакат толкова дълго и почнали да подозират, че Коте всъщност няма намере-

⁶⁶ Тези писма са публикувани в *Οι Απαρχές του Μακεδονικού αγώνα...*, 158-159, док. 40, 41.

ние да напада своя противник. Отивайки в Руля, те му съобщили, че ще си заминат, защото виждат, че нищо не се прави срещу Митре Влаха. И наистина, Перос и Макрис си тръгнали с част от хората на Вангел. Каудис обаче, който бил по-тясно свързан с Коте и повече му вярвал, променил решението си и останал с Коте. След десетина дни обаче Каудис, другата част от четата на Вангел и Симо също напуснали Коте и се присъединили към Перос и Макрис в Костараджа (нахия Несрам, Костурска каза). Там осиновеният син на Коте разказал на спътниците си, че в Ошчима през нощта, докато те са чакали на пътя, Коте се е срещнал с Митре Влаха в една къща и че двамата всъщност били побратими и затова Коте не искал да нападне българския войвода⁶⁷.

Дали обаче Симо е казал на критяните истината за случилото се в Ошчима? В спомените си Каудис твърди, че осиновеният син на Коте, виждайки голямото приятелство между баща му и Каудис, бил разяждан от завист и страх, че последният ще го измести на заден план в очите на баща му и замислил да убие своя мним съперник⁶⁸. Има вероятност версията на Симо действително да е измислица, с цел да скара Коте и Каудис. От друга страна Коте и Митре Влаха действително са врагове, но българинът-ренегат цени достатъчно своя противник, за да си въобрази, че с хората, с които разполага, ще може да го разбие. Затова, предвид сложните отношения между Коте, Симо и Каудис, е трудно да се каже къде е истината.

За съжаление Макрис не датира събитията. Все пак, сравнявайки различните извори, може да се приеме следното заключение. По-вероятно е първо да е направен опитът за организиране унищожаването на Митре Влаха, съобщен в цитираните две писма — опит, в който отначало смятат да се включат и двамата офицери. Следват епизодите с идването на критяните и Коте в Богацко и замислянето на нова акция, която вече е трябвало да бъде осъществена от Коте, критяните и хората на Вангел. Тоест намерението, съобщено във второто писмо Коте да събере хора с помощта на дадените му пари очевидно не е реализирано и вече критяните тръгват с него да се посъветват с офицерите какво да правят, за да се осъществи начинанието.

Между момента, когато критяните и Коте взимат със себе си хората на Вангел и отиването им в Ошчима, четата изглежда е обикаляла доста из областта. Това прозира и от спомените на Макрис, когато пише за своето и на другарите си негодувание след случая с чакането през нощта. От казаното в спомените се подразбира, че критяните вече дълго време обикалят безплодно. За този период сигурно се отнасят сведенията от спомените на Каудис, че в Корещата се подвизава Коте с голяма чета, съставена от него

⁶⁷ Г. А. Махρίς. Цит. съч., с. 5.

⁶⁸ К. Βαχλόπουλος. Цит. съч., 306-307.

⁶⁹ Пак там.

⁷⁰ D. Dakin. Op. cit., p. 182, бел. 130.

самия, Симо, тримата критяни, Павле Киров, Димитър Далиб, Лаки Даилаки от българското село Верник, Корчанско и др., след които старите другари на Вангел. Каудис съобщава, че четата имала намерение да предприеме разчистващи операции сред българските комити в Ошчима, но поради сблъскване с турската войска, викната от българите, това не J се отдало⁶⁹. Дали става въпрос за същото посещение на Ошчима, за което съобщава Макрис, не може да се установи.

Когато Перос и Макрис напускат Коте с част от хората на Вангел, те отиват в Жельово, където се срещат с Павле Киров и заедно с него отиват в Костур да се оплачат на Каравангелис от Коте⁷⁰. След това се отправят към Костарджа. Там, след като към тях се присъединяват Каудис и останалите, част от хората на Вангел се връщат при войводата си, а друга част, заедно с критяните, заминават за Гърция⁷¹. Макрис греши в спомените си като съобщава, че критяните са се върнали в Атина през юли или август. Всъщност той сам признава, че не е много сигурен за точното време. Връщането трябва да е станало преди залавянето на Коте от турците през юни 1904 г., защото Макрис научава за това събитие, когато е вече в Гърция⁷².

Така, около един месец след офицерите, техните придружители също са вече в Атина. С това се слага край на мисията. Остава да се зададе въпросът: удовлетворителен ли е резултатът от нея за онези, които са я замислили и организирали? Формално погледнато не. И в Атина разногласията между офицерите на са преодолени — напротив, стига се до дуел между Мелас и Колокотронис. Правителството и Македонския Комитет са раздвоени. Настъпва период на объркване и колебания. В резултат всякакви инициативи свързани с андартската идея са блокирани. Като че ли се очертава за дълго време да настъпи застой в андартското дело. Мелас и Кондулис са обезсърчени и мислят, че вече няма да има ново раздвижване сред меродавните дейци.

Този застой и връщане като че ли назад обаче са само привидни. В действителност мисията дава необходимия тласък, импулс за реализация на андартската идея. Разнобоят между офицерите всъщност не е за това дали да има въоръжена акция или не, а как точно да се осъществи тя: дали да се разчита преди всичко на местни сили или на такива от Гърция. Между-временно, след едно тайно посещение в Кожанско от страна на Мелас, повикан от местните дейци, той сам преоценява вижданията си, разбирайки, че населението не е толкова ентузиазизирано и готово да действа както му се е струвало по-рано. Младият протагонист вижда, че без сериозна въоръжена намеса на дейци от Гърция, няма да се постигнат желаните резултати. В крайна сметка само няколко месеца след приключването на мисията, пара-

⁷¹ Г. А. Махρίс. Цит. съч., с. 5.

⁷² Пак там; К. Βαχαλόπουλος. Цит. съч., с. 307.

⁷³ За тези събития, последвали връщането на мисията виж D. Dakin. Op. cit., 178-181; Ν. Μελά. Цит. съч., 267-314; Ιστορία του Ελληνικού έθνους..., с. 239-240.

лелно с влизането в М. К. на по-дейни хора като Балтадзи например, колебанията са пресечени. Налага се решението да се действа с чети отвън, но тези чети да се попълват и от местни хора.

Първите два андартски отряда са изпратени в самия край на август 1904 г. Те са оглавени от критянина Каудис (един от придружителите на офицерите) и от Мелас. Последният е определен от Комитета за началник на всички андартски чети, които ще действат в Западна Македония⁷³. Предвид дейното им участие в обиколката на Македония, разгледана по-горе, надали е случайно избирането на двамата и особено на Мелас, отдаден до крайност на андартското дело. След всичко написано досега смятам, че мисията всъщност изиграва своята катализираща роля за придвижване на андартската идея към реализация. С изпращането на първите две части в Западна Македония по същество се слага началото на андартското движение или иначе казано — на въоръжения стадий на гръцката пропаганда в областта. Гръцкото правителство, макар и криейки се зад Македонския комитет действащ формално като частна организация, за да не се компрометира пред Европа, застава вече изцяло зад андартското начинание.

TOWARDS THE ADOPTION OF THE IDEA OF THE GREEK REBELS — FIRST STEPS OF THE GREEK GOVERNMENT AND THE MACEDONIAN COMMITTEE (DECEMBER 1903 — MAY 1904)

Vessela Traikova

In late 1903 those in office in Athens began to abandon their reserved attitude towards the Andart idea (armed methods of imposing Grecism) and gradually to commit themselves to the implementation of this idea. The first step in this respect was the creation of the Macedonian Committee in December 1903 apparently as a private association. Meanwhile it was also resorted to the appointment of new active consuls and particularly of Koromilas in Plovdiv, and from May 1904 — in Salonica. With the assistance of the Commander-in-Chief Prince Constantine, he chose a few officers of the Greek army to help him in propaganda work under the cover of consular clerks.

At the beginning of 1904 the Macedonian Committee and the Government sent to Macedonia an intelligence mission of four officers and four persons accompanying them to study the conditions for a forthcoming expansion of the Andart campaign. The Bulgarian renegades Kote and Pavle Kirov accompanied the Greeks. From a certain moment on differences appearance in the views of the officers as to the tactics of action. This resulted in the recall of the mission while the accompanying persons and the Bulgarian renegades remained for some time in Macedonia, trying without success to defeat Mitre Vlaha. As a result of the differences in the views of the officers Melas and Kondoulis on the one side and Kolokotronis and Papoulyas on the other, a temporary standstill occurred in the process of adopting the Andart idea and its realization.

ДЪРЖАВНИТЕ ДОСТАВКИ И МИНИСТЕРСКАТА ОТГОВОРНОСТ НА ЛАЗАР ПАЯКОВ (1903-1908)

Тодор Галунов

През периода 5 май 1903 г. – 16 януари 1908 г. България се управлява от правителствата на ген. Р. Петров (1903-1906), Д. Петков (1906-1907), Д. Станчов (1907) и П. Гудев (1907-1908)¹. В тях доминират министри от Народно-либералната (стамболовистка) партия (НЛП), което дава основание на съвременниците, а и на днешната историография да характеризират този отрязък от време като „Втори стамболовистки режим“.

В настоящата работа ще се разгледа един от аспектите на политиката на четирите кабинета – проблемът за правомерността на извършваните по време на управлението им държавни доставки. В условията на пазарна икономика, каквато е българската в началото на века, държавата практичес-

¹ В. Методиев, Л. Стоянов. Българските държавни институции. С., 1987, 315-317. Правителството с министър-председател и министър на външните работи и вероизповеданията (МВРИ) ген. Рачо Петров управлява от 5 май 1903 г. до 23 октомври 1906 г. В състава му влизат: Димитър Петков – министър на вътрешните работи (МВР); Иван Шишманов – министър на народното просвещение (МНП); Антон Манушев – министър на финансите (МФ). От 23 август 1903 г. постът се заема от Лазар Паяков; Министерството на правосъдието (МП) се оглавява последователно от: Никола Генадиев – до 30 януари 1904 г., Петър Стайков – до 18 август 1905 г. и Константин Панайодов – до 23 октомври 1906 г.; Военното министерство (ВМ) е с титуляр ген. Михаил Савов; Министерството на търговията и земеделието (МТЗ) се управлява от: Димитър Попов – до 24 август 1903 г., Н. Генадиев – до 23 октомври 1906 г.; Министерството на обществените сгради, пътищата и съобщенията (МОСПС) до 18 август 1905 г. е с титуляр Д. Попов, когато е поверено на Тодор Гатев, който е начело до 23 ноември 1905 г. От тази дата до 23 октомври 1906 г. то се управлява от Д. Петков.

Д. Петков е премиер и министър на вътрешните работи от 23 октомври 1906 г. до деня на убийството си – 26 февруари 1907 г. МВРИ се оглавява от Димитър Станчов; МНП от Иван Шишманов, а от 4 януари 1907 г. от Л. Паяков, който е и министър на финансите; МП е К. Панайодов; военен министър е ген. М. Савов; МТЗ – Н. Генадиев; МОСПС – Д. Петков.

Правителството с министър-председател, МВРИ и МОСПС – Д. Станчов, управлявало от 27 февруари до 3 март 1907 г. е в състав: МВР и МТЗ – Н. Генадиев; МНП и МФ – Л. Паяков; МП – К. Панайодов; ВМ – ген. М. Савов.

Кабинетът с премиер П. Гудев, който е и титуляр на МВР, управлява от 3 март 1907 г. до 16 януари 1908 г. Съставът му е: МВРИ – Д. Станчов; МНП – Никола Апостолов; МФ – Л. Паяков; МП – К. Панайодов; ВМ – ген. М. Савов, а от 22 май 1907 г. – Данаил Николаев; МТЗ – Н. Генадиев; МОСПС – Д. Станчов, а от 22 май 1907 г. Иван Халачев.

ки се отдръпва от пряка производствена и търговска дейност. За набавянето на различни артикули, от които се нуждае, тя се ползва от услугите на частни лица под формата на т. нар. обществени поръчки, т.е. държавни доставки. Тогавашната нормативна уредба предоставя право на финансовия министър да представлява държавата при сключването на договорите, визиращи доставките.

При образуването на стамболовисткия кабинет финансовото министерство е поверено на Ангел Манушев. През август 1903 г. той се удавя в Черно море и на 23 същия месец постът му е зает от Лазар Паяков, който остава на него до падането на кабинета. Проблемът доколко той, при извършването на различни държавни доставки, се съобразява с Търновската конституция (ТК) и законите и доколко в тази си дейност е потенциален кандидат за Държавен съд, по силата на чл. 158 на ТК, е практически неизследван в българската историография. Изясняването му ще хвърли допълнителна светлина върху управлението на „Втория стамболовистки режим“. Дейността на един ключов министър, какъвто е финансовият, до голяма степен е характерна и за дейността на целия кабинет.

След като на 16 януари 1908 г. стамболовистите са отстранени от управлението, срещу тях започват да се сипят обвинения за сериозни злоупотребни и нарушения на законността. Така логично се стига до датата 22 февруари 1910 г., когато група народни представители, на основание чл. 106 от ТК, правят предложение до НС да се назначи изпитателна комисия по делата на някои от министрите от кабинетите на Р. Петров, Д. Петков и П. Гудев².

Предложението е прието без дебати и на 25 февруари 1910 г. комисията е формирана³.

Тя работи малко повече от седем месеца и на 11 ноември 1910 г. депози-ра доклада си в НС, след което той е раздаден на народните представители⁴. В него са систематизирани фактите по 68 деяния на бившите министри, извършени в качеството им на такива. В конкретния случай ще се разгледат само обвиненията срещу Лазар Паяков по повод на държавните доставки.

Комисията се занимава и с действията на Л. Паяков по повод въвеждането на държавен монопол върху вноса, производството и продажбата на едро на кибрит, което става с приетия през януари и влязъл в сила от 1 юли 1905 г. Закон за акцизите и патентования сбор (по-нататък Закон за акцизите...). Съгласно чл. 10, ал. 1 на закона, продажните цени на едро и типовете кибрит, които ще се пускат в продажба се определят с указ на монарха „по представление на министъра на финансите и одобрението на МС“⁵. В тази връзка на 13 и 30 май 1905 г. МС определя условията за продажбата на

² Стенографски дневници (СД) на XIV ОНС, II р.с., с. 4189.

³ Пак там, 420-421.

⁴ Пак там, III р.с., с. 518.

⁵ ДВ, бр. 23, 31 ян. 1905.

шведския и на обикновения безфосфорен кибрит. Кибрита на свещици обаче не минава по този ред⁶.

Този пропуск дава основание на парламентарната комисия да обвини Л. Паяков, че изготвяйки впоследствие правилника за приложение на закона, включва в него и текстове за кибрита на свещици. Така, според нея, се получава несъответствие между правилник и закон, за което на министъра може да се търси отговорност⁷.

Изказаното мнение не може да се приеме. Законът никъде не определя видовете кибрит, това явно е предмет на правилника за приложението му. В случая комисията има предвид, че след като МС предварително не е одобрил условията за продажбата на кибрита на свещици, то Л. Паяков няма право да включва този артикул в правилника. Внимателният прочит на подзаконовия акт обаче показва, че чл. 17 от него определя само по принцип видовете кибрит, а не регламентира продажбата им. Това остава прерогатив на МС, съгласно изискванията на Закона за акцизите. Друг е въпросът ако Л. Паяков би извършил без съгласието на МС практически действия, свързани с продажбите на кибрита на свещици. Тогава той би нарушил Закона за акцизите, за което ще може да му се търси отговорност.

Парламентарната комисия посочва и друго несъответствие между закона и правилника. Изтъква се, че докато законът определя печалба на търговците в рамките на 5%, то в правилника подобна регламентация няма. На тази основа комисията решава, че има ощетяване на търговците, лишени от законната си печалба⁸.

И тази постановка не може да се приеме. Няма противоречие между правилника и закона. Печалбата вече е регламентирана в нормативния акт с по-голяма сила, т.е. закона и не е задължително същият текст да се преповтаря и в нормативния акт с по-малка сила, т.е. правилника.

Парламентарната комисия се занимава с няколко сделки по изкупуване на кибрит от държавата, сключени от Л. Паяков.

На 27 май 1905 г. е подписан договор между финансовия министър и П. Хайтан. С него предприемачът се задължава да достави на държавата 2 500 000 кутии шведски кибрит на средна цена 9,45 лв. за хиляда кутии. Обвинението е, че Л. Паяков пренебрегва по-изгодна оферта от същия търговец, която е за цена 8,91 лв. за хиляда кутии, независимо че тя е за по-голямо количество, което ще се доставя за по-дълъг срок. Сключеният контракт е изпълнен през юни 1905 г. Комисията смята, че от цялата сделка държавата търпи щети в размер на 1350 лв.⁹

⁶ Доклад на изпитателната комисия по управлението на страната през периода от 5 май 1903 г. до 16 януари 1908 г. относително делата на някои от бившите през това време министри. С., 1910, с. 62.

⁷ ДВ, бр. 162, 30 юли 1905.

⁸ Доклад на..., 61-62.

⁹ Пак там, с. 66, 68-69, 73.

Това обаче не е достатъчно за съдебно преследване. Необходими са данни, че щетите са нанесени умишлено от министър Л. Паяков с цел да облагодетелства себе си или други лица. Такива факти обаче комисията не представя. Подобен подход означава от съвременна гледна точка да се съди министърът за пропуснати ползи за държавата, т.е. за това, че не сключва договор с предложилия по-изгодна оферта П. Хайтан. Подобно престъпление обаче не е регламентирано в тогавашното българско законодателство. Следователно министърът не може да отговоря материално за вменената му щета от 1350 лв.

Нарушението на Л. Паяков се състои в пренебрегване на установената тръжна процедура. Законът за публичните търгове (чл. 40) изчерпателно изброява кога се допуска сключването на договори без търг. Например: предприятието не надминава 2 000 лв.; съществува необходимост от запазване в тайна на доставките; за предмети, чиито производители имат патент за изобретение; за предмети, имащи само един притежател; когато на проведените вече търгове са предложени ниски цени и др.¹⁰ Процедурата е регламентирана по аналогичен начин и в Закона за отчетността по бюджета (чл. 87). За конкретния случай трябва да се отбележат възможностите за сключване на договори по взаимно съгласие когато след два проведени търга не се подават оферти, или пък когато доставките не търпят отлагане¹¹.

Преди възлагане доставката на П. Хайтан е проведен само един търг. По тази причина не може да се говори за неподаване на оферти или за предложени ниски цени след два проведени търга. От друга страна, стойността на предприятието е за 23 625 лв. т.е. значително надминава законовия максимум от 2 000 лв., даващ възможност за избягване на тръжната процедура. Няма данни и за наличието на остър дефицит от кибрит, който би оправдал непровеждането на търга от Л. Паяков.

От всичко казано следва изводът, че финансовият министър нарушава законите за публичните търгове и обществените предприятия и от там косвено погазва и чл. 43 от ТК.

За оправдаването на действията му не може да служи и фактът, че има разпореждане на княз Фердинанд за възлагане на сделката. Монаршеският указ, подписан от княжеския заместник Р. Петров и приподписан от самия Л. Паяков, не е съобразен със закона и не може да узакони действията му. В добавка указът е издаден едва на 21 юни 1905 г. Следователно, дори и да са налице законовите условия за възлагане на сделката без търг, то процедурата пак щеше да се опорочи. Законът за отчетността... ясно казва, че възлагането на доставките по взаимно съгласие се предшества от решение на МС, скрепено с указ, но не дава възможност действието да се извършва и след подписването на договорите (чл. 87, б. „р“)¹².

¹⁰ ДВ, бр. 3-5, 11-15 ян. 1883.

¹¹ ДВ, бр. 69, 28 март 1903.

¹² Пак там.

По-различен е случаят с договора, сключен на 18 юни 1905 г. от Л. Паяков и режията на румънските държавни монополи. Той е предшестван от търг, проведен на 15 юни. Проблемът е, че окончателният протокол на тръжната комисия, с който се предлага доставката на шведски кибрит да се възложи на румънската страна, е изготвен едва на 4 юли, а договoрът вече е сключен¹³.

Следователно Л. Паяков избързва със сключването на контракта, преди фактически да е приключила тръжната процедура. По тази причина споразумението с румънската режия трябва да се третира като сключено по взаимно съгласие, което изисква стриктното спазване на условията, залегнали в законите за публичните търгове и отчетността за бюджета. И тук, както при случая с П. Хайтан, констатацията е че законите не се спазват. Причините за подобен извод са аналогични: стойността на предприятието е 8430 лв., т.е. над законово то изискване от 2000 лв.; няма реално проведени два търга, на които да няма подадени оферти или са предложени неизгодни цени; не може да се твърди, че има остър дефицит от кибрит и др.

Извършените закононарушения от Л. Паяков водят и до косвено погаване и на чл. 43 от ТК.

Тръжната процедура е суспендирана незаконно и при споразумението между Л. Паяков и фабриката в Костенец-Баня, направено на 21 юни 1905 г. за доставката на 360 каси обикновен кибрит. Оценката за незаконност на споразумението се базира на същите мотиви, изложени при разглеждане договорите с П. Хайтан и румънската режия¹⁴.

Съществува и още едно закононарушение. Формираната цена от 34 лв. и 20 ст. на каса не е одобрена от комисията, назначаема от финансовия министър, според чл. 8 на Закона за акцизите.... Тя трябва да е в състав: един представител на Софийската търговско-индустриална камара и двама делегати от МФ. Министърът е овластен да одобри или отхвърля решенията ѝ, но не може самоволно да определи цената¹⁵.

Указаната комисия още на 10 март 1905 г. се произнася за цена 30 лв. и 57,5 ст. на каса. Няма данни, че Л. Паяков не се съгласява с предложението и иска ревизия на цената. Следователно, щом не възразява, той е длъжен да се съобрази с мнението ѝ. Вместо това в договора се фиксира цената от 34 лв. и 20 ст., с което фискът се ощетява с 3 лв. 62,5 ст. на каса.

Изпълнявайки договора, фабриката успява да достави само 168 каси кибрит, от които държавата плаща 164. В резултат на това тя губи 594 лв. и 50 ст. (в доклада неточно е пресметнато 574 лв. 50 ст.) от разликата в законната цена на касите и установената в споразумението от 21 юни 1905 г. Вината за нанесената щета е на Л. Паяков и при евентуален успешен съдебен процес срещу него той трябва да възстанови сумата.

От доставените 168 каси за качество са проверени 4. Оказва се, че 25 %

¹³ Доклад на..., с. 66 и сл.

¹⁴ Пак там, с. 62, 66-67, 69 и 73.

¹⁵ ДВ, бр. 23, 31 ян. 1905.

от наличността им е негодна за употреба. В крайна сметка държавата не ги изплаща, а плаща само останалите 164. Парламентарната комисия обвинява министъра и за това, че изплаща изцяло стойността на указаните 164 каси, а не прави отбивка от 25 %. Логиката е, че щом 4 проверени каси са с 25 % негодност на съдържанието, то и при останалите 164 процентът трябва да е същият¹⁶.

Изказаното мнение е пресилено. Лошото качество е констатирано по съответния ред само при 4 каси. Останалите не са проверявани. Следователно – щом няма доказателство за ниското им качество, важи презумпцията, че стоката в тях отговаря на изискванията. В тази връзка предявеното обвинение срещу Л. Паяков, че ощетява държавата с още 1402 лв. и 20 ст. (сума равна на 25 % от цялата сделка), плащайки пълната стойност на всички 164 каси, трябва да се отхвърли.

Интерес представлява и договорот, сключен на 14 юли 1905 г. между финансовото министерство и румънската Темешварска фабрика. С него румънската страна се задължава да достави до ноември 1905 г. 2500-3000 каси кибрит. Преди подписването на договора фабриката неуспешно участва в търговете от 1 май и 15 юни. На 11 и 12 юли 1905 г. тя двукратно намалява предложената от нея на втория търг цена. Още на другия ден МС издава постановление да ѝ се възложи търга по взаимно съгласие¹⁷.

В своя чл. 32 Законът за публичните търгове наистина дава възможност за промяна в офертите на участвалите в търга фирми, но това може да стане в 15 дневен срок от провеждането му. След това се насрочва нов, в който задължително се допускат всички участвали в последния търг¹⁸.

В разглеждания случай офертата е подадена след като 15-дневния срок е вече изтекъл на 30 юни. Не се провежда и изискуемият нов търг. Следователно чл. 32 не може да се ползва за узаконяване на сделката с румънската фабрика.

Независимо от гореказаното, решението на МС се привежда в действие от Л. Паяков, който сключва договора без търг и така поема отговорността за нарушаване на тръжната процедура. Освен това стойността на предприятието е приблизително 630 600 лв. и многократно надхвърля законовия максимум от 2000 лв. за сключване на договор без търг. По тази причина министърът отново погазва Закона за публичните търгове и този за отчетността по бюджета, което е косвено нарушение на чл. 43 от ТК.

На 13 октомври 1905 г. е сключен допълнителен контракт за доставката на още 1500 каси до края на ноември¹⁹. Фабриката се задължава до края на ноември да осигури минимум 4000 каси кибрит. В срок обаче са набавени само 3256 каси. Междувременно румънската страна иска отсрочка за оста-

¹⁶ Доклад на..., с. 69.

¹⁷ Пак там, с. 66.

¹⁸ ДВ, бр. 3-5, 11-15 ян. 1883.

¹⁹ Доклад на..., с. 67.

налото количество, но на 7 ноември 1905 г. получава писмен отказ от министъра. И след тази дата румънците не изпълняват добросъвестно задълженията си, но Л. Паяков не пристъпва към унищожаване на контракта, с което нарушава чл. 61, ал. 2 от Закона за обществените предприятия²⁰.

Договорът продължава да действа и през следващите години. Появява се обаче нов проблем. Приемателните комисии многократно констатираат, че доставяният кибрит е с много лошо качество, а често и кутиите се оказват празни или полупразни. Л. Паяков отново не прекратява договора, с което продължава да нарушава Закона за обществените предприятия. Единствените по-сериозни мерки, които министърът взема срещу румънската страна, са да извършва някои удръжки от общата стойност на кибрита, които са изчислени пропорционално на намерената некачествена стока.

Показателен е случаят с приемателната комисия в гр. Оряхово. На 13 септември 1907 г. тя констатира, че 27 каси кибрит не отговарят на изискванията за качество. Министерството обаче назначава втора комисия, която приема кибрита²¹.

Формирането ѝ е в разрез със Закона за обществените предприятия. Чл. 58, ал. 3 от него допуска създаването на втора приемателна комисия само при недоволство на предприемача от решенията на първата. Няма данни, че такова несъгласие е изразено по някакъв начин.

Впоследствие комисията в гр. Оряхово отказва да приеме нови 70 каси кибрит, отново с мотиви за ниско качество на продукцията. МФ изразява недоволство от решенията ѝ и формира нова комисия. В присъствието на представител на фабриката тя потвърждава направеното заключение, а самият той го скрепява с подписа си. Л. Паяков обаче назначава трета комисия, която, въпреки че констатира нередности в доставения кибрит, решава да го приеме²².

Формирането на третата комисия е грубо нарушение на Закона за обществените предприятия, който изрично не допуска такъв орган, независимо от ситуацията (чл. 58, ал. 3).

Системното непрекътане на контракта от страна на Л. Паяков води до нарушаване на Закона за обществените предприятия. Така косвено се погавза и чл. 43 от основния закон. С неконфискуването пък на залога на Темешварската фабрика, който в случая е 31 530 лв., министърът нанася щета на държавното съкровище, за която трябва да носи материална отговорност.

Парламентарната комисия се занимава с договора от 5 декември 1905 г., сключен между Л. Паяков и директора на фабриката в Костенец-Баня Алберт Бисон. Контрактът задължава държавата, считано от 1 май 1906 г., да закупува в продължение на 10 г. минимум по 10 000 каси шведски кибрит по 3600

²⁰ Доклад на..., с. 67.

²¹ Пак там, с. 71.

²² ДВ, бр. 29, 7 февр. 1906.

кутии всяка на цена 40 лв. касата. Допълнителното условие е всяка кутия да има по 65-70 клечки, но като изключение се допуска кутиите да имат и по 63 клечки. Като гаранция за изпълнение на сделката фирмата внася залог от 20 000 лв.

Договорът е сключен в разрез с изискването на Закона за отчетността по бюджета, в който се казва, че контрактите „по доброволно съгласие“ трябва да се предшества от постановление на МС, одобрено с указ на княза (чл. 87 б. „п“) ²³. МС приема подобно постановление на 19 септември 1905 г. То е одобрено едва на следващата година, т.е. след като договорът е факт ²⁴. Следователно законната процедура не е изпълнена докрай. Л. Паяков слага подписа си под договора в разрез със закона и така извършва косвено нарушение на ТК.

При сключване на контракта Л. Паяков пренебрегва офертата за доставка на кибрит от Одеса, направена от търговците П. Хайтан и Денисенко още през февруари 1905 г. В нея се предлага цена 39,5 лв. за каса, ако контрактът е за 5000 каси и 39 лв., ако количеството е над 10 000 каси годишно. Друг важен момент е, че касите съдържат по 5000 кутии кибрит, което прави значителна разликата в цените на една кутия. Докато цената на кутия кибрит, доставен евентуално от П. Хайтан и Денисенко би била 0,78 ст., то цената на кутия от Костенец е 1,11 ст. ²⁵ За илюстрация, ако се приеме, че договорът с фабриката в Костенец би се изпълнил в идеален вариант за 10 г., държавата щеше да получи 36 000 000 кутии, от които щеше да реализира обща загуба от 1 191 960 лв. Кутиите, предлагани от П. Хайтан, са с по 70 клечки, а тези от Костенец, както видяхме, може да имат съдържание до 63 клечки, което е допълнителен фактор в полза на офертата на П. Хайтан.

Интересно е да се проследят загубите на фиска, породени от разглеждания контракт, изчислени на база офертата на П. Хайтан и цените указани в договора. По тази схема за периода на министерстването на Л. Паяков, т.е. до 16 януари 1908 г., държавата губи 101 176 лв. и 96 ст. По силата на договора обаче доставките продължават и след тази дата, което към 1 април 1910 г. носи допълнителни щети за 210 209 лв. и 20 ст. ²⁶

Л. Паяков обаче не носи вина за пропуснатите ползи. Няма данни за корист в действията му. Следователно обвинението срещу бившия министър в нанасяне щета на държавното съкровище в размер 311 386 лв. и 16 ст., получени от цялостното приложение на договора, не може да се признае за правомерно.

Комисията стига и до заключението, че Л. Паяков съзнателно не спазва поемните условия при подписването на контракта. Те указват, че в една каса трябва да има 5 000 кутии, а в договора количеството е намалено на 3 600

²³ ДВ, бр. 69, 28 март 1903.

²⁴ Доклад на..., с. 66 и сл.

²⁵ Пак там.

²⁶ Доклад на..., с. 74 и сл.

кутии. По този начин се повишава цената на кутия кибрит, тъй като договарянето става на каса а не на кутия²⁷.

Обвинението не е подкрепено с никакви факти за злоупотреба на министъра. Нарушението тук се състои в друго. Определяйки фактически нова цена на кутия кибрит, Л. Паяков нарушава чл. 8 от Закона за акцизите, изискващ цените да се определят от комисия и едва тогава да се утвърждават от министъра. По тази причина в конкретния случай новата цена трябва предварително да мине през подобна комисия, което се пренебрегва.

Указаната по-горе комисия, създадена на 8 март 1905 г., се произнася само за цените на обикновения кибрит още на 10 март, по повод първото изкупуване на кибрит от фабриката в Костенец-Баня. За шведския кибрит обаче тя не взема отношение²⁸. Подписвайки договора без комисията да е определила цените на шведския кибрит, министърът нарушава закона, а от там и чл. 43 от ТК.

Парламентарната комисия обвинява Л. Паяков, че в договора предвижда държавата да изкупува по-големи количества кибрит от произвеждания до момента във фабриката. Според нея са уговорени 1600 каси повече от нуждите на пазара, с което фискът е натоварен излишно. Обвинението срещу министъра е, че така нарушава чл. 9 от Закона за акцизите, предписващ изкупуването от държавата на толкова кибрит колкото е нужно²⁹.

Това действие обаче е белег за недалновидност на Л. Паяков, т.е. за слаба политика, но не е основание за възбуждане на съдебно дирене. Не може да се постави знак на равенство между количеството на произвеждания от фабриката кибрит и нуждите на пазара.

Л. Паяков извършва нарушение, като определя срокът на контракта да бъде за период от 10 г. Чл. 84 от Закона за отчетността по бюджета ясно казва, че договорите не може да са със срок по-дълъг от една година. Изключение се допуска само когато сделката не може да се изпълни за този период. В такъв случай се дава възможност със специално решение на МС да се уговори срок до три години. Аналогични са разпоредбите и на чл. 10 от Правилника за прилагане на закона за акцизите и патентования сбор върху питиетата, относително кибрита, цигарените книжки и гилзите за папирозите³⁰.

Погазването на Закона за отчетността... от страна на Л. Паяков е косвено нарушение на чл. 43 от конституционния текст. Същото може да се каже и за заобикалянето на горещитория правилник. Министърът е длъжен да го спазва. Актът е подписан от държавния глава, а и управлението „точно според законите“, изискуемо от чл. 43 на ТК, включва в себе си и съобразяване с правилниците, които поясняват законите и улесняват приложението

²⁷ Пак там, с. 67.

²⁸ Пак там, с. 62.

²⁹ ДВ, бр. 23, 31 ян. 1905.

³⁰ ДВ, бр. 69, 28 март 1903; ДВ, бр. 162, 30 юли 1905.

им. Погазването на правилника от Л. Паяков при определянето срока на сделката показва, че той не управлява според закона и следователно извършва косвено нарушение на конституцията.

Л. Паяков е обвинен и в това, че взема залог от фирмата в размер само 20 000 лв. в разрез с поемните условия (чл. 14) за доставка на кибрит, изготвени от МФ на 23 май 1905 г. Те определят залог в размер на 10 % от стойността на сделката. В случая тя е за 4 000 000 лв., следователно, според поемните условия, залогът трябва да е 400 000 лв³¹.

Следва да се отбележи, че самите поемни условия са изготвени в разрез със Закона за публичните търгове, изискващ залог в размер на 5 % от стойността на предприятието (чл. 48)³².

Следователно законовият залог в случая трябва да е 200 000 лв. В тази връзка той не се покрива нито с този от поемните условия, нито с договорения от Л. Паяков. С вземането на залог в размер само на 20 000 лв. финансовият министър извършва нарушение на Закона за публичните търгове, а от там и на чл. 43 от ТК.

Стойността на залога придобива особено важно значение, тъй като, въпреки че е договорено доставките да започнат от 1 май 1906 г., тяхното начало се поставя едва на 29 октомври 1906 г. Чл. 8 на договора предписва, че ако фирмата не изпълни някоя договорна клауза, то държавата няма да конфискува залога, а ще вземе от него само толкова колкото е нужно да бъде обезщетена за неизпълнението. Текстът е в хармония с предписанията на чл. 54 от Закона за публичните търгове, който действа по времето на подписване на контракта.

На 17 февруари 1906 г. този закон, обаче, е отменен със Закона за обществените предприятия. Той урежда материята по прекратяване на контрактите и конфискуването на залозите по друг начин. Тук може да се постави въпросът доколко е справедливо силата на новия закон да се разпростре и върху договори, сключени при действието на отменения закон. От юридическа гледна точка казус няма, тъй като и двата закона са от материята на гражданското право, където подобни възможности се допускат. От гледна точка на понятието за справедливост като морална категория може да се спори, но това излиза извън рамките на разглеждания проблем.

Съгласно чл. 60 от новоприетия Закон за обществените предприятия, забавянето на доставките е допустимо само поради наличието „на непреодолими сили“, за които предприемачът съобщава на държавата в срок до 15 дни от появяването им. Ако министърът прецени, че забавянето е по уважителни причини, то има право да удължи срока на доставката с още 20 дни. Това се съчетава с глоба 1 на хиляда за първите 15 дни и 2 на хиляда за следващите 20 (чл. 61, ал. 1). След изтичането на тези общо 35 дни министърът е длъжен да унищожи договора, като или конфискува залога или извър-

³¹ ДВ, бр. 108, 25 май 1905.

³² ДВ, бр. 3-5, 11-15 ян. 1883.

шва доставката за сметка на предприемача. Ако в случая се окаже, че това става на цени по-неизгодни за неизправната страна, разликата остава за нейна сметка (чл. 61, ал. 2 и чл. 62). При положение че няма никаква непреодолима сила и предприемачът не изпълнява добросъвестно договора, министърът може да унищожи контракта и конфискува залога и преди изтичането на срока от 35 дни (чл. 63)³³.

В конкретния случай няма никакви данни за наличието на непреодолима сила, която да попречи на фабриката в Костенец да извърши доставката на кибрит. Изпълнението на договора не започва и до изтичането на максимално допустимия 35 дневен срок. Крайната възможна дата за началото на евентуални доставки е 4 април 1906 г. На следващия ден Л. Паяков е длъжен да унищожи договора и да прецени дали конфискува залога или пък извършва доставката за сметка на фабриката. Той обаче не прави нито едното, нито другото и така нарушава разгледаните текстове от Закона за обществените предприятия. По този начин косвено нарушава и чл. 43 от ТК. На държавата пък е нанесена материална щета от неконфискувания залог в размер на 200 000 лв.

След като на 29 октомври 1906 г. доставките все пак започват, закононарушенията продължават. Кибритът, съгласно поемните условия и Закона за обществените предприятия (чл. 58, ал. 1), трябва да се приема от специална комисия. В конкретния случай приемането често става само от контролора при фабриката и то по личното нареждане на Л. Паяков. Междувременно се констатира, че в много от случаите кибритът не отговаря на нужното качество. Доставката на некачествена стока по същество е нарушение на договора. В такава ситуация финансовият министър е длъжен да унищожи контракта, което ще доведе до разгледаните по-горе последици за неизправната страна. Неконфискуването на залога води и до нарушаване на чл. 14 от поемните условия, който указва, че към подобно действие се пристъпва ако доставчикът не изпълни някоя от клаузите на контракта.

В крайна сметка заключението на комисията е, че действията на Л. Паяков по повод сключването и изпълнението на договора с фабриката в Костенец-Баня ощетяват държавата с 511 386 лв. и 16 ст., считано към 1 април 1910 г. Сумата е получена от следните компоненти: 1) Щети на държавата от действието на договора до 1 април 1910 г. (т.е. включва се и след-министерския период на Л. Паяков), общо 311 386 лв. и 16 ст.; 2) Щета от неконфискувания залог, ако той бе в размера на изискуемия от Закона за публичните търгове, т.е. 200 000 лв³⁴.

Въз основа на казаното по-горе комисията неправомерно вменява вина на Л. Паяков за щети, нанесени от договорираната цена на кибрита. Единственият ѝ аргумент е, че министърът пропуска по-изгодната оферта на П. Хайтан. Вече се каза, че в действащото тогава право няма текст, който да

³³ ДВ, бр. 29, 7 февр. 1906.

³⁴ ДВ, бр. 3-5, 11-15 ян. 1883.

води до углавна отговорност за пропуснати ползи. Л. Паяков може да носи материална отговорност само за неправомерните си действия по приемане на ниския залог и по-сетнешното му неконфискуване, т.е. да отговаря за щети в рамките на 200 000 лв. Що се отнася до углавната му отговорност, тя трябва да се търси заради систематичното нарушаване на разгледаните текстове от Закона за публичните търгове, Закона за акцизите и патентования сбор, Закона за отчетността по бюджета, Закона за насърчение на местната индустрия и търговия, Закона за обществените предприятия. Нарушавайки тези закони, той косвено нарушава и чл. 43 от ТК.

Комисията настоява министърът да отговаря материално и за щетите, нанесени от бъдещите доставки, тъй като договорът още е в сила³⁵.

Искането ѝ трябва да се признае за неправомерно. Отговорност е нормално да се носи за нанесените вече щети. Що се отнася за бъдещите, то за тях може да се възбуди ново дело, но едва когато те станат факт.

Парламентарната комисия се занимава и с търга за продажба на обикновен кибрит, проведен на 20 май 1906 г. от МФ. Той не е утвърден от Л. Паяков поради предложените ниски цени. На 26 май е насрочен втори търг вече за 5 юни 1906 г. На него се получават същите ниски цени. Въпреки това, на 15 юни той вече е утвърден от министъра, с което държавата понася големи загуби. За илюстрация предложеният на търг кибрит е закупен от нея още при въвеждането на монопола за 71 068 лв. и 33 ст., а получената тръжна цена е 11 976 лв. и 13 ст., т.е. фискът е ощетен с 59 092 лв. и 20 ст.³⁶

Парламентарната комисия обвинява Л. Паяков за нанесената щета. При извършването на разгледаните действия, обаче, министърът не нарушава никой от действащите закони. Няма никаква правна норма, задължаваща го да анулира даден търг заради получени неизгодни цени. В тази връзка той е невинен от юридическа гледна точка. Друг е въпросът, че ако се погледне от икономическата страна на нещата, утвърждаване на резултатите от подобен търг е нецелесъобразно.

Тук може да се постави и въпросът за празнините в действащото ни тогава законодателство, позволяващи нанасянето на явна щета на държавата да не се свързва винаги с търсенето на съответната отговорност.

Предмет на разследване са и действията на Л. Паяков по повод доставката на гербова хартия. Накратко за историята на сделката. От началото на 1904 г. правителството проучва въпроса за внос на гербова хартия. За целта се събира информация за пазарите, най-вече в Русия и Франция, с цел намиране на най-изгодната цена. Особено интензивни са тези действия през 1906 г., когато последователно се формират няколко комисии, които имат за цел проучването на различните оферти за внос. В крайна сметка, на 28

³⁵ Доклад на..., с. 74.

³⁶ Пак там, 61-62.

³⁷ Доклад на..., 75-77.

³⁸ ДВ, бр. 29, 7 февр. 1906.

август 1906 г. МС, на основание чл. 87, б. „г“ и „е“ от Закона за отчетността по бюджета, взема решение да се приеме предложението на фирмата „Perrigot-Masure“ за доставка на хартията без търг, което е на стойност 593 907 лв. и 75 ст.³⁷

Правителственото решение не е съобразено с цитираните в него текстове на закона. Според чл. 87, б. „г“, подписването на договори по доброволно съгласие, т.е. без търг, се допуска когато става въпрос „за списания, изделия, машини и художествени работи, изработването на които трябва да се повери на артисти или прочути работници“. Видно е, че доставката на гербова хартия не може да се вмести в тези рамки.

Чл. 87, б. „е“ пък разрешава договори по доброволно съгласие: „за матери и предмети, които по специалността и натурата им трябва да се купят право от производителите, ако не са повече от четири души“. В конкретния случай само от данните при проучването на фирмите потенциални доставчици на гербова хартия се вижда, че производителите ѝ са повече от четири. Следователно и този текст не може да се ползва за заобикалянето на тръжната процедура. Вземайки решението за тази форма на доставка, МС нарушава Закона за отчетността по бюджета.

Перфектното действие в случая е да се насрочи търг, съобразен с изискванията на Закона за обществените предприятия, указващ че „предприятията за сметка на държавните и обществени учреждения се отдават на търг“ (чл. 2). За провеждането му се публикува обява в Държавен вестник, а за важни търгове, в които е нужно участието и на чужди фирми, „обявленията се обнародват в някои от по-главните иностранны вестници“ (чл. 6, ал. 1 и 2)³⁸.

Междувременно на 13 септември 1906 г. постъпва оферта от парижката фирма „Outhenin-Chalandre Fils & C-іe“ за внасянето на същото количество хартия, но на цена 588 940 лв. и 25 ст. в срок от 9 месеца и при обезпечен държавен контрол.

Л. Паяков не се спира на офертата и на 29 септември 1906 г. сключва контракта с фирмата „Периго-Мазюр“. В него се определя цена на доставката в размер на 618 266 лв. и 55 ст. Хартията трябва да се достави за две години, но не от подписването на споразумението, а от момента, в който българското правителство предостави на френската страна одобрените типографски клишета и образци на прозирната хартия³⁹.

Подписвайки контракта, Л. Паяков не се съобразява с изискването на чл. 43, ал. 1 от Закона за обществените предприятия, който указва, че при доставка по доброволно съгласие нарочно назначена комисия от министъра трябва да избере най-изгодната оферта за държавата. Видно е, че в разглеждания случай е избрана офертата с по-висока цена и то не от изискуемата от закона комисия, а пряко от Л. Паяков. Той пренебрегва по-изгодната оферта и така нанася щета за 29 326 лв. и 30 ст. Следователно, дори решението на МС от август 1906 г. за заобикаляне на тръжната процедура

³⁹ Пак там, с. 77-81.

да бе перфектно, то с избирането на по-лошата оферта Л. Паяков отново би нарушил закона. Освен това правителството не се произнася по втората оферта, което е задължително при възлагане доставки без търг по смисъла на чл. 87, б. „р“ на Закона за отчетността по бюджета.

Освен това Л. Паяков се отклонява от правителственото решение и в друга посока. Той се съгласява фирмата „Периго-Мазюр“ да достави хартията на по-висока цена от първоначално предложената от самата нея и одобрена от МС на 28 август 1906 г. Получената разлика в цената е в размер на 24 358 лв. и 80 ст. Това поражда съмнение за корупция, като се има предвид и изказаното мнение на комисията, че качеството на хартията от отхвърлената оферта е по-добро. За наличието на материален интерес от страна на Л. Паяков обаче няма преки доказателства.

При оформянето на контракта се извършва още едно закононарушение. Той е подписан преди да се обнародва указът на монарха за избягване на тръжната процедура, което е изискуемо по чл. 87, б. „р“ на Закона за отчетността по бюджета. Този акт е издаден едва на 24 септември 1907 г., т.е. след близо година. Това е в противоречие с чл. 87 б. „р“ на Закона за отчетността по бюджета, изискващ сключването на договори по взаимно съгласие да се предшества не само от постановление на МС, но и от монаршески указ⁴⁰.

При сключването на договора не се прилагат образци от стоката, което противоречи на чл. 8 и 46 на Закона за обществените предприятия⁴¹.

След започване изпълнението на контракта се забелязва много слаб контрол от българска страна относно качеството на доставките. Променят се и някои от поемните условия, визиращи начина на отпечатване на хартията⁴².

Така се влиза в косвено противоречие с чл. 10 на Закона за обществените предприятия, който указва, че след публикуване обявата за търга не може да се правят никакви промени в поемните условия⁴³. По аналогия е логично подобни промени да не може да се правят и след подписването на контракта. Ако се наложат подобни промени, то перфектната правна процедура изисква откриването на нова процедура по възлагането на доставката и анулиране на сключения вече договор.

Вероятността Л. Паяков да е злоупотребил със служебното си положение се увеличава предвид разкритията на Жак Галантер, който е личен пълномощник на фирмата „Периго-Мазюр“ при сключването на контракта от 29 септември 1906 г. Те са направени под клетва във Виена при разпита му по едно гражданско дело от Виенския върховен земски съд. Галантер твърди, че за успеха на сделката голям дял има Добри Петков – един от лидерите на народнолибералната партия. Френската фирма се насочва към него по съ-

⁴⁰ ДВ, бр. 69, 28 март 1903.

⁴¹ ДВ, бр. 29, 7 февр. 1906.

⁴² Доклад на..., с. 78-79.

⁴³ ДВ, бр. 29, 7 февр. 1906.

вет на Соломон Вайсемберг, който доставя така наречените „гнили вагони“ през 1900 г.⁴⁴ Според твърденията, на пълномощника на Д. Петков са изплатени 60 000 лв., които той трябва да дели с Л. Паяков и някои други министри. Показанията на Галантер са снети през март 1910 г. по делегация от Софийския съдебен следовател⁴⁵.

От изложеното не може да се твърди със сигурност, че Л. Паяков извършва злоупотреба. Приемането на по-неизгодната за държавата оферта, както и цитираните показания, правят тази възможност твърде вероятна, но доказателственият материал е недостатъчен. Що се отнася до процедурните нарушения при възлагане на поръчката, те се свързват със систематичното неспазване на законите за обществените предприятия и отчетността по бюджета, което води до косвено нарушение на чл. 43 от ТК от страна на Л. Паяков.

Парламентарната комисия се занимава и с действията на Л. Паяков при извършване на доставките на цигарена хартия. На 7 април 1906 г. финансовото министерство организира търг за доставка на указания артикул. Търгът не дава резултат и на 15 май 1906 г. се провежда нов, след който се сключва договор с фирмата „Бр. Л. и О. Холбух“, имаща за седалище гр. Тирол. Започналите след това доставки от фирмата не задоволяват финансовото министерство поради ниското си качество. Този факт става повод през октомври Л. Паяков да поиска разрешение от МС, „щото всички доставки на цигарена хартия да стават за в бъдеще по доброволно съгласие на основание Закона за отчетността по бюджета“. Желанието му е удовлетворено, след което на 16 октомври той прави доклад до монарха, в който го моли да издаде указ в същия смисъл. Княз Фердинанд се съгласява с финансовия си министър и Л. Паяков получава възможността да избягва процедурата по търговете⁴⁶.

По този начин на практика се суспендират текстовете на Закона за обществените предприятия, уреждащи тръжната процедура. Вярно е, че Законът за отчетността по бюджета дава възможност доставките за нуждите на държавата да стават по доброволно съгласие, а не чрез търг. За това обаче е необходимо наличието на определени условия, които многократно бяха указани. Констатирането им обаче трябва да се прави за всеки конкретен случай, а не да се дава възможност за системно заобикаляне на законната процедура.

Интересен е въпросът за отговорността по извършеното нарушение. Парламентарната комисия смята, че вината е не само на Л. Паяков, а на целия МС, взел решението за практическото суспендиране на тръжните процедури. Правителственото становище обаче няма нормативна сила. Такава има указът на монарха, отговорност за законосъобразността на който, съглас-

⁴⁴ М. Палангурски. Първият държавен съд. – Епохи, год. I, кн. 3-4, 1993, с. 39 и 44.

⁴⁵ Доклад на..., 81-84.

⁴⁶ Доклад на..., 89-90.

но чл. 18 и 154 от ТК, носи приподписалият акта министър. В конкретния случай министерската контрасигнатура е дело само на Л. Паяков. Следователно, евентуална съдебна отговорност може да се търси само от него.

От достъпните факти не става ясно дали суспендирането на тръжната процедура не е свързано с някакви материални интереси на финансовия министър. Единствените улики в такава посока може да се търсят в пренебрегването на по-изгодни оферти и в сключването на договори по цени, ощетяващи държавата. В тази връзка има възможности за корупция, тъй като всички договори, които се сключват без търг, подлежат на утвърждаване от финансовия министър.

За пример може да се посочи сделката с фирмата „P. Piette“ със седалище гр. Фрайхаит. След няколкомесечни преговори, на 17 юли 1907 г., фирмата поема ангажимент да достави т.нар. хартия на рисове по цена 6,5 лв. на рис. В същото време се пренебрегва по-евтината оферта на „Saul D. Modiano“, която е за 6,4 лв. на рис, а освен това е и за по-бърза доставка. МФ обаче купува 1639 риса от „P. Piette“, с което на държавата се нанася щета в размер на 163 лв. и 90 ст.⁴⁷ Ако се пресметне разликата в офертите, ще се окаже, че избирането на най-скъпата оферта ощетява фиска със суми, които се движат между 163 лв. и 90 ст. и 1720 лв. и 95 ст. Тези факти пораждават сериозни съмнения за облагодетелстване на Л. Паяков от сделката, но не са достатъчни за юридическото доказване на корупцията.

Следващите деяния на Л. Паяков са по повод доставката на гилзи за папириси от Пловдивската фабрика на Григор Караинидис. Ето и фактите. Закон за акцизите... предоставя монопола на държавата върху производството и продажбата на гилзи и папириси, който влиза в сила от 1 юни 1905 г. (чл. 7, ал. 4 и чл. 14)⁴⁸. В течение на министерстването на Л. Паяков държавата така и не организира производството на разглеждания артикул, т.е. не стъпва в законните си права. Вместо това тя продължава да доставя гилзите чрез сключване на договори без търг на основание чл. 87, б. „з“ от Закона за отчетността по бюджета⁴⁹.

Оформянето на доставките по б. „з“ от чл. 87 не може да се приеме. Законът разрешава извършването им без търг само „за доставки транспортни или постройки, които по неизбежна бързина, причинена от непредвидени обстоятелства, не могат да търпят отлагане за търг“. В разглеждания случай няма никакви факти, че доставките на Караинидис са от такова естество, което не оставя време за провеждане на търгове.

Характерно е, че при подписване на контрактите се забелязва толериране на фабриката на Караинидис. Например, през пролетта на 1906 г. финансовото министерство получава няколко оферти за доставка на гилзи. Между тях се открояват тези на виенския предприемач Лабин, който пред-

⁴⁷ Доклад на..., с. 92.

⁴⁸ ДВ, бр. 23, 31 ян. 1905.

⁴⁹ ДВ, бр. 69, 28 март 1903.

лага цена 23 ст. на хиляда гилзи. Офертата му е пренебрегната и на 1 юли финансовото министерство сключва договор с Караинидис, с който той се задължава да достави 70 000 000 гилзи на цена 25 ст. на хиляда. От разликата в цените на Караинидис и Лабин се получава сумата 1400 лв., с които държавата е ощетена⁵⁰.

На 29 януари 1907 г. е сключен нов договор с Караинидис за доставката на 150 000 000 гилзи на същите цени. Този път финансовото министерство въобще не си прави труда да търси други оферти.

През ноември 1907 г., по искане на Л. Паяков, МС взема решение за отдаване изработката и доставката на гилзите на българска или чуждестранна фирма, без провеждане на търг. В изпълнение на решението финансовото министерство кани няколко фирми да дадат офертите си. На поканата откликват три от тях.

Одеската фирма „Г. Милков и С-ие“ предлага цена 22 ст. на хиляда, като доставката е франко Варна. Тя е съгласна да ги транспортира и до София, но при положение че разходите са за сметка на държавата.

Австро-унгарският търговец Адолф Жакоби предлага да ги достави до София на цена 25 ст. на хиляда.

Григорис Караинидис също предлага цена 25 ст., но държавата трябва да ги транспортира за своя сметка от Пловдив⁵¹.

От трите оферти най-добра изглежда тази на Милков и С-ие. В случая няма особено значение, че тя доставя стоката до гр. Варна. По-ниската цена я прави по-изгодна дори и след заплащането на транспорта от Варна до София. Ако пък Министерството смята, че транспортирането ще оскъпи много цената и иска гилзите непременно да се доставят до София, то тогава логично е да се приеме офертата на Жакоби, която е на цена равна с тази на Караинидис, но стоката се получава в столицата. Както се вижда отдаването поръчката на Караинидис може да се оспорва от различни гледни точки.

В крайна сметка на 31 декември 1907 г. договърът се сключва именно с него. За отбелязване е, че в офертата към Караинидис има благоприятстващи го клаузи, отсъстващи за другите фирми. Например: няма параграф, че министерството може да намали или увеличи с 25 % договорираните гилзи; не се включва и искането върху гилзите освен знака на държавните привилегии да се отпечатва и този на фирмата производител. Остава открит въпросът дали тези пропуски са „случайни“. По-благоприятните условия може да се тълкуват и като стремеж към своеобразен протекционизъм на фабриката, която се намира на българска територия. Няма обаче пречка това да се съчетае и с лично облагодетелстване, въпреки че за това няма преки данни.

От цялото сътрудничество на Л. Паяков с Караинидис няма никакви преки юридически доказателства, че финансовият министър извлича облаги от сделките, но съмненията остават. Причината за това не са сумите, с

⁵⁰ Доклад на..., с. 96-97.

⁵¹ Пак там, 97-100.

които държавата е ощетенa – те не са чак толкова големи. По-скоро може да се постави въпросът за евентуалните комисионни на Л. Паяков при възлагане поръчките на Караинидис, тъй като именно финансовия министър има решаваща дума при избора на конкретната оферта.

Интересни са действията на Л. Паяков по повод доставката на спиртомери. Накратко фактите по това деяние. На 9 февруари 1904 г. финансовият министър внася доклад до МС, в който иска държавата да закупи по спешност спиртомери по стопански начин, на основание чл. 75, ал. 8 и чл. 77 от Закона за отчетността по бюджет⁵². За фирма доставчик се предлага „Chirst Kob & C-o“, чийто представител е Софийската търговска къща „С. Ж. Дацов & C-ие“. Въз основа на доклада, правителството разрешава закупуването на 2000 спиртомера на единична цена 22,5 лв.

Само след седмица, на 17 февруари 1904 г., се получава нова оферта – този път от фирмата „Ch. Kob & C-o“. Тя предлага цена 12,5 лв. Л. Паяков обаче настоява да достави спиртомерите и на 21 февруари изготвя доклад до монарха за утвърждаване на сделката, което става на следващия ден⁵³.

Веднага се поставя въпросът кое налага доставката да бъде толкова спешна, че да не може да се спази нормалната тръжна процедура, която отнема малко повече от месец. Няма никакви данни за наличието на остър дефицит в страната на този артикул, освен доклада на самия Л. Паяков до МС. Несъобразяването на правителството с реалната икономическа ситуация прави решението му неправомерно, тъй като чл. 77, ал. 8 от закона може да се ползва само при явната необходимост от спешни доставки. В тази връзка и последвалото подписване на договора от Л. Паяков следва да се признае за противоречащо на Закона за отчетността по бюджета.

Интересни са причините, поради които Л. Паяков избира по-скъпата оферта. Разликата между двете оферти е сериозна – 10 лв. на спиртомер. Като се има предвид уговореното количество от 2000 бр. се получава щета за държавата от 20 000 лв. Парламентарната комисия обвинява бившия министър в умишлено нанасяне на щетата.

Логиката на фактите прави евентуалното благодетелстване на Л. Паяков твърде вероятно. В строго юридически план обаче престъплението е трудно доказуемо. Няма преки данни за извършването му. Трябва да се има и предвид, че той не е длъжен по закон да избере най-ниската цена. Законът за обществените предприятия, съдържащ в своя чл. 43 подобно изискване, още не е в сила. В тази връзка Л. Паяков не нарушава закона, избирайки по-лошата оферта.

Министърът се „отличава“ и при доставянето на карти за игра. На 7 април 1905 г. той предлага на МС, на основание чл. 84 и 87 б. „з“, държавата да достави карти за игра чрез парижката фирма „В. П. Гримо“ (впоследствие тя ще се представлява от Жюлиен Емил Буден, съдружник на къщата

⁵² ДВ, бр. 7, 19 ян. 1885.

⁵³ Доклад на..., 101-102.

„Шартъе, Братя Марто и Буден“ (бивша къща „Гримо и Шартъе“). Правителството приема предложението на министъра и на 11 април 1905 г. договърът е сключен, а на 16 април утвърден с указ. Ж. Буден се задължава да доставя в течение на 3 години по 50 000 колоди първо и по 150 000 второ качество. Цените са съответно 45 и 31 ст.⁵⁴

При сключването на договора отново прави впечатление исканата спешност на сделката. От каквато и гледна точка да погледнем нуждата от карти за игра, тя не може да е толкова голяма, че да не може да почака месец-два.

Л. Паяков нарушава изискването на чл. 87, б. „р“ от Закона за отчетността по бюджета, като не изчаква указа на монарха за утвърждаване постановлението на МС за сключване на договора по „стопански начин“, а го подписва без княжеското одобрение. По този начин той косвено нарушава и чл. 43 от ТК.

Интересно е да се проследи начинът на доставяне на уговорените количества карти. Чл. 6 от договора определя следния ред на доставки за второ качество: 10 000 колоди до 1 юли 1905 г. и 40 000 до 1 август, а цялото останало количество от второ и първо качество трябва да е налице до 1 септември.

Първата доставка обаче пристига на 18 юли, т.е. със 17 дни закъснение. В добавка, назначената приемателна комисия констатира, че картите не отговарят по грамаж и яркост на цветовете в сравнение с образците представени при договарянето. Оказва се, че има случай, когато в една колода картите са по-малко от договорените стандарти.

Втората доставка пристига на 17 август 1905 г. Налице е ново закъснение. Същата комисия приема стоката в размер на 40 000 колоди, въпреки че картите са по-леки със 7 % от договорената тежина. Нещо повече. Приети са и 10 000 некачествени колоди от първата доставка.

Третата доставка вместо на 1 септември се извършва на 8 октомври. Комисията приема картите на 17 октомври само по отношение на качеството им, но без да ги проверява! Остава загадка как е преценила качеството им. Проверките по този компонент приключват едва през декември⁵⁵.

Вижда се, че при доставките от 1905 г. се извършват две нарушения от фирмата вносител – откъм сроковете на доставки и откъм качеството на стоката. Съгласно чл. 11 от договора, при нарушаване на условията му от доставчика, държавата има право да конфискува залога, който е в размер на 30 000 лв. Министърът не предприема тази мярка, може би уповавайки се на текстовете от Закона за публичните търгове, които не го задължават изрично да пристъпва в подобни случаи към ликвидирание на контракта. Не бива обаче да се пропуска фактът, че Законът за задълженията и договорите в чл. 29 задължава страните да изпълняват добросъвестно поетите анга-

⁵⁴ ДВ, бр. 141, 6 юли 1905.

⁵⁵ Доклад на..., с. 105-107.

жименти, които за тях имат силата на закон (чл. 28)⁵⁶. От тази гледна точка непрецизното изпълняване на контракта дава достатъчно основания на Л. Паяков за унищожаването му, от които той не се възползва. Остава неясно дали толерирането на чуждата фирма не е извършено с користни цели. Данни в такъв план отсъстват.

В следващите години фирмата системно нарушава уговорените срокове на доставките. Едва на 14 юни 1907 г. Л. Паяков решава да вземе някакви мерки. С официално писмо търговската къща е запитана за причините за нарушенията. В получения на 19 юни отговор тя се оправдава със стачката на печатарите и литографите си от 1906 г. и повреждането на най-важната ѝ машина.

На 23 юни Л. Паяков назначава специална комисия, която да проучи случая. След два дни тя дава заключение, че причините за неритмичните доставки са уважителни⁵⁷.

Въпреки това, според автора, Л. Паяков е длъжен да анулира контракта. Основание за това дава Законът за обществените предприятия от 1906 г. Според чл. 60 от него, когато доставката е от чужбина, известието за наличието на непреодолими препятствия пред сделката трябва да се направи до един месец от възникването им. След изтичането на този месец министърът има право да удължи срока най-много с 20 дни. Ако и след тази разсрочка договорът не е изпълнен, то той го разтрогва и конфискува залога или задължава фирмата да извърши доставката за своя сметка (чл. 61), т.е. максимално допустимата разсрочка е 50 дни⁵⁸.

В конкретния случай при никоя от закъснелите доставки не се прави известие за наличието на непреодолими препятствия за внасянето на картите за игра. Освен това, дори и фирмата да е предупредила, то повечето от просрочките ѝ надвишават 50 дни, което съгласно гореизложеното трябва да доведе до унищожаване на договора.

До същите последици може да доведе и неспазването на контракта по отношение на качеството. На много места се констатира, че в колодите картите са по-малко, но отново не се вземат мерки.

В крайна сметка Л. Паяков може да бъде обвинен в нанасяне щета на държавата за 30 000 лв., т.е. размерът на залога, тъй като не изпълнява задълженията си по Закона за обществените предприятия. Подобно нарушение автоматически води до косвено нарушение на чл. 43 ТК.

Интересно е обвинението на парламентарната комисия, че Л. Паяков само привидно спазва чл. 83 на Закона за отчетността по бюджета, предписващ договорите да се сключват най-много за три години. Уговорените големи количества на практика правели доставката със срок най-малко 10 г.⁵⁹

Тълкуването на чл. 83 не е правилно. Договорът е сключен точно за три

⁵⁶ ДВ, бр. 268, 5 дек. 1892.

⁵⁷ Доклад на..., 105-108.

⁵⁸ ДВ, бр. 29, 7 февр. 1906.

години. Фактът, че уговорените количества са много по-големи от нуждите на страната, не променя нещата. За това деяние Л. Паяков може да бъде критикуван от гледна точка на неговата прозорливост, т.е. за слаба политика, но не и да му се вменява нарушение на закона. И тук отново няма преки данни за корупция, въпреки че ненужната огромна доставка поражда съмнения.

Парламентарната комисия обвинява Л. Паяков, че с действията си по договарянето и доставянето на картите за игра нанася на държавата щети в размер на 87 001 лв. и 78 ст.⁶⁰

По първия компонент на щетата, т.е. неконфискуваният залог от 30 000 лв., трудно може да се направят възражения, тъй като по-горе неколкократно се спомена, че министърът неправомерно не пристъпва към конфискацията.

По-различен е въпросът с втория компонент – щета нанесена от цените при договарянето. При опита за доказване вината на Л. Паяков, комисията взема за отправна точка една оферта, направена до правителството на Константин Стоилов от В. Гримо и Шартъе през 1897 г. Там се предлагат цени от 0,40 лв. за колода от първо качество и 0,20 за второ качество. След като през 1905 г. започват новите преговори за доставката на карти за игра, на 2 март фирмата праща писмо до министерството на Л. Паяков, че в София пристигат двама от съдружниците ѝ, които ще потвърдят предложенията от 1897 г. Именно този текст дава основа на комисията да твърди, че търговската къща е съгласна от самото начало на цените от 1897 г. И понеже на 28 март 1905 г. се предлагат добре познатите ни по-високи цени в размер съответно на 0,45 и 0,31 за колода, се прави заключението, че между тези дати Л. Паяков неоправдано се съгласява на по-високите цени, които залягат и в договора. По този начин е нанесена щета, равна на разликата от цените на колода, умножена по договорираното количество, т.е. 57 001 лв. и 78 ст.⁶¹

Случаят е труден за решаване. Цитираното писмо от 2 март може да се тълкува в два аспекта. Първо, че говорейки за повтаряне на предложенията от 1897 г., фирмата има предвид оферта за извършване на доставки на карти за България, но в общ план, който не значи непременно, че се повтарят цените от 1897 г.

Второто тълкуване е да се приеме, че фирмата предлага именно старите цени. За евентуално формулиране на обвинение може да послужи точно този текст. За целта обаче не е достатъчно да се стъпи на схемата на комисията, че Л. Паяков сключва неизгоден договор и така нанася щета на фиска. Вече се подчерта, че до влизането в сила на Закона за обществените предприятия на 7 февруари 1906 г. в тогавашното българско право няма текст, който да задължава министъра да избере по-изгодната оферта. Този факт, съчетан с липсата на текст, даващ възможност да се съди дадено длъжност-

⁵⁹ Доклад на..., с. 109.

⁶⁰ Пак там, с. 111.

⁶¹ Пак там, с. 110.

тно лице за пропуснати ползи, прави невъзможно търсенето на съдебна отговорност от бившия министър.

Интересен е проблемът дали по време на преговорите министърът не се е съгласил съзнателно на увеличение на цените с цел лично облагодетелстване. За изграждането на подобна хипотеза липсват каквито и да било конкретни данни, освен че уговореното количество карти изглежда по-голямо отколкото реално може да поеме българският пазар. На основа на този факт обаче е невъзможно доказването на вината на Л. Паяков в юридически аспект.

В крайна сметка действията на бившия министър по доставката на карти за игра може да се квалифицират категорично като престъпление по отношение на избягване на тръжната процедура и неконфискуване на залога. Така се погават законите за публичните търгове, отчетността по бюджета, обществените предприятия. По този начин се извършва и косвено нарушение на чл. 43 от ТК. Л. Паяков трябва да понесе и материална отговорност в размер на 30 000 лв. заради неконфискувания залог.

Въз основа на изложените факти по държавните доставки, парламентарната комисия обвинява Л. Паяков за щети в размер на 686 225,25 лв., нанесени на държавата. Мнението на автора е, че министърът може да носи отговорност за щети в размер „само“ на 313 014,8 лв.

Ясно е едно – държавните доставки при управлението на Л. Паяков са съпътствани от редица закононарушения. За този факт до голяма степен „вина“ има и нормативната уредба, предоставяща широки права на финансовия министър и неиздигаща достатъчно прегради пред евентуални злоупотреби. Доказването на обвиненията срещу Л. Паяков за нарушенията на законите, а от там и на чл. 43 на ТК, би позволило на бъдещия Държавен съд, който е оторизиран да съди министрите за престъпленията им по повод на службата, да му наложи наказание от 1 до 5 г. затвор, което се предвижда за министерското престъпление „нарушение на конституцията“. Систематичното погаване на нормативната база е основание за налагане на максималното наказание от 5 г. затвор. Нещо повече – съществува възможност и за прилагане принципа на реалната съвокупност, предвиден в чл. 64 на Наказателния закон, тъй като Л. Паяков извършва няколко престъпни деяния, а някои от тях са извършени и по няколко пъти. В конкретния случай това значи максималното наказание да се увеличи с още една година затвор и той евентуално да получи 6 г. затвор, съчетано с лишаване завинаги от граждански и политически права и с възстановяване на нанесените на държавата щети. До съдебен процес срещу бившия финансов министър обаче не се стига, тъй като на 16 декември 1910 г., по време на парламентарните дебати по предаването на бившите министри на съд, Л. Паяков умира вследствие на сърдечен удар.

**THE STATE DELIVERIES AND THE MINISTERIAL RESPONSIBILITY
OF LAZAR PAYAKOV (1903-1908)**

Todor Galunov

During the rule of the “Second Stambolovist Regime” (1903-1908) numerous deliveries were effected for the needs of the State by private persons. Finance Minister L. Payakov represented the State in the majority of them. The signing and fulfillment of the respective contracts were full of numerous infringements of the laws and the Constitution by the minister. In his activity he enjoyed the tacit approval of his colleagues in the Cabinet. Thus they actually sided with him in not observing the legal regulations. This imposes the conclusion that during the “Second Stambolovist Regime” the observance of legality was not held in high esteem since the work of a particular minister to a large extent characterized the nature of the whole Cabinet.

СПОМЕНЪТ И ЗАБРАВАТА. ПИСАТЕЛИТЕ И ТЯХНАТА „МЕМОАРНА“ ПАМЕТ ЗА 1962 ГОДИНА

Наталия Христова

В модерното си историческо битие българите изграждат своята нова държава (след Руско-турската освободителна война от 1877-1878 г.), преживяват възходи и падения, преминават и през два преходни периода – през четвъртото и през деветото десетилетие на ХХ век. Това са години, изпълнени с динамика и драматизъм, години, през които се сблъскват българската мобилност, българският консерватизъм и българският конформизъм и в този сблъсък се изявява в истинския си вид българският характер. Родната ни историопис е отделила специално внимание на тези върхове, преломни моменти, прецизно е възстановила събитията, задълбочено, макар и по различен начин, ги е оценила. Но въпреки това, когато ни се прииска да усетим атмосферата на времето, да съпреживеем чувствата и вълненията на нашите предци, съградили нова България или извършили наложената отвън – от големите държави – сложна трансформация на обществото през 40-те години, когато поискаме да си спомним или да разберем начина, по който се е осъществявал духовният ни елит в годините между двете световни войни или по времето на социализма, интуитивно посягаме към мемоарната литература. И почти винаги констатираме, че интуицията не ни е подвела. Защото мемоаристът е жив участник и свидетел на случилото се, защото случвалото се е минало през него, през неговите чувства и вълнения, защото това минало е негова съдба, защото в крайна сметка той е живял този живот. И, въпреки субективизма на преживяното и възкресеното, мемоаристът успява да ни въведе в атмосферата на своето време.

Така неслучайно Симеон Радев със своите „Ранни спомени“ вече няколко десетилетия се чете и преиздава¹. Нслучайно Александър Балабанов със своето „И аз на тоя свят“², Константин Константинов с „Път през годините“³, Кирил Кръстев със „Спомени за културния живот между двете световни войни“⁴, разбира се, и още много други, продължават да са предпочи-

¹ С. Радев. Ранни спомени. С., 1969.

² Ал. Балабанов. И аз на тоя свят. Спомени от разни времена. С., 1985.

³ К. Константинов. Път през годините. С., 1981.

⁴ К. Кръстев. Спомени за културния живот между двете световни войни., С., 1988.

тани четива, когато изпитахме потребността да се пренесем в културната среда от края на XIX-я и първата половина на отминалия вече XX в. Към споменната литература нерядко прибягваме и днес, когато възстановяваме или просто коментираме близкото си минало. Към нея вероятно ще посягаме и след време, когато днешният ни ден стане минало. Всъщност, това като че ли вече го правим, поне когато по един или друг повод ни се наложи да се върнем в самото начало на 90-те години на отминалото столетие...

Тук възниква един съществен въпрос, по който се водят многобройни дискусии и който получава противоречиви, често напълно противоположни отговори. Възможно ли е да бъде възстановена вярно и най-вече пълноценно отминалата действителност само чрез архивни документи? Може ли изследователят да пренебрегне дневници и мемоари на съвременници, когато прави своята историческа реконструкция? И не е ли уместно да се замислим върху категоричността на твърдението, че едните източници са субективни, а другите – обективни? Дали историкът-интерпретатор е по-малко обременен с конюнктура отколкото съвременникът, който регистрира в дневник събитията и преживяванията – собствените и на своите познати – или пък от мемоариста, който предлага своята преживяна и преосмислена представа за своето време. А когато наистина се замислим, си даваме ясна сметка, че субективизмът и конюнктурата ги има навсякъде. Че на тях са подвластни както авторът на дневник, така и споменно-възкресяващият, така и тълкувателят на иначе обективно съществуващите и придирчиво съхранени документи. Даваме си ясна сметка, че само ако се вгледаме прецизно във всяко свидетелство за дадено историческо време, само ако съпоставим и поставим на определено място данните от различните източници, можем приблизително точно да реконструираме визираното от нас историческо време. Всеки друг подход е в крайна сметка едностранчив или най-малкото непълен.

Така, съвсем естествен е големият интерес на световната хуманитаристика днес към преживяванията на хората от Източна Европа след Втората световна война, в годините на държавния социализъм – както по време на неговото съществуване, така и след краха на системата.

И в България усилията са насочени към събиране и публикуване на дневници, спомени и други документи, съхранили паметта за почти петте десетилетия „реален социализъм“ у нас. Това е отговор и на предпочитанията на съвременника, и на осъзнатата ценност на тези свидетелства за вече отминалата епоха.

* * *

Няма нищо по-естествено, нищо по-човешко от СПОМЕНА и ЗАБРАВАТА, особено когато те се движат в опозиция. Защото точно в опозиция те са проява на почтеността и самосъхранимостта едновременно. Естествено – ако са искрени. Ако не са съзнателно изваден спомен или съзнателно забравен епизод. Ако не са съзнателно измисляне на себе си. Въпреки че и това

може да бъде разбрано. Особено във време, когато почти всички са съдници, а единици – самоосъждащите се. Безпристрастно мислещите и разбиращите като че ли са твърде голяма рядкост...

Желанието да погледнеш назад, да погледнеш себе си, собствения си живот и творчество, както и да погледнеш „другия“ – добронамерено и чистосърдечно – е порив на малцина. Затова не са чак толкова много писателите, които днес протягат ръка към молива и белия лист. Или към пишещата машина. А тези, които го правят определено се чувстват готови да се изправят пред предизвикателствата на социалната памет. И да отговорят на тези предизвикателства. Разбира се, всеки по своему – в зависимост от това как и къде е живял и какви длъжности е заемал в близкото – тотално и в повечето случаи невежествено отречено днес – минало.

Такова впечатление оставят книгите „Българска литература на размразяването“⁵ и „С трева обрасли“⁶ на Атанас Славов, „Убийците са между нас“⁷ и „Внимавайте с вятърните мелници“⁸ на Стефан Цанев и „Ти си следващият“ на Любомир Левчев⁹. Книги, различни по жанр, но мемоарни по своя характер. Поне в някои свои части.

Първият автор възсъздава литературния живот и духовния климат през 50-те и 60-те години. Възсъздава ги в момент, когато социализмът в България, а и в цяла Източна Европа „стои здраво на краката си“ – през 1980 година (книгата е издадена на български език през 1994 г.). Ат. Славов по това време е емигрант в САЩ. И този биографичен факт предполага (поради собствените ни нагласи, формирани не толкова от радиорепортажите на Георги Марков, излъчвани по Би Би Си и „Свободна Европа“, колкото от агресивния негативизъм на днешния ден) предимно отрицание. Вместо това поетът задъхано, емоционално и същевременно аналитично-оценъчно разкрива противоречивото хрущово „размразяване“, което отключва талантите, разкрепостява творците, раздвижва духовете и дава великолепни плодове... „С трева обрасли“ вече е чисто мемоарна книга, написана и публикувана в началото на 90-те години. Мемоари обаче, в които сантименталният спомен доминира над забравата, мемоари, които са много повече носталгични към младежките, изпълнени с авантюризъм, безгрижие и интелектуално позърство години, мемоари, които пресъздават отделни лични, интимни преживявания и в много по-малка степен съдържат претенцията за цялостно отразяване на културния живот в България. Затова когато читателят усети липсващ епизод или хронологическа непоследователност, той остава с впечатлението, че това е съзнателно избран от автора подход, а не съзнателна забрава...

⁵ Ат. Славов. Българска литература на размразяването. С., 1994.

⁶ Ат. Славов. С трева обрасли. С., 1992.

⁷ Ст. Цанев. Убийците са между нас. С., 1996.

⁸ Ст. Цанев. Внимавайте с вятърните мелници. С., 1998.

⁹ Л. Левчев. Ти си следващият. С., 1998.

Вторите две са поредица от есета, с които поетът и драматургът Ст. Цанев се изявява предимно като гражданин. И спомените в тях са като че ли винаги провокирани от случка в настоящето. Случка, която събужда асоциациите към неотдавна отминалото време. Случка, която авторът репликира, възкресявайки и социопсихологическата, и духовната атмосфера на отминалия ден, и конкретната случка-събитие, преживяна от самия него. Така поетът неволно се изправя пред предизвикателствата на собствената си памет и прави възможно да им отговори – спокойно и без комплекс...

Третата авторът ѝ е назвал „роман от спомени“. Един увлекателен и завладяващ разказ за три български десетилетия, наречени днес просто тоталитаризъм. Но именно този роман от спомени успява не само да изпълни с живот изминалите години, а и да предизвика завист, да предизвика и възмущение от разпуснатата бохемщина на номенклатурните творци, но същевременно – да предизвика и известна носталгия към времето от 50-те до 80-те години на отминалия ХХ в. Когато въпреки политическия режим писателят се осъществява ако не пълноценно, то пълнокръвно. Витална тъга и скептицизъм – може би точно такива чувства събужда книгата на Л. Левчев...

Онова, което обединява тримата автори, е поетичната нагласа, поетичното призвание и поетичната реализация на тримата български творци. Онова, което ги различава е мястото, което са имали в обществото, мястото, където са писани мемоарните книги и времето, през което те са създадени. Атанас Славов е от типа „литературна бохема“ и докрая си остава такъв. Стефан Цанев е поетично и – впоследствие, драматургично вживян в себе си и в своето творчество. Любомир Левчев стартира талантливо и младежки волнодумно, но сетне е хванат от властта и във властта. Тези им роли предопределят и характера, и наситеността на споменните им произведения. И тримата автори са колкото ретроспективно-оценъчни, толкова и мемоарно-фиксиращи събитията, духовните контакти, атмосферата през визираното от тях историческо време.

И тримата отделят специално внимание на периода от средата на 50-те до средата на 60-те години. И тримата са единомушни относно голямата либерализация в началото на 60-те...

Какво става през това време у нас? Кой и кое определя именно това политическо „ставане“? Какво се случва, какъв е духовният живот през това десетилетие, красноречиво наречено от Димитър Аврамов „драматично“. А може би по-точно е да се назове „поредното драматично“. Защото драматизмът на предшестващото е не по-малък от драматизма на това, а и на следващите...

Историкът-документалист ще възстанови тези години като хроника. И до голяма степен това ще бъде прецизна и вярна летопис, но летопис абстрактна и не-жива. Защото чувствата, преживяванията на различните социални групи или на отделната личност остават встрани от неговото внимание. По редица причини, най-съществената от които е специфичната база, която той използва – първостепенните архивни материали. А те позволяват предимно възстановка на „голямата“ политика, а не на живота „долу“, не на живия живот...

През февруари 1956 г. в Москва се провежда ХХ конгрес на КПСС.

Именно на него Н. С. Хрущов чете известния „секретен доклад“, в който се разкриват някои от най-зловещите страни на класическия сталинов социализъм¹⁰. У нас се свиква Априлският пленум на ЦК на БКП. Разгромил „култа към личността“ и извършил промяна на вожда. Доскорошният възвеличаван и недосегаем Вълко Червенков е заменен от Тодор Живков¹¹. Колкото и палиативни да са решенията на тези високи партийни форуми, те предизвикват раздвижване в обществото, зареждат интелектуалците с поредните илюзии – илюзиите на по-голямото „размразяване“, илюзиите на трайното „затопяне“. Илюзии, претворени в публични творчески дискусии, в конкретен интелектуален продукт и в наивистична и еуфорична вербална реакция. Илюзии, провокирали властта към ответни мерки – за стягане на редиците. И резултатът е връщане към конформизма през следващите 1958-1959 г. В началото на 60-те години настъпва ново, по-голямо раздвижване. Резултат на поредната либерализация на политическия режим (след XXII конгрес на КПСС и Ноемврийския пленум на ЦК на БКП от 1961 г.), плод на нарастналото самочувствие на новите управляващи, заели вече, след няколко години политически противоборства, трайни позиции в управлението¹². Така се появяват културните проблясъци на 60-те години... 1962-а. Посещение на Н. С. Хрущов в България¹³. Конгресна година¹⁴. Година на двадесетгодишната програма за „изграждане на комунизма“. Впечатляваща година. Художествената интелигенция е заредена с оптимизъм и вяра. Тези чувства са подсилени след срещите на ЦК на БКП с представители на всички творчески съюзи¹⁵, на които форуми властта демонстрира променено отношение към културата като уверява, че няма да се повтарят грешките от предшестващия период, че ще съдейства за окончателното скъсване с догматизма, че ще осигури благоприятна атмосфера за творчество. Писатели и художници, композитори и изпълнители, театрали и кинодейци започват да улавят във въздуха дори неща, които ги няма. Макар и за кратко, е върната вярата в обществото и в собствените сили. Издават се непубликувани дотогава книги, пишат се нови, организират се изложби, които впечатляват със своето новаторство, поставят се пиеси, в които доминира социално-критичният патос, все по-ясно се очертава новата лирична вълна в киното. И тъкмо когато еуфорията, опиянението от свободата набира скорост, идва следващата 1963 година, през която временно, но рязко се стопира „размразяването“ на духовния климат. С по един доклад – на Н. С. Хрущов¹⁶ и на Т.

¹⁰ И. Баева. Източна Европа след Сталин 1953-1956. С., 1995, с. 247.

¹¹ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 196.

¹² Ил. Марчева. Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953-1964 г. С., 2000, 118-177.

¹³ Р. Крамптън. Кратка история на България. С., 1994, с. 267.

¹⁴ През ноември 1962 г. се провежда VIII конгрес на БКП.

¹⁵ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 491, 493, 497, 500, 570.

¹⁶ Н. С. Хрущов. Високата идейност и художественото майсторство – велика сила на съветската литература и изкуство. – Литературен фронт, бр. 11, 14 март 1963.

Живков¹⁷. После отново настъпва времето на творчески подем, който няма да бъде спрян нито от смяната на политическите личности в СССР, нито от критичната ситуация, в която изпада българският партиен лидер. Периодът е рамкиран и от трусовете, които преживява „социалистическият лагер“. От Унгарското въстание през 1956 до „Пражката пролет“ през 1968 г. – две събития, които имат пряко отражение у нас и то в посока на затягане на политическия режим и на осезателно охлаждане на социокултурната атмосфера.

Такава е кратката документална хроника на времето от средата на 50-те до средата на 60-те години. Разбира се, архивните документи позволяват да се детайлизират събитията, да се проследят по-обстойно процесите в обществено-политическия и културния живот, позволяват да се направят и изводи относно същността на системата, наречена „реален социализъм“. Разнообразният изворов материал дава възможност да констатираме, че не са редки случаите, когато съдбата на определена личност или произведение зависят не толкова от голямата политика, колкото от сложните междуличностни отношения. Нещо повече от типично, особено когато то се съотнесе към интелектуалците...

Документите обаче не са в състояние да ни информират за обществените нагласи, за отражението на случилото се върху хората, върху тяхната житейска и ценностна философия. Документите не дават възможност на изследвателя да пресъздаде атмосферата. Онази неповторима атмосфера например, която се създава в началото на 60-те години. Атмосфера, в която ни въвежда разказът на тримата поети. Общото усещане от техния спомен е за един еуфоричен порив към свобода, една фриволност на реакциите на изявените български творци, едно желание, един стремеж да си различен и да отстояваш себе си както чрез това, което пишеш, така и чрез гражданското си поведение. Еуфория твърде голяма, която заличава донякъде от съзнанието неизбежно съпътстващата я самоцензура, колебание и желание да се изявиш и себесъхраниш едновременно. В една сложна и противоречива обществено-политическа действителност...

Така Л. Левчев е озаглавил спомените си за 1962 г. „Поезията като начин да се живее и като начин да се умира“¹⁸.

И в последвалите страници предава своите лични, но свързани с много други личности преживявания през тази година. Поетът разказва за зимната си командировка във Варна, където заедно със съпругата си се радва на зимното море и пише доклад. За свободния стих. Който доклад „Що е свободен стих и има ли той почва у нас“ авторът чете на 24 януари пред секция „Поезия“ към СБП. Едно заседание, оставило впечатление у автора за без-

¹⁷ Т. Живков. Комунистическата идейност – висш принцип на нашата литература и изкуство. Реч на срещата на Политбюро на ЦК на БКП с дейци на културния фронт, произнесена на 15 април 1963 г. – ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 570.

¹⁸ Л. Левчев. Цит. съч., с. 168.

смисленост на положеното усилие. Но в същото време и едно събитие, което фактически поставя „официалното“ начало на дискусия за свободния стих, която се води цяла година. И която дискусия развихря страстите сред писатели и критици, дискусия, която в крайна сметка разделя творците, противопоставя ги един на друг¹⁹. Самият факт обаче, че такава дискусия се провежда по страниците на специализирания литературен печат говори за тогавашното опиянение, за тогавашното настроение и вяра на писателите както в поезията, така и в свободата...

Левчев е възстановил и спомена си за посещението на Н. С. Хрущов в България през май на същата 1962 г. Визита, която съветският вожд прави с цел да подкрепи Т. Живков в момент, когато страната е в икономическа криза, а предстои провеждането на VIII партиен конгрес²⁰. Този факт е забравен от Левчев или пък просто е неизвестен за него. Както е неизвестен вероятно за повечето българи. Но ако същият този факт може да се възстанови от историка документалист, то само съвременникът мемоарист пък може да припомни как такова височайше посещение се превръща в добре режисиран спектакъл, в който освен професионалните „актьори“ са привлечени и хиляди безплатни „статисти“: „Посрещачите бяха насядали на тревата под сянката на дърветата от двете страни на пътя и закусуваха като на екскурзия...Щом нашата черна редакционна „Волга“ се появише на хоризонта на пустото шосе, хората скачаха, грабваха знамената и започваха да скандират и да ни махат възторжено. Това зрелище беше ужасно...Как можеше да го организират и да му се радват вождовете?!“²¹ Тук естествено би могло да се прокрадне съмнението дали точно така е мислил Левчев в онзи момент. Дали споменът за чувството, което тогава е изпитал е искрен, или пък е воден от желанието да се представи за нравствено чист пред съвременната публика, дали в крайна сметка това не е съзнателна забрива, предизвикана от конюнктурата на днешния ден? Едва ли подобни подозрения са основателни. Защото през 1962 г. той е в разгара на своето бунтарство и още не е тръгнал стремително да изкачва стълбичката към властта.

По-нататък в разказа си Левчев дава интересни сведения и за отношенията в писателските среди (за него по-благоприятният духовен климат предпоставя и по-приятелски, и по-благородни контакти между творците) и за условностите, с които кореспондентите е трябвало да се съобразяват, и за пищните трапези и случващото се по време на гощавките...

Преди обаче да пристъпи към спомена за всичките тези неща, Левчев обобщава в няколко реда общото си усещане за онова време: „Между 1956

¹⁹ Пак там, 171-172; В. Ханчев. Тревоги и надежди около поезията. – Пламък, 1961, № 1, с. 51 сл.; Л. Левчев. Проблеми на свободния стих. – Литературен фронт, бр. 9, 1 март 1962; Ст. Гечев. Някои въпроси на поезията. – Пламък, 1961, № 3; Ст. Цанев. Всеки час на деня. – Пламък, 1962, № 5 и Литературен фронт, бр. 40, 4 октомври 1962.

²⁰ Р. Крамптън. Цит. съч., с. 267.

²¹ Л. Левчев. Цит. съч., с. 178.

и 1963 г. аз виждах в Хрущов олицетворението на спасителната историческа промяна. Десталинизацията стана основен мотив в творчеството ми. Вярвах в лъжата му, че възстановява чистите ленински норми. Хрущов беше актьор, неподходящ за великата си роля. Но той я изигра с наглост и смелост. В един посредствен спектакъл... Драматичната епоха даваше материал и за по-страшни пиеси.²² Такава оценка дава поетът в края на 90-те години. След като събитията са отшумяли, след като ситуацията в България коренно се е променила. Безспорно тогава доминираща е била вярата в промяната и съзнанието, че новата политическа конюнктура трябва да се използва, че тя позволява по-пълноценна и в същото време по-безопасна творческа реализация. Точно тези неща обаче потъват в забравата. А днешната променена реалност извиква в спомена съвсем други преживявания...

Така явно не е случаен фактът, че веднага след тези думи Левчев разказва подбрани епизоди от времето на обиколката си из Хасковския район. Когато в бохемска самозабрава Г. Джагаров вдига твърде провокативен тост по време на официална вечеря, дадена от окръжния комитет на БКП, на която присъстват висши ръководни дейци на партията: „Пия половин чаша за тук присъстващите и пълна чаша за тези, които ги няма!... Гледам тази къорсофра и се чудя кога най-сетне ще дойде оня чичо, дето пасе стадото, та да се развърти с гегата и да тури край на тези екатеринински шествия сред народа!...“²³ А после с пиянски замах троши чаши и чинии и ги хвърля в езерото. Епизод, в който и самият Левчев участва. Макар и като наблюдател. Днес тези сцени съвсем не будят възхищение – едно внушение, към което авторът се стреми, а предизвикват твърде противоречиви чувства, водещото от които несъмнено е неприязън към разпуснатостта и самозабравата на номенклатурния творец. В същото време обаче те дават и интересна информация за двойственото поведение и отношение на тези номенклатурни дейци към властта. За драмата, която те изживяват и в която – кога по принуда, кога по своя воля – участват. Драма, в която нерядко са принудени да изпълняват по няколко роли едновременно. Така в един момент те са волнодумци, а в следващия – верни служители на властта.

Предизвикан от гротесковата героика на днешния ден, Левчев се изкушава да направи и следното обобщение: „Ето една история, достойна за досието на дисидент – активен борец срещу тоталитаризма. (А ние такива истории забърквахме твърде често.) През ония наши луди години Георги Джагаров е волнодумствал вероятно много повече, отколкото е правил това преди 9 септември 1944 г., за да стане активен борец против фашизма. Но той нямаше никога да бъде признат за активен борец против социализма. Защо? Защото той и всички ние не бяхме такива. Дори когато отричахме цялата скверна

²² Пак там, с. 173.

²³ Пак там, 174-175.

действителност, правехме го в името на своя „чист и свят“ идеал. Ние създавахме прецедентите на дисидентите, доколкото ги е имало по-късно.“²⁴

Чувството на Левчев, че както той, така и редица други творци са били инакомислещи, все пак има своето основание. Поне що се отнася до началото на 60-те години. Когато тримата поети – Любомир Левчев, Стефан Цанев и Константин Павлов правят „шоу на колела“ и обикалят страната, изнасят спектакли-четения на собствени стихове²⁵. Поезия, освободена и необременена, поезия искрена и вдъхновяваща. Преди всичко със своя критицизъм. „Шоуто“ достига кулминационната си точка на 8 декември 1961 г., когато тримата автори четат стихове пред паметника на Хр. Смирненски в София²⁶. А през следващата 1962 г. празникът на поезията, организиран с благословията на властта за малко да предизвика и скандал. Ако тримата поети, заедно с критика Цветан Стоянов не проявяват благоразумие и не се отказват от собственото си алтернативно отбелязване на празника – с четене на свои стихове пред студентската аудитория във ВИТИЗ. Една безспорно провокативна инициатива, тъй като по същото време в Народния театър е официалното честване на деня на поезията. На него присъстват и най-официални лица, начело с първия секретар на партията. Именно това провалено четене разкрива вътрешната драма на българските творци. Драма, предизвикана от противоречивите чувства и желания, които бушуват в тях. От една страна е предизвикателството да си такъв, какъвто си, от друга – да си такъв, какъвто искат да си. В случая побеждава компромисът. Четенето се отлага (УС на СБП изпраща „съобщение“, с което настоява за отлагането му), но младата публика е предизвикана, възмутена и разбунена от принудителната капитулация на тримата популярни и станали вече любими поети пред обстоятелствата. Всичко това е представено по един образен и жив начин от Атанас Славов²⁷.

В спомена си за 1962 г. той е запазил и впечатлението от нашумелите тогава публицистични „Импровизации“ по сценарий на В. Петров и Р. Ралин, постановка на Гриша Островски. Премиерата на този сатиричен спектакъл е през есенния сезон. Публиката е екзалтирана. От свободата да импровизираш и да казваш всичко, което те вълнува, завладява и въодушевява. И Ат. Славов казва: „Макар да звучеше игриво и да беше изпълнено с тънък и лесен за възприемане хумор, това по същество политическо представление се превърна във връх на всички нападки, отправяни срещу властващия елит през целия период на размразяването и нямаше равно по популярността си сред публиката, с изключение на Ралиновите епиграми.“²⁸

За подобно преживяване на сатиричните „Импровизации“ свидетелст-

²⁴ Пак там, с. 175.

²⁵ *Ат. Славов*. Българска литература на размразяването. С., 1994, с. 110.

²⁶ Пак там, с. 213.

²⁷ *Ат. Славов*. С трева обрасли., С., 1992, с. 198 и сл.

²⁸ *Ат. Славов*. Българска литература на размразяването. С., 1994, с. 114.

ва и споменно-документалният разказ на Димитър Аврамов: „И мисля, че съвсем няма да преувелича, ако кажа, че заедно с ОХИ '62 това бяха двете най-големи и най-шумни културни събития в края на тази толкова неспокойна година. Импровизацията бе истинско тържество на смеха. Смяхът, веселото настроение започваха дори преди спектакъла – от разказите на ония щастливци, които вече го бяха гледали. Те наистина бяха щастливци, защото с билет можеше да се снабдиш само след невероятни усилия и мъчителни перипетии. Идваха да гледат представлението „запаянковци“ от провинцията, от различни краища на страната. Преди „вдигането на завесата“ (каквато нямаше) смях предизвикваше самата отпечатана програма с карикатури на Димовски и с остроумните „упътвания“, отправени към зрителите...Както никога по-рано, със смях, музика и песни бяха подложени на унищожителна критика отрицателни, уродливи, порочни явления в нашата действителност, в целия му ужасяващ спектър – без ред, жанрова йерархия, съподчиненост – просто тъй, както се сблъскахме с тях във всекидневието...“²⁹

Естествено е, че подобно явление няма да бъде подминато с мълчание от властта. Първоначално тя цензурира отделни сценки, на която санкция публиката находчиво отвръща с репликата: „Импровизация с ампутация“. През пролетта на 1963 г., на официални форуми, сценаристите Валери Петров и Радой Ралин остро са критикувани. „Импровизация“ е подложена на сериозна атака и в доклада на Начо Папазов³⁰, произнесен при срещата на отдел „Наука и изкуство“ с представители на творческата интелигенция, състояла се на 1 април 1963 г., и в речта на Тодор Живков от 15 април с. г.³¹, която е български аналог на речта на Н. С. Хрушчов, предизвикана от изложбата на абстракционистите в Манежа. Започналото в този момент затягане на духовния климат в България е неизбежно, тъй като именно Москва определя до голяма степен границите на либерализацията във всички социалистически страни, особено в идеологическата сфера. Така Тодор Живков е принуден да прекъсне временно флирта си с интелигенцията, но веднага щом външните обстоятелства позволят, той го подновява. Това е една от причините за острата реакция към Радой Ралин, който според първия секретар на БКП разпространявал слухове, че спектакълът ще бъде спрял. Реакцията на популярния български поет е естествена. Това е защитна реакция, чиято цел е да провокира властта, чрез хитрост да я принуди да стори именно това, което тя в действителност прави – разширява границите на своята търпимост към критиката. И резултатът е повече от добър – „Импровизация“ се поставя до края на пролетния сезон през 1963 г. Тодор Живков също издава своята тактика на управник, но издава и своята обίδα към творците, които не са оценили в достатъчна степен неговия „либерализъм“. Но – както става ясно от речта му – той е и горд със себе си, със собствена-

²⁹ Д. Аврамов. Диалог между две изкуства. С., 1993, 372-373.

³⁰ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 570, л. 19-20.

³¹ Пак там, л. 43.

та и на ЦК реакция към подобни „еретични“ прояви в културния ни живот.

Всъщност, необходимостта от смяна на отношението между власт и интелигенция, от даване на по-голяма творческа свобода и в същото време – от създаване на възможност за социално отреагиране на гражданите, е ясно изскристализирала в съзнанието на Тодор Живков. И от тази линия той ще отстъпва предимно когато външни обстоятелства го принуждават.

Както самият този спектакъл, така и реакцията на зрителите са показателни. За това, че времето на ускорената сталинизация (1949-1953) не е опустошило безвъзвратно нито творците, нито публиката. Показателни са и за специфичнобългарските характер и реакция. Поведението на хората лесно се моделира, то привидно е в хармония с общественополитическия и социалнопсихологическия климат. Но без трайни поражения. Защото трудно може да се приеме, че мълчаливата и боязлива реакция от предшестващото десетилетие някак автоматично се преобръща. В радостна и игрива, в противопоставяща се и съпреживяваща интелектуалния протест в началото на 60-те години. По-скоро става дума за мимикриращо поведение, за традиционен конформизъм, отколкото за вълшебно преобръщане.

Изправяйки се пред предизвикателството на социалната памет Атанас Славов се старее да е пределно откровен. Като извиква спомена за противоречивите чувства, които съпътстват творците през същото това време: „Бяхме мъничка група самотни хора – казва той – в една малка самотна страна и тактиката ни беше същинска каша. Ту бяхме за Съветския съюз, защото Хрущов нападнаше сталинизма и помагаше на усилията ни срещу домашните консерватори; след това бяхме срещу него, защото беше нашият траен подтисник; ту поддържахме родните патриотични чувства, за да дават отпор на съветския империализъм, ту бяхме срещу бруталната шовинистична истерия, в която те се израждаха; ту поддържахме авангарда в изкуството, защото отхвърляше догматизма, ту се шокирахме от пороите на снобизма, които вървяха с него и заплашваха да пометат естетическите стандарти, които всъщност се стремяхме да защитим срещу същия този политически догматизъм.“³²

И въпреки че тактиката, поведението на голяма част от представителите на художествената интелигенция е „същинска каша“, те са опиянени и вдъхновени, творчески въодушевени и по младежки готови да се надлъгват с властта...

За културните проблясъци от началото на 60-те години разказва и Стефан Цанев в своя „Сантиментален спомен. За отдавнашната история на „Истинският Ивайло“, в който „сантиментален спомен“ той се връща в онова изпълнено с надежди време, което по много неща му напомня днешния ден: „Беше далечната 1962 година. Август, преди 28 години... Среща ме Христо Фотев и ми казва: „Назначен съм драматург в Бургаския театър. Бързо трябва да напишем по една пиеса. Утре тръгваш с мен.“

³² *Ат. Славов. С трева обрасли. С., 1994, 201-202.*

Заминахме за Созопол... и зачаткахме на новите си още неупотребявани пишешци машинки.

Времето тогава много приличаше на днешното време. Разкриваха се престъпления, срутвах се кумири, късаха се вериги, разкрепостяваха се съвести, говореше се за съд над престъпниците, осквернили идеалите, говореше се много за идеалите, но най-важното – говореше се за свобода! Можеш да пишеш каквото си искаш и както си искаш!

И аз написах „Истинският Ивайло“ свободно, както си исках...³³

А ето само като контрапункт на спомена – автентичното преживяване от същата 1962 г. на поета Константин Павлов, отразено в стихотворението му „Капричио за Гоя“:

Няма го вече старият ужас –
зверски цялостен
и зверски безкраен,
без гримаси и без остроумия.

Ужасът си променя характера –
тупа ме свойски по рамото,
снизходително ме уажва
и кокетнички с представата за себе си:
„Ние с теб сме еднакво силни,
ти си само малко по-красив...“
И ми се усмихва.

Ах, особено усмивката го прави гаден,
извратен го прави
и налудничав.

И ме дави непознатата гадост.

Сякаш ме целуват похотливо
бебета с мустаци и бради³⁴.

Промяната, макар и мимикрираща, е усетена от К. Павлов, но от тази промяна той изпитва само „непознатата гадост“. Това е друг тип реакция на флирта на властта с художествената интелигенция. Този „флирт“, като всеки флирт, е твърде непостоянен и с различен край, което прави в не малка степен творците неискрени както в отношенията им към управляващите,

³³ Ст. Цанев. Убийците са между нас. С., 1996, с. 24.

³⁴ К. Павлов. Елегичен оптимизъм. С., 1993, с. 36. Прочутите „капричиос“ на Гоя са графични рисунки, изпълнени с остра сатира срещу тъпотата, глупостта и лъжата, ширещи се из Испания през втората половина на XVIII в.

така и помежду им. В резултат подозрителността на поета към заобикалящата го действителност непрекъснато се изостря и през 1964 г. той написва „Второ капричио за Гоя“ – едно сатирико-лирично свидетелство за реалните чувства и плахите надежди на част от българската интелигенция³⁵.

Такова творчество, такава поезия естествено не се харесва на властта. Но през 1962 година новият политически елит е достатъчно уверен в себе си, поради което не чувства необходимостта и потребността да прибегва към репресии. Висшите партийни ръководители естествено изразяват неодобрение към творци като Константин Павлов и това те правят със самочувствието на хора, които имат право да оценяват поезията не само в идеологически аспект, а и като изкуство. На националното съвещание по идеологическата работа на партията, състояло се на 23 и 24 април 1962 г., на което присъства съветска делегация, начело със секретаря на ЦК на КПСС Леонид Иличов, докладчикът Митко Григоров определя сатириците на Константин Павлов като „идейно объркани и безпомощни, като очернящи нашата действителност.“ В подкрепа на тези квалификации той цитира стихотворението „Славеите пеят“:

О, колко многи славеи!...
Вървя и слушам,
забравям се
и се препъвам
в истински човешки трупове.
Кои са те?
Как става туй?
Кажете ми?
Над всеки труп
възторжен славей пее...
Млъкнете славеи!
Проклети славеи!
Дано в настъпилата тишина
един единствен гарван се обади
за да ми каже истината.
Страшната.

Едва ли завеждащият идеологията към ЦК е разбрал, едва ли изобщо е способен да усети искрения стон на поета, дълбокото му презрение към фалша, сред който живее, категоричния му отказ да приеме чуруликането на славеи тогава, когато за него действителността продължава да е подтискаща и има нужда от приземяващия глас поне на „един единствен гарван“... Като представител на висшата номенклатура, Митко Григоров е убеден, че конкретните действия на властта заслужават много повече дитирамби, от-

³⁵ Пак там, с. 39.

колкото скептицизъм. Именно това му позволява да приключи „случая“ със закачливо-ироничен въпрос: „Ако вие разбирате нещо от тази сатира, похвалете се.“ А стенографът отбелязва „оживление“³⁶. От какво се вълнува зала-та обаче не става ясно. Дали от „неразбираемостта“ на стиховете или от самодоволното поведение на Митко Григоров. Всъщност, най-вероятно и от двете, тъй като присъстващите писатели са с твърде различни творчески и политически биографии.

И Стефан Цанев ще стигне до разочарованието, което изпитва Константин Павлов, ще се доближи, макар и не докрай, до неговото, меко казано неприятно усещане от стремежа на властта за интимност с творците и за рисковете, които всъщност това демонстративно сближаване носи – в спомена си за злополучния край на пиесата „Истинският Ивайло“. Една пиеса, в която има и „свръхнахален декор“ – от царския дворец в Търново се вижда петолъчката на Партийния дом в София, има и джазова музика, изпълнявана с народни инструменти, има ясна за разкодирание метафора. Една пиеса, която в крайна сметка е спряна от цензурата. Една пиеса, чийто режисьор – Анастас Михайлов – е уволнен и дълги години работи като докер в Бургаското пристанище. Една пиеса, запазена в паметта на Ст. Цанев като трагично преживяване. Като преживяване, което прекъсва крилата... Ето какво обаче си спомня драматургът като финал на този епизод: „Сетивата ми бяха парализирани, не възприемах нищо. Съзнавах само резултата: вратата в мен убиха, смеха ми убиха...“

ОТ ГАРАТА В СОФИЯ ОТИДОХ НАПРАВО НА ЛЕТИЩЕТО. (к. а.)
Не исках да виждам никого. Качих се на първия самолет за Москва. Напуснах покрусен и отвратен родината си.

Не се върнах 2 години. И не исках да се връщам.³⁷

Един финал на разказ, който дава достатъчно информация за забравата. Забравата на обстоятелствата от началото на 60-те години. А и от времето преди и след тях. Защото тогава никой творец не може да си позволи просто да вземе самолета и да отлети. Нищо, че става дума за Москва, а не за някоя „капиталистическа“ столица. Пътуването и престоят в чужбина тогава се уреждат предварително. От същото министерство, на което е възложено да спре пиесата. А за осигуряването на такава командировка е нужно време. И добро отношение към командирания. Тук възниква въпросът: Защо Ст. Цанев забравя това? Дали забравата е съзнателна или неволна, плод на днешните променени все пак обстоятелства? Върху тези въпроси може да се разсъждава, но е трудно да им се даде категоричен отговор. Защото есето за „Истинският Ивайло“ именно в този си вид звучи искрено и завършено. Като преживяване. Или по-скоро като спомен за преживяното. Все пак три десетилетия дистанция не са малко. По-скоро са достатъчно голяма дистанция, за да се откъснеш неволно от правилата на визираното време...

Споменът и забравата на тримата български поети за 1962 година опре-

³⁶ ЦДА на РБ, ф. 1-Б, оп. 5, а. е. 504, л. 11-12.

³⁷ Ст. Цанев. Цит. съч., с. 25.

делено са в полза на автентичното възсъздаване. Подчертан е стремежът им да отговорят по възможност откровено на предизвикателствата на социалната памет. Подчертан е стремежът им чрез разказа си да въведат адекватно читателите в атмосферата на тази впечатляваща година. Впечатляваща поради факта, че тя е една гранична година. Година, върхова за българската либерализация – в общественополитически и в социалнопсихологически план. Когато най-голямото разкрепостяване в духовния живот на страната след Втората световна война е дало най-ярките си творчески плодове.

В крайна сметка, след задължителното пресяване на неволно или съзнателно манипулираните епизоди, пресъздадени от мемоарната литература, след задълбочения анализ на многобройните архивни материали, които позволяват да се разкрие сложното взаимоотношение между власт и интелигенция, както и след добросъвестното проучване на творчеството на българските писатели от това време, изследователят може да възстанови и да оживи фактите и да направи достоверни изводи за литературния живот и интелектуалните нагласи от втората половина на отминалия XX век.

RECOLLECTION AND OBLIVION. THE WRITERS AND THEIR “MEMOIR” MEMORY FOR 1962

Natalia Hristova

The recollection and oblivion of the three Bulgarian poets of the year 1962, reflected in their books of memoirs: Atanas Slavov’s “Bulgarian Literature and the Thaw” and “Grown Over with Grass”, Stefan Tsanev’s “The Murderers Are among Us” and “Mind the Windmills”, and Lybomir Levchev’s “You Are the Next” are definitely in favour of authentic recreation. Their endeavour to reply as sincerely as possible to the challenges of the social memory is stressed. Their striving by their account to introduce the readers adequately into the atmosphere of that remarkable year is emphasized. Remarkable because of the fact that it was a border year. A peak year for Bulgarian liberalization – in a socio-political and a socio-psychological respect. When the greatest liberalization in the country’s spiritual life since the Second World War gave its most striking creative fruit.

The advantages of the comprehensive, interdisciplinary approach when we get down to a historical reconstruction are doubtless. Thus, after the obligatory sifting out of the involuntarily or deliberately manipulated episodes, re-created in memoir literature, after the thorough analysis of the plentiful archival material which allow the revealing of the complicated interaction between the authorities and the intelligentsia, and also after the conscientious study of the works of the Bulgarian writers, the researcher can restore and bring to life the facts and draw trustworthy conclusions about the literary life and the intellectual attitudes during the second half of the past 20th century.

НЯКОИ ВЪПРОСИ ОТ ИСТОРИЯТА НА СЪВЕТСКО- АФГАНСКАТА ВОЙНА (1979-1989 ГОДИНА)

Аврора Г. Котева (Нидерландия)

Николай Г. Котев (България)

„Война, която няма ясна цел и конкретен замисъл“ – така може би най-точно определя съветско-афганската война от периода 1979-1989 г. маршалът на Съветския съюз Виктор Г. Куликов по повод книгата на тогавашния заместник-началник на Генералния щаб на въоръжените сили на СССР армейски генерал Махмуд А. Гареев „Афганская страда“¹. Поради тези формулирани от него причини историята на съветско-афганската война 1979-1989 г. е изпълнена с различни неизяснени проблеми, които все още чакат своята научна интерпретация. Някои от тях са сравнително добре обяснени, други са изследвани в спомените на ветераните, а трети намират своето отражение в немногословните редове в нашите и чуждите издания на различните средства за масови комуникации. От историческа гледна точка, особено важен е периодът на управлението на Генералният секретар на ООН Перес Де Куеляр (1982-1986), период, в който започват съветско-американските преговори по афганския въпрос, които трябвало да поставят началото на процеса на изтег-

¹ В. Г. Куликов. Война, не имевшая четкой цели и конкретного замысла. – Военноисторический журнал, 1999, № 6, 88-89. Този въпрос все още стои открит за анализ пред политолозите и историците изследователи. За това, че войната се ръководи не от зданието на Кремъл в Москва, говори и любопитният факт, че през 1982 г. (годината на противопоставянето на Запада) тогавашният Генерален секретар на ЦК на КПСС посещава гр. Ташкент (намиращ се в оперативната зона на Средноазиатския ТВД) и поема в качеството си на Върховен главнокомандващ на въоръжените сили на СССР управлението в свои ръце. След смъртта на Л. И. Брежнев за това посещение съобщава в своята реч на Пленума на ЦК на КПСС от 22 ноември 1982 г. Юрий Андропов – Вж: Ю. Андропов. Избранные речи и статьи. М., 1983, с. 216. За нерешените проблеми около съветско-афганската война говори и фактът, че във войната в Чечня срещу подразделенията на въоръжените сили на Руската федерация взимат участие стотици наемници от Афганистан, а към Героя на Съветския Съюз генерал Павел Грачов (бивш командир на въздушнодесантна дивизия в съветско-афганската война от 1979-1989 г.) от страна на бившия министър на отбраната на СССР маршал Д. Язов е отправена неоправданата с нищо оценка, че „П. Грачов е човек, който няма истински боен опит“ – Вж: А. Куликов, С. Лембик. Чеченский узел. Хроника вооруженного конфликта 1994-1996 гг. М., 2000, с. 82, 110, 118, 219, 250 и др.

лянето на съветските войски от територията на ДР Афганистан и на възвръщането доверието на всички институции на ООН към тогавашното правителството на ДР Афганистан с ръководител Бабрак Кармал². За съжаление, тази тенденция на нормализиране на взаимоотношенията на най-високо ниво, като че ли бе блокирана от трагедията, която сполетя СССР с катастрофата в един от блоковете на АЕЦ „Чернобил“, нанесла непоправими бедни на няколко от съветските републики и редица европейски държави.

Първите по-сериозни свидетелства за развитието на бойните действия в тази война, водена в продължение на около десет години, идват непосредствено след нейния условен завършек (преминаването на последната колона от БТР-и под командването на генерал-лейтенант Борис Громов на моста на р.Аму-Даря на съветско-афганската граница в 9.45 часа на 15 февруари 1989 г.)³. Едновременно с това, през следващите години бяха отпечатани (в сравнително малки тиражи) спомени на някои от офицерите и генералите, командвали различни подразделения, съединения и обединения по време на бойните действия в съветско-афганската война, на съветски граждански и военни съветници, журналисти и политици и други участници във военните действия. Сред тях можем да срещнем имената на генерал Борис Громов, генерал Юрий Тухаринов, генерал Александр Лебед, академик Георгий Арбатов, академик Евгений Примаков, генерал Махмуд Гареев и др.⁴ Много от журналистите са били участници или свидетели на трудния период на борбата на прогресивната част на населението и на армията на ДР Афганистан срещу старите (феодални) порядки в държавата, където цели райони и провинции с многомилionenно население се намирили в нищета и неграмотност. В държавите от НАТО също така излязоха редица изследвания за периода на съветско-афганската война от 1979-1989 г., но те страдат от един недостатък – в тях липсват цялостното изучаване на информацията от обширната съветска преса от това време. Поради тази причина авторите на настоящата публикация, базирайки се преди всичко на официалните източници на СССР (монографии, научно-изследователски студии и статии,

²Началото на нормализирането на взаимоотношенията между САЩ и СССР по въпроса за Афганистан (в рамките на Устава и другите ръководни документи на ООН) в действителност е по времето на Генералния секретар на ЦК на КПСС Юрий Андропов. Признание за това намираме в интервюто, взето от него от издателя на германското списание „Шпигел“ Р. Айгенщайн на 19 април 1983 г. – Вж: *Ю. Андропов*. Цит. съч., с. 270.

³Работническо дело, бр. 47, 16 февр. 1989; *Н. Котев, А. Котева*. Военно-политически проблеми на съветско-афганската война от 1979-1989 година. – Международни отношения, 2002, № 1, 101-106.

⁴*Б. Громов*. Ограниченный контингент. М., 1994; *А. Лебед*. За державу обидно. М., 1996; *М. Гареев*. Афганская страда. М., 1999; *Г. Арбатов*. Свидетельство современника. М., 1997; *В. Снегирев, Д. Гай*. Вторжение: неизвестные страницы необъявленной войны. М., 1991; *Ю. Дроздов*. Вымысел исключен. М., 1997; *А. А. Ляховский*. Трагедия и доблесть Афгана. М., 1996; *Н. С. Леонов*. Лихолетье. М., 1997; *Е. Г. Никитенко*. Записки командарма Тухаринова. – Военно-исторический журнал, 1999, № 6, 26-28 и др.

официални информации от съветската и тази на Варшавския договор преса), имат за цел да разкрият и анализират някои от все още не дотам изяснените проблеми на този сложен военнополитически сблъсък в края на ХХ в. Особено интересни са изданията на българските средства за масова информация, които по ред причини имат възможността да получат сведения за войната от първа ръка. За отбелязване е, че тази тенденция се запазва до края на войната през 1989 г. Не напразно Александр Черняев – бившият първи помощник на президента на СССР Михаил С. Горбачов, – в своя дневник признава, че войната може да стане „проект на имиджа на Горбачов“⁵.

Афганистан като държава има доста трудна военнополитическа история – в последните пет века, неговият обширен и разнообразен етнос взема участие в редица сериозни локални войни, конфликти и др.⁶ Поради тази причина, в историята му, заради специфичността на взаимоотношенията му с държавите от великите сили, нееднократно са правени опити да бъдат поставени на територията му т.нар. научни граници. Това е доста сложен въпрос, който е свързан преди всичко с очертаването на различните пътища на военноинформационните революции, започнали на територията на Европа и рефлектирали по своеобразен начин по-късно през тази, осъществена от генералите-професори и академици Алексей Николаевич Крилов, Алексей Алексеевич Брусилов, Фьодор Илич Голенкин и Константин Иванович Величко по време на Брусиловския пробив от 1916 г. на руската армия, и завършили с периода на трите революции от 1917 г. на В. И. Ленин, осъзнал значението на революцията в една държава и изоставил тезата за „световната революция“ в полза на Лев Бронщайн (известен като Л.Троцкий). В действителност тази политика на великите сили, която се започва приблизително от 1870 г. е известна като „нов империализъм“, който по чужди източници завършва в хронологичните рамки на Първата световна война⁷.

В началото на Втората световна война и ръководството на хитлеристка Германия се опитало да създаде своя „научна граница“ по отношение на своите противници – Великобритания и СССР в Средна Азия⁸. В историята

⁵ А. Черняев. 1991 год. Дневник помощника Президента СССР. М., 1997, с. 280

⁶ Н. Котев, А. Котева. Цит. съч., с. 103; В много отношения във войните на емирата Афганистан с британския противник, като че ли са залегнали някои от принципите на извършените преди това в Европа буржоазнодемократически революции, които са оставили своя неизтриваем отпечатък върху географските названия на картата на Афганистан. За историята на тези революции и тяхното влияние върху държавите от Азия вж. по-подробно книгите на Дж. Л. Мотлей. История Нидерландской революции и основания республики Соединенных провинций (переводъ съ английскаго), том первый – третій, С.-Петербург, 1865-1871; Английская буржуазная революция XVII века. Т. 1-2. М., 1954; А. Собоул. Очерк по история на Френската революция. С., 1978, и др.

⁷ И. Д. Парфенов. О причинах, движущих силах и характере колониальных экспансий Англии в последней трети XIX в. – В: Проблемы британской истории 1982. М., 1982, с. 91.

⁸ Н. Котев, А. Котева. Някои неизвестни проблеми и данни от историята на съветско-афганската война (1979-1989 г.). – Известия на военноисторическото научно дружество, 67, 2001 (под печат).

на Втората световна война е известен фактът, че хитлеристкото главно командване (ОКВ) бе решило да създаде на границите на тогавашен Афганистан марионетна държава, начело с моллата Каюм хан, като за тази цел формира различни бойни подразделения, сред които е и т.нар. Туркестански легион⁹. Но в действителност, този опит на Германия да настрои отделни етноси от Средна Азия срещу Великобритания не е нов – в началото на 1916 г., герmano-австроунгарската-турска резидентура в Афганистан, се бе постарала да създаде извънредно много главоболия на Великобритания, като успява да подпише договор с Хабибула-хан, според който той трябвало да участва във войната срещу Великобритания най-вече в региона на източните планински племена на пущуните – афридите, момандите, масудите, оракзаите, вазиците и др.¹⁰

Сред многото изградени научни граници (като че ли говорещи за динамизма на различни процеси и преобразувания, които се извършват през последните векове на територията на Афганистан), може би най-реалните са две – първата, която е свързана с откритията за историята на древния Изток, направени от съветски и афгански археолози, изразени в над 20 000 уникални златни експоната – съкровища на неизвестните царе от империята на Кушаните, намерени в района на хълма Тиля типе, в годините на управлението на Нур Мухамад Тараки и в първите години на съветско-афганската война от 1979-1989 г. Тези открития станали известни в света като находката на века. И втората – изпращането на летец-космонавт, гражданин на ДР Афганистан на орбиталната станция „Мир“, където съвместно с руските си колеги-космонавти се провеждат редица експерименти на микро- и макрониво.

Непосредствено след победата на Априлската („саурската“) революция от 1978 г., когато с помощта на механизирани и танкови подразделения е свален от власт Мухамед Дауд, афганското военнополитическо ръководство начело с президента Нур Мухамад Тараки и премиер-министъра Хафизула Амин, започва борба срещу бандитските формирования на „ахванистите“, действащи по границите на държавата или във вътрешността на провинциите ѝ. Последните били представители на реакционната мюсюлманска групировка „Ахван-ол-мослемин“, която била създадена в държавата още от средата на 60-те години на ХХ в., а след Априлската революция от 1978 г., извършвала терористични актове и убийства на представители на народната власт в ДР Афганистан. През март 1979 г. в Герат е потушено и едно голямо въстание срещу управлението на Нур Мухамад Тараки, при което и от двете страни се дават много жертви. По време на управлението на Нур Мухамад Тараки се провеждат редица реформи, от които най-важната е може би поземлената, станала известна чрез декретите № 6 и № 8 на Революционния съвет на ДРА. Тя се състои в отмяната на дълговете на

⁹ Г. Н. Взарова. Туркестанские легионеры. – Военноисторический журнал, 1995, № 2 (март-апрель), 39-40.

¹⁰ Л. Темирханов. Восточные пуштуны. Основные проблемы новой истории. М., 1987, 176-177.

бедните селяни и граждани към богатите, и в раздаването на земята, годна за обработване, на единайсет и половина милиона бедни граждани и селяни¹¹. След убийството на ръководителя на НДПА Нур Мохамед Тараки на 14 септември 1979 г., съветското военно-политическо ръководство успява да спаси от репресиите на новия президент Хафизула Амин редица партийни съратници на убития Нур Мохамед Тараки – такива като Бабрак Кармал, Гулябзой, Сарвари, Ватанджар и т.н.¹² Едновременно с това, преди края на 1979 г. е завършен и един голям строителен проект, изработен с помощта на съветски специалисти – прокарването на две хиляди и седемстотин метров тунел в прохода Саланг през Хинду Куш, намиращ се на надморска височина от 3365 метра. Друг подобен такъв проект е бил завършването с помощта на съветските специалисти на 75-км иригационен канал в долината на Джелалабад¹³.

Убийството на Нур Тараки обтяга отношенията между правителствени-те ръководства на СССР и ДР Афганистан. Военното ръководство на съветските въоръжени сили решава да не обръща внимание на провокативните искания на новия ръководител на ДР Афганистан – Хафизула Амин, който изпраща след преврата от 14 септември 1971 г. (а и преди това) искане след искане за прехвърлянето на нови части на съветските въоръжени сили на територията на ДР Афганистан. Сред тях можем да посочим такива искания като „да се изпрати спецбатальон за личната охрана на Амин“ от 2 октомври 1979 г., „да се въведе в провинция Бадахшан усилен полк“ от 2 декември 1979 г., без да се пояснява, че провинция няма, а има два района – съветски район Бадахшан (част от Таджикската ССР) и афганска област Бадахшан, която е част от Катаганската провинция; „да се вкарат в северните райони на Афганистан подразделения на съветската милиция“ от 4 декември 1979 г.; „да се разположат в северен Афганистан съветски гарнизони, да се поставят под охрана пътищата на ДРА“ от 12 декември 1979 г. и др.¹⁴ По-късно отрядът със специално назначение (известен още като „мюсюлманският батальон“), въздушнодесантният батальон от авиобазата Баграм и спецназовците на ПГУ на КГБ вземат активно участие в овладяването на възловите точки на режима на Хафизула Амин в Кабул на 27 декември 1979 г. и във възстановяването на властта на лявото крило на НДПА – партията „Парчам“ („Знаме“)¹⁵. Това крило на НДПА за разлика от фракцията Халк“ („Народ“) се опира преди всичко на левите слоеве на малобройната афганска интелигенция, студентството и на част от чиновниците. „Халк“ от своя

¹¹ В. Бабенко. Дорога через Саланг. – Вокруг света, 1979, № 9, с.16, 20.

¹² М. Болтунов. Альфа не хотела убивать. СПб, 1995, с. 115; К. Андрию, О. Гордиевски. КГБ: поглед отвътре или тайната история на неговите чуждестранни операции от Ленин до Горбачов. Кн. II. С., 1992, 583-584.

¹³ Afghanistan today. Kabul-Moscow, 1981, p. 27, 84.

¹⁴ Тайны кремлевского двора. Хроника кровавых событий. Минск, 1993, 138-139.

¹⁵ Н. Котев, А. Котева. Някои неизвестни проблеми...

страна набирала кадрите си предимно от средите на афганските офицери и работници, които също не били многобройни в Афганистан.

На 27 декември 1979 г. започва прехвърлянето на подразделенията на 103-а гвардейска Витебска въздушнодесантна дивизия и на 345-и отделен парашутно-десантен полк, чиято тежка транспортна авиация (Ил-76, Ан-22 и Ан-12) под прикритието на щурмовите вертолетите, прави в продължение на 3 дни въздушен мост до летището в Баграм, стоварва личния състав и бронетехниката, след което завзема афганската столица и успява окончателно да утвърди победата на новата власт на Бабрак Кармал. На 2 януари 1980 г. със силите на голям вертолетен десант е овладян и вторият по-големина град на територията на ДРА – Кандахар¹⁶. Малко по-рано, на 25 декември 1979 г., в 15.00 часа започва прехвърлянето на афганска територия на разузнавателните батальони на танковите и мотострелковите подразделения от състава на 40-а армия по понтонни мостове при гр. Термез.

След навлизането през декември 1979 г. на съветските войски на територията на Афганистан се оформят две направления на движение. Деснофланговото направление (по което се придвижва 5-а гвардейска мотострелкова дивизия под командването на генерал Юрий В. Шаталин) започва от граничния град Кушка през река Аму-Даря в направлението на градовете Торагунди – Кушк, като преминаването на превала Рабати-Мирза с височина 1681 м е прикривано от щурмови вертолетите, които успяват да разгромят огневите точки на противника там. По-късно, след преминаването на превала, танковите и моторизираниите колони се отправят към Герат и по-нататък към районите на градовете Фарах и Лашкаргах. Левофланговото направление започва от гр. Термез (по което се придвижва 108-а мотострелкова дивизия под командването на Валерий Ив. Миронов), като минавайки по понтонни мостове на р. Аму Даря, колоните се отправят през Мазари-Шариф, стратегически важния проход Саланг към Кабул и гр. Газни. По-късно двата операционни клина се съединяват в района на гр. Кандахар¹⁷.

Първият командващ на ОКСВА (40-а армия) в периода 1979-1980 г. става генерал-лейтенант Юрий В. Тухаринов, възпитаник на Военната академия „М. В. Фрунзе“ и на Военната академия на Генералния щаб¹⁸. В края на декември 1980 г. 40-а армия е поета от новия командващ, генерал-лейтенант Борис Ткач¹⁹.

Тук е уместно да се отбележи, че са известни редица случаи на протести срещу навлизането на съветските войски на територията на ДР Афганистан²⁰.

¹⁶ М. Болтунов. Цит. съч., с. 139; В. Марковский. Жаркое лето Афганистана“, М., 2000, с. 68; Р. А. Медведев. Под контролем народа. Ввод советских войск в Афганистан диктовался геополитическими реалиями. – Военноисторический журнал. М., 1999, № 2, с. 71

¹⁷ Малая война (Организация и тактика боевых действий малых подразделений). Хрестоматия (сост. А. Е. Тарас). Минск, 2000, с. 350.

¹⁸ Е. Г. Никитенко. Записки командарма Тухаринова. – Военноисторический журнал, 1999, № 6 (ноябрь-декабрь), с. 26.

¹⁹ Б. Громов. Цит. съч., с. 135.

²⁰ Н. Котев, А. Котева. Някои неизвестни проблеми...

Опит да се обяснят причините за навлизането на съветските войски на територията на ДР Афганистан е направен и от Юрий Андропов на срещата му с неговите избиратели от Приокския избирателен окръг в гр. Горки на 11 февруари 1980 г., като едновременно с това е посочен и един друг факт, говорещ за успехите на социалистическото строителство в предходната (1979) година в СССР – „в нови, благоустроени квартири се преселили почти 10 милиона човека“²¹. По-късно става известна също така и отрицателната реакция на Михаил С. Горбачов по отношение на намесата на съветските войски във въоръжения конфликт и пребиваването на подразделенията от ОКСВА на афганска територия²². От друга страна, в международен план във Великобритания (велика сила с традиционно влияние в Афганистан) със захлаждането на отношенията със СССР (следствие на конфронтацията настъпила с провала на договора за ОСВ-2) и започването на бойните действия на територията на Афганистан настъпва и смяната на „политическото време“. Това се изразява най-вече в сериозните загуби, които понася британската Лейбъристка партия през 1979 г. и 1983 г. в избирателната борба с представителите на Консервативната партия. Загубите, понесени в лявото пространство на политическата борба (състоящо се от британската Лейбъристка партия и нейните партньори – Либералната партия и СДП) от политиката на „новите тори“, довеждат по-нататък по думите на съветския учен С. П. Перегудов, до „решаването на проблемите, възникнали на „комунално“ ниво“²³. САЩ също имат огромни затруднения в региона – след завръщането в Иран на имама Рухола Мусави Хомейни на 1 февруари 1979 г., поради стихийността на хомейнистката революция в Иран и падането на режима на шаха Реза Пахлави и на неговата тайна полиция САРАВАК на 11 февруари 1979 г., пострадали редица граждани на САЩ, намиращи се на територията на Иран. На 4 ноември 1979 г. организацията на мюсюлманските студенти завзема зданието на Посолството на САЩ в гр. Техеран, а неговите служители са обявени за заложници докато САЩ не предадат на Иран бившия шах Мохамед Реза Пахлави. Малко по-късно пропада и операцията на американските специални сили по освобождаването им. Единствено усилията на милиардера Рос Перо, председател на съвета на директорите на корпорацията „Electronic Data Systems“, се увенчават с успех – чрез провеждането на самостоятелна операция, той успява да спаси много от своите служители, работещи в клоновете на корпорацията на територията на хомейнистки Иран²⁴. По-късно подобни затруднения в Иран изпитва и СССР – в началото на март 1988 г. тълпи от безчинстващи елементи се опитват да нахлуят на територията на посолството в Техеран и на територията на гене-

²¹ Ю. Андропов. Цит. съч., 187-188, 182.

²² А. Черняев. Цит. съч., с. 328.

²³ С. П. Перегудов. Изменения в расстановке политических сил в Великобритании и „коалиция центра“ (70-е – 80-х годов). – В: Проблемы британской истории 1984. М., 1984, с. 89.

²⁴ За този случай вж. по-подробно: К. Фоллетт. На орлиных крыльях. М., 1992.

ралното консулство в Исфакан, като повтарят провокациите, извършени срещу дипломатическите представителства на САЩ²⁵.

Започналото прехвърляне на съветските войски по понтонните и въздушните мостове в края на декември 1979 г. е узаконено едва на 16 юни 1981 г., когато в гр. Кабул е подписан договор за преминаването на съветско-афганската държавна граница от западния бряг на езерото Зоркул (езеро, разположено на хребетите на Памир, т.е. на стика на държавната граница на СССР, ДРА и КНР) до върха Повало-Швейковски. Този договор влиза в сила на 30 декември 1981 г.²⁶ В първите месеци на управлението на Бабрак Кармал, към февруари 1980 г., числеността на военнослужещите и военните съветници от състава на съветските въоръжени сили на Ограничения контингент на съветските войски в Афганистан (ОКСВА) достига 81 800 души. Това са военнослужещи от 5-а, 108-а и 201-ва мотострелкови дивизии, 103-а гвардейска въздушнодесантна дивизия, 66-а десантно-щурмова бригада, 345-и отделен парашутнодесантен полк и 70-а отделна мотострелкова бригада, поддържани от 34-и смесен авиокорпус, в чийто състав освен изстребителната и щурмовата авиация имало и 110 вертолета и др. подразделения²⁷. В края на 1980 г. броят на вертолетите, намиращи се в състава на 40-а армия нараства на 251 машини²⁸. Към началото на 1984 г. броят на военнослужещите достига 135 000 човека. По това време главен военен съветник от страна на МО на СССР в ДРА е генерал-полковник Мамедов. В средата на 1985 г. числеността на съветските въоръжени сили от ОКСВА нараства вече на цифрата 150 000 военнослужещи, волнонаемни лица, граждански и военни съветници, докато броят на военнослужещите в афганската армия достига приблизително 300 000 човека²⁹. От 150-хилядният състав на съветските въоръжени сили на ОКСВА 75% се падат на бойните части, а останалите 25% – на частите от тиловото осигуряване и на военните инструктори и специалисти в афганските правителствени въоръжени сили³⁰. Съставът на съветските въоръжени сили от ОКСВА по отношение на състава на афганските правителствени въоръжени сили на ДРА, се изразявал в 14 съветски съединения спрямо 16 афгански правителствени съединения (някои от тях обединени в отделни пехотни корпуси)³¹.

Според ръководителя на Оперативната група на Министерството на отбраната на СССР в ДРА генерал-полковник В. И. Варенников, за връх на

²⁵ Работническо дело, бр. 67, 7 март 1988.

²⁶ Дипломатический словарь. Т. 3. М., 1986, с. 104.

²⁷ В. Марковский. Цит. съч., с. 69, 70.

²⁸ Пак там, с.90.

²⁹ Н. Котев. Особености на бойните действия в Афганистан през 1979-1989 година. – Военен журнал, 2001, № 4, с. 114; В. И. Варенников. Афганистан: подводя итоги. – Огонёк, № 12 (3217), 18-27 март 1989, с. 30.

³⁰ Малая война..., с. 351.

³¹ Н. Котев. Цит. съч., с. 114. През 1987 г. числеността на 40-а армия намалява на 120 хиляди военнослужещи – Вж: Б. Громов. Цит. съч., с. 254.

амплитудата на бойните действия на територията на Афганистан може да бъде определен периодът 1984-1985 г., след което при новия Генерален секретар на ЦК на КПСС Михаил С. Горбачов бе направена преориентация към политическото разрешаване на въпроса за Афганистан в гр. Женева, Конфедерация Швейцария³². За тази тенденция на съветската външна политика споменава в своя двумомник и самият президент на СССР Михаил С. Горбачов³³. Горепосочената линия на поведение продължава и през 1988 г., когато СССР и САЩ, наред с конкретните участници в конфликта, успяват да подпишат „съглашение, откриващо пътя към политическото решение“ на въпроса за Афганистан³⁴. Усилията на М. С. Горбачов и неговия правителствен екип за мирното разрешаване на конфликта в Афганистан са продължени чрез редица международни конференции – едната от тях е проведена в периода 9-23 юли 1989 г. от МГИМО на МИД на СССР, съвместно с Института за глобален конфликт и сътрудничество на Калифорнийския университет и Университета в Съсекс (Великобритания). В нея участват учени от 14 държави. Единият от докладите по афганския проблем е на В. В. Басов (МГИМО) и И. Ахмад (Хемпширския коледж, САЩ), направили исторически анализ на военнополитическата ситуация в Афганистан и посочили няколко варианта за по-нататъшното развитие на събитията. Предложенията са насочени към по-дълбоко сътрудничество на СССР и САЩ в разрешаването на този проблем³⁵. В саудитския град Таиф на по-ниско равнище се провеждат също така и разговори между представители на съветското правителство и на афганската опозиция, целящи намаляването на кръвопролитията и възстановяването на мира на територията на ДР Афганистан. Тези разговори са осъществени от първия заместник-министър на външните работи и посланик на СССР в Афганистан Юлий Воронцов и от представителите на „алианса на седемте“³⁶. Паралелно с това трябва да се спомене, че на територията на ФРГ е съществувала също така и служба за подпомагането на опозицията на територията на ДРА. Това е т.нар. Бюро на майора от бундсвера Ерик Котни в гр. Щутгарт, което действало със знанието на командването на бундсвера³⁷. Този факт става известен с помощта на журналистите от берлинския вестник „Унзеере цайтунг“, които осведомяват световната общественост³⁸.

³² На територията на Конфедерация Швейцария Генералният секретар на ЦК на КПСС Михаил С. Горбачов започва първите преки преговори с ръководството на САЩ по въпроса за изтеглянето на съветските въоръжени сили от ОКСВА и на съюзниците им от територията на ДР Афганистан. – Вж. по-подр.: *М. С. Горбачев. Жизнь и реформы.* Т. 2. М., 1995, с.14.

³³ Пак там.

³⁴ Пак там, с. 129.

³⁵ *Ю. А. Дубинин.* Международный семинар „Восток-Запад: всеобщая безопасность и контроль за вооружениями“. – Новая и новейшая история, 1989, № 6, с. 221; Пак там, 42-43.

³⁶ Работническо дело, бр. 348, 13 дек. 1988 г.

³⁷ Вечерни новини, бр. 294 (9988), 14 дек. 1984 г.

³⁸ Пак там.

В състава на ОКСВА своята бойна служба отбиват щабовете, офицерите и други военнослужещи от състава на пет съветски въздушнодесантни дивизии и от две въздушнодесантни бригади (тяхната служба преминава през бойните подразделения на 103-а гвардейска Витебска (с дислокация в гр.Кандахар) и 105-а Псковска въздушнодесантни дивизии, 66-а десантно-шурмова бригада (с дислокация в гр. Кунар – гр. Гарdez) и др., на осемте мотострелкови дивизии – 5-а гвардейска (с дислокация в Шинданд), 108-а гвардейска (с дислокация в гр.Кабул), 201-а, 357-а, 360-а и др.), 70-а отделна мотострелкова бригада и др., на двете танкови дивизии, двете авиационни дивизии (общо 270 самолета) и няколкото отделни вертолетни полка и ескадрили (вкл. отделните смесени и отделните вертолетни – 280-и ОВП, 181 ОВП, 335 ОВП, 292 ОВП, 50 ОСАП и др.), разположени на територията на ДРА³⁹.

През 1985 г. на базата на 5-а отделна бригада със специално назначение е формиран отделен отряд за специално назначение за изпълнението на интернационалния дълг на територията на ДРА. Бригадата е формирана през юни 1962 г., когато нейното ядро е съставено от офицери-курсанти на Военнодипломатическата академия. Тя се намира в пряко подчинение на Главното разузнавателно управление на Генщаба на Министерството на отбраната на СССР. Участва в повече от двадесет армейски и войскови учения, при това някои от тях толкова мащабни като „Днепър-67“, „Авангард-76“, „Березина-78“, „Запад-81“ и др.⁴⁰ По време на бойните действия на територията на ДРА от състава на бригадата загиват 105 военнослужещи, а 339 са ранени. Повече от 700 от нейните военнослужещи са наградени с различни съветски и афгански ордени и медали и други бойни отличия⁴¹. Само за периода 1985-1989 г. по време на пребиваването си на територията на ДРА белоруските спецназовци извършват 250 бойни излизания в разположението на бандформированията на „непримиримата опозиция“, унищожават 2851 въоръжени моджахеди, 29 крупнокалибрени картечници ДШК, 17 РПГ-та, 10 минохвъргачки, 4 ПЗРК и много друго оръжие и бойно въоръжение с британски, китайски, американски, западногермански и друг произход⁴².

През юли 1980 г., на територията на СССР е изтеглена първата група съветски войски. Тя включва танковите полкове на 5-а и 108 мотострелкови дивизии, отделна артилерийска бригада и ракетните дивизиони, имащи на въоръжение комплексите тип „Луна“⁴³.

На територията на ДРА са изградени 11 летища с полоси, пригодни за приемане на авиация, разположени във височинни условия (това са бъдещи-

³⁹ *Малая война...*, с. 350.

⁴⁰ *Республика, Минск*, № 4, (2560), 9 студения 2001; № 44 (2600), 23 лютаго 2001.

⁴¹ *Республика, Минск*, № 44, (2600), 23 лютаго 2001; *Войска специального назначения (Энциклопедия военного искусства)*. Минск, 1988, с. 276.

⁴² *Войска специального назначения...*, с. 276.

⁴³ *Б. Громов*. Цит. съч., с. 131.

те авиационни и вертолетни бази на съветската и афганската правителствена авиация на ДРА около градовете Мазари-Шариф, Кундуз, Файзабад, Герат, Шинданд, Баграм, Кабул, Джелалабад, Хост, Бамиан и най-южното – около Кандахар. От тях със съвременни полоси за излитане и приземяване (СПИП) са само петте летища, които са разположени около градовете Кабул, Баграм, Бамиан, Шинданд и това на юг – около Кандахар⁴⁴. Летището около Хост имало само подготвена полоса направо върху земята, полоса която не била способна да приема самолети на изстребително-бомбардировъчната и щурмова авиация. Летището на Бамиан било разположено в главната хазарейска провинция, в която живеят хазарейци, таджики и пуцуни-номади⁴⁵. При нужда, допълнителна авиационна поддръжка за въведените въоръжени сили от състава на ОКСВА и за армейските операции на афганските правителствени войски, верни на правителството на ДРА, се оказвала и от транспортната, бомбардировъчната и изстребителна авиация, разположена на летищата на съветска територия зад съветско-афганската граница на река Пиандж – а именно на летищата Чиркика, Мара и Кокайта – т.е. от периметъра на действие на Туркестанския военен окръг. Един от тези полкове на тежката (стратегическа) бомбардировъчна авиация бил с командир бъдещия генерал-майор от авиацията на Съветската армия и бъдещ пръв президент на Чеченската република Джохар Мусаевич Дудаев⁴⁶.

След въвеждането на съветските войски и техника на територията на Афганистан, бойните действия могат хронологично да бъдат разделени на четири периода:

Първи период: декември 1979-февруари 1980 г. Характеризира се с интензивното прехвърляне през съветско-афганската граница на различни видове и родове войски и бойна техника приблизително с численост от четири дивизии и различни спомагателни подразделения⁴⁷. Започва изграждането на поддържащата инфраструктура на възловите пунктове (летища, комуникациите, отбраната на стратегическите пунктове при транспортирането на нужните стоки и товари, снабдяването с продоволствие, медицинско оборудване и т.н.) на афганска територия в районите, които не са заети от бандформированията на „непримиримата опозиция“. В състава на ОКСВА има само една рота армейски спецназ. Управлението на 40-а армия е поето от новия командващ генерал-лейтенант Юрий В. Тухаринов⁴⁸.

Втори период: март 1980-април 1985 г. От страна на подразделенията на ОКСВА се пристъпва към активни бойни действия на различни участъци от

⁴⁴ В. Марковский. Цит. съч., 4-5.

⁴⁵ И. Щедров. Золотая долина Бамиана. – Вокруг света, 1983, № 2, 6-7.

⁴⁶ А. Куликов, С. Лембик. Чеченский узел. Хроника вооруженного конфликта 1994-1996 гг. М., 2000, с. 26.

⁴⁷ История войн и конфликтов. Т. 2. Минск, 1997, с. 142.

⁴⁸ Н. Котев. Цит. съч., с. 115; Д. Миллер. Командос: Формирование, подготовка, выдающиеся операции спецподразделений. Минск, 1999, с. 361. с. 361. Б. Громов. Цит. съч., с. 85.

територията на ДРА, както и провеждането на крупномасабни армейски операции. С помощта на граждански и военни съветници и специалисти започва реформирането на изградената преди това структура на въоръжените сили на Афганистан, както и изпращането на кадри в различни военни и граждански академии и университети в държавите от бившия Варшавски договор (общовойскови, танкови, транспортни, военноморски, военнополитически, военномедицински, дипломатически, технически, хуманитарни и т.н.). От страна на правителството на ДР Афганистан, начело с Бабрак Кармал, са направени две официални Заявления относно пребиваването на войските на ОКСВА на територията на ДР Афганистан – това от 14 май 1980 г. и това от 24 август 1981 г.⁴⁹ В този период се провеждат редица армейски операции по направлението на долината на р.Пандшер, в района на планинския масив Луркох около гр.Фарах (Фарахската операция), и т.н. Силите на армейския спецназ* нарастват на 4 батальона (две бригади)⁵⁰.

Трети период: май 1985-декември 1987 г.: поради изтеглянето на част от подразделенията от състава на съветските въоръжени сили, разположени на територията на ДР Афганистан (шест полка), се преминава към извършването на армейски операции предимно със силите и средствата на десантно-щурмовите маневрени групи от състава спецназ и нанасянето на въздушни удари от бомбардировъчно-щурмовата авиация и чрез вертолети от авиополковете и вертолетните полкове, разположени в стратегическите пунктове на територията на ДРА. Продължава и нараства интензитетът на сблъсъците при пресичането на границата от страна на бандформированията от „непримиримата опозиция“ от територията на Пакистан, аятолистки Иран, както и на тези от афганските райони, намиращи се под контрола на ръководителите на „непримиримата опозиция“. Начело на властта, в качеството си на генерален секретар на НДПА идва Наджибула. По-голямите армейски операции от интензивния трети период са армейската операция по освобождаването на пътя между градовете Гардез и Хост от април 1986 г., армейската въздушнодесантна операция „Пустиня“** от юли 1987 г. (в нея участвуват с вертолетен десант около 7000 десантчици и спецназовци), армейската въздушнодесантна операция „Плотина“ от есента на 1987 г.,

⁴⁹ Правда, 15 май 1980; 26 май 1980.

* По други сведения, в този период двете бригади са имали в състава си 8 батальона „спецназ“, с щабове в градовете Джелалабад и Лашкаргах, като на всяка бригада се придавали отделни вертолетни ескадрили – 205-а и 239-а ОВЕ. Те имали за задача да прикриват приграничните райони и „южния пояс“ на ДРА. Вж: *В. Марковский*. Цит. съч., с. 84.

⁵⁰ *Н. Котев*. Цит. съч., 116-117; *Д. Миллер*. Цит. съч., с. 361;

** Една от версиите за названието на армейската операция идва от самата история на съветското военно изкуство. Тя е свързана с операциите срещу германците и италианците в Либийската пустиня на известния на запад съветски офицер Владимир Пеняков, създал подразделение за действие в тила на противника, известно като „Частната армия на Попски“ („Popski's Private Army“), отличило се с редица дръзки нападения в тила на Африканския корпус на генерал Ервин Ромел – Вж: Стандарт, бр. 3287, 25 февр. 2002.

Алихелската армейска въздушнодесантна операция (на север от гр. Хост) и т.н.⁵¹

Четвърти период: януари 1988 – февруари 1989 г. поетата от новия командващ генерал-лейтенант Борис Громов 40-а съветска армия (бившия ОКСВА) провежда редица армейски операции на територията на ДРА, като успява да осигури безпрепятственото изтегляне на армейските подразделения, оставени за прикритие в различни части на територията на ДРА (такива като гарнизоните на Герат, Шинданд, Хост, Джелалабад, Кандахар и т.н.), преминаването им през прохода Саланг и прехвърлянето им през река Пияндж на съветска територия. Осъществени са редица армейски операции сред които по-важните са „Магистрала“, „Тайфун“ и др.

Силите на съветския армейски спецназ нарастват на 12 батальона, сведени в 6 отделни бригади⁵².

Паралелно с развърщането и влизането в бойни действия на съветската изтребителна и шурмова авиация, съветските въоръжени сили от състава на ОКСВА започват да провеждат и първите големи армейски операции. Една от тях има за цел блокирането и овладяването на важен укрепен район, намиращ се под контрола на пушунската въоръжена опозиция, който се намирал в непосредствена близост до гр. Фарах (в района на масива Луркох). Армейската операция се провежда от 8 до 17 май 1980 г. Армейската операция е осъществена от командването на ОКСВА в навечерието на празника 9 май 1980 г. и влиза в историята на военното изкуство като „Фарахската операция“. Особеното при провеждането и е, че при овладяването на прохода, преодоляването на минните полета и другите създадени противопехотни и противотанкови изкуствени заграждения, са били открити и унищожени 28 бетонни бункера и оборудвани като дълговременни отбранителни точки (ДОТ) редица пещери. По време на армейската операция авиацията успява да извърши повече от 250 бойни полета. Тук от подразделенията на ОКСВА за първи път е използвана реактивната артилерия (реактивни установки за залпов огън). Противникът от въоръжената опозиция дава като загуби около 800 моджахеди⁵³. Съвместно с подразделенията на 5-а гвардейска мотострелкова дивизия и 70-а отделна мотострелкова бригада, в операцията вземат участие и подразделенията на 21-ва пехотна бригада на правителствените войски⁵⁴.

За пролетно-летния период изтребителната, бомбардировъчната и разузнавателната авиация успява да извърши над територията на ДР Афганистан 8029 бойни полета⁵⁵.

⁵¹ Е. Г. Никитенко, Н. И. Пиков. Развенчанный миф о непобедимости племени джадран. – Военноисторический журнал, 1995, № 2 (март-април), 73-79; Гриф секретности снят. Потери вооруженных сил СССР в войнах, боевых действиях и военных конфликтах. Статистическое исследование (под общата редакция на генерал-полковник Г. Ф. Кривошеев). М., 1993, с. 401.

⁵² Н. Котев. Цит. съч., с. 117; Д. Миллер. Цит. съч., с. 361.

⁵³ Е. Г. Никитенко. Цит. съч., с. 35.

⁵⁴ Б. Громов. Цит. съч., с. 140.

⁵⁵ Пак там, с. 27.

Тук е уместно да се отбележи, че самолетите и вертолетите на съветските въоръжени сили от ОКСВА и тези на афганските въоръжени сили, верни на правителството на ДР Афганистан, изпълняват редица сложни авиационни задачи, имащи за цел да осигурят безопасността на разположените на подразделенията от ОКСВА и на афганските правителствени сили, както и на работата на гражданските специалисти при строителството и обслужването на отделни стратегически обекти⁵⁶.

Някои от вертолетните полкове на афганските правителствени въоръжени сили са командвани от кадрови офицери на съветската армия. Такъв полк, разположен в най-южната провинция на Лашкаргах, която се намира на стика на границата на трите мюсюлмански държави – хомейнистки Иран, исламистки Пакистан и ДР Афганистан, е командван от полковник Василий Баранов от 1982 г. до 1984 г. (25 месеца). Полкът постоянно участва в бойните действия в района на пустинята Регистан и в районите на Чиханджир и Кандахар, като прехваща от въздуха и унищожава нелегални кервани с оръжие и боеприпаси за моджахедите от „непримиримата опозиция“⁵⁷.

Особено опасни били бандите, които масирано използват ръчните противотанкови гранатохвъргачки РПГ-7 срещу съветската бронирана и транспортна техника. Много често с подобни устройващи засади групи от моджахеди, които били въоръжени с РПГ-та, се сблъскали съветските войници и офицери на територията на Афганистан⁵⁸. Често пъти съветските военносслужещи и граждански специалисти се натъкват на различни минирани обекти и подготвени минни полета, поставени от привържениците на „непримиримата опозиция“ – моджахедите. Сред противопехотните мини, с които се сблъскават въоръжените сили от ОКСВА, може би най-опасни са италианските мини, изработени в дървено сандъче, факт който не позволявал те да бъдат откривани със стандартната минотърсачна техника. Но и тези противопехотни мини били успешно неутрализирани от обучените кучета на сапърните служби, които при нужда са „способни избирателно да открият доста малки количества взривни вещества“⁵⁹. На територията на Афганистан масово се използва и друг вид оръжие – т.нар. едностволна реактивна артилерия – ракети, които се разполагат от моджахедите по склоновете на планините около охраняваните от съветските части жизненоважни обекти. Такива едностволни ПУ-контейнери масово се внасят през границите на Афганистан⁶⁰. На територията на Афганистан започват да се по-

⁵⁶ *Н. Котев, А. Котева.* Някои неизвестни проблеми...

⁵⁷ Република, Минск, бр. 125 (2681), 9 червеня 2001.

⁵⁸ *Малая война...*, 488-489.

⁵⁹ *Р. Ронин.* Своя разведка. Способы вербовки агентуры, методы проникновения в психику, форсированное воздействие на личность, технические средства скрытого наблюдения и съема информации. Практическое пособие. Минск, 1999, с. 279.

⁶⁰ *С. Ткаченко.* Повстанческая армия: тактика борьбы. Минск, 2000, с.478. Терминът ПУ-контейнер е въведен от украинския автор С. Ткаченко. В действителност това са НУРС-ове (най-често от типа С-5), които членовете на „непримиримата опозиция“ намирали много често в районите на авариралите бойни вертолети и шурмови самолети.

явяват и отреди от арабски и други наемници, които били финансирани от разположените на територията на Пакистан през 1983-1984 г. две организации „Ислямския фонд за спасение“ и „Домът на последователите“ („Мактаб-ал-Кидамат“), занимаващи се с финансирането и обучаването на наемниците⁶¹. Така например само по време на боевете през втората половина на 1988 г. в провинциите Кандахар, Кундуз и Нангархар, са били убити двама американски, 6 пакистански и 6 арабски военни инструктори, обучаващи отрядите на въоръжената опозиция⁶². Главната опасност за законните правителства на ДР Афганистан идвала от разположения на територията на Пакистан „Алианс на непримиримата опозиция“, в която влизат организациите на „Движението за ислямска революция на Афганистан“ на пушуна моулави Мухамад Наби (Мухамеди), въоръжените отряди на таджика Ахмад шах Масуд, въоръжените формирания на „Националния ислямски фронт на Афганистан“ на пушуна пир Саид Ахмад Гилани, организацията „Национален фронт за спасението на Афганистан“ на потомствения хазрат Сибхатула Моджадеди, на „Ислямската партия на Афганистан“ на пушуна Гулбеддин Хекматияр, партията „Ислямското общество на Афганистан“ на таджика Бурхануддин Раббани и партията на Юнус Халес. Всички тези организации и партии влизали в т.нар. „Ислямски съюз на моджахедите на Афганистан“ или „Алианса на седемте“, чиято цел била „освобождането на Афганистан, даването на отпор на руския империализъм“ и създаването на теократическа държава, В „Алианса на седемте“ Бурхануддин Раббани оглавявал неговия Военен комитет. „Алиансът на седемте“ всъщност безуспешно се опитвал да отмести от военнополитическата сцена такава могъща афганска правителствена организация, каквато е съществуващата по това време ДОМА (Демократическата организация на младежта на Афганистан). „Алиансът на седемте“ получавал голяма помощ от пакистанското правителство, което обаче не винаги било добре разположено към полевите командири и техните отряди. Така например, през декември 1985 г., пакистанският режим провел редица големи военни операции срещу пушунските племена, населяващи района на стратегически важния Хайберски проход, чиито 16 вождове отказвали да се подчинят⁶³. Освен на територията на Пакистан, въоръжената афганска опозиция имала създаден свой съюз и на територията на Иран – т.нар. „съюз на осемте“, с говорител Мохамад Карим Халили⁶⁴.

Много от полевите командири признават управлението на НДПА и политиката му за национално примирение и преминават и на негова страна. Такъв е и Сеид Мансур Надери, при чиято поддръжка исмаилитите (една от

⁶¹ Е. П. Кожушко. Современный терроризм: Анализ основных направлений. Минск, 2000, с. 307.

⁶² Работническо дело, бр. 305, 31 окт. 1988.

⁶³ Пак там, бр. 340, 6 дек. 1985.

⁶⁴ Пак там, бр. 38, 7 февр. 1989.

големите групи на шиитското течение на исляма) постепенно вземат под контрол територията на провинцията Баглан и надежно охраняват почти 300 км участък на пътя Хайратон-Кабул. Синът му Сеид Джафар е и командир на 80-а дивизия и губернатор на провинцията Баглан. Самият Сеид Мансур Надери е освободен от затвора след падането на режима на Хафизула Амин по личната молба на Наджибула⁶⁵.

По време на бойните действия особени трудности имало с метеорологичните условия – те като че ли изменят стратегията на въоръжените сили от ОКСВА за следващите години. Високопланинският характер на този особен театър на военните действия в Средна Азия, наличието на големи снеговалежи и т.н., блокирали провеждането на операциите особено през зимния сезон. За трудностите на съветските подразделения можем да съдим от едно писмо на офицера-артилерист Сергей Защепкин, който пише: „... планинските пътища всъщност са пътеки. Заради дъждовете и снеговалежите ние доста оригинално срещнахме 1981 г. – в походни условия. Планинските проходи бяха закрити и ние останахме откъснати в планините...“⁶⁶

Една от първите големи армейски операции, които се провеждат от съветските военновъздушни и сухопътни подразделения от състава на ОКСВА на територията на ДРА е тази от април 1980 г., когато в долината на река Пандшер се използват срещу отрядите на таджикската въоръжена опозиция три съветски и два афгански правителствени батальона, които по време на операцията били прикривани от огъня на съветските артилерийски и танкови подразделения и от този на шурмовите вертолети. Тези бойни действия по неутрализирането и унищожаването на отрядите на вражеската въоръжена опозиция влизат във военната история като Първата пандшерска операция⁶⁷. Още през същата година в тактиката и стратегията на отрядите на въоръжената опозиция, ръководени от Ахмад Шах Масуд, Гулбеддин Хекматияр и др. лидери на афганската въоръжена опозиция, се отбелязва промяна в сравнение с периода преди навлизането на въоръжените сили от ОКСВА на афганска територия. Около укрепените крепости и райони в различните афгански провинции рязко нараства броят на моджахедските средства за ПВО, като по някой път тези зенитни средства (крупнокалибрените картечници ДШК китайско производство, 23-мм зенитни установки (ЗУ) и др.) достигат при отбраната на определен обект до няколко десетки броя, което затруднява работата на шурмовата авиация и на подхода на вертолетните десанти към противниковите обекти за атакуване.

От 19 юли 1981 г. се провежда нова армейска операция от съветските въоръжени сили на ОКСВА на територията на ДРА, която е известна като операция „Екзамен“⁶⁸. За място на съсредоточаване на съветската шурмова

⁶⁵ Правда, бр. 191 (25909), 10 юлия 1989.

⁶⁶ А. Белый. Офицеры Защепины. – Урал, Свердловск, № 2, февраль, 1983, с. 144.

⁶⁷ „Афганцы“. Рассказывают бывшие воины“ – Знамя, № 7, июль 1988, с. 201.

⁶⁸ И. Бедретинов. Штурмовик ОКБ П. О. Сухого СУ-25. М., 1994, с. 137, 141, 163, 166.

авиация отново е избрана авиобазата до гр. Шинданд. По време на операцията е осъществена поддръжка на настъпателните действия на съветската 5-а мотострелкова дивизия, командвана по това време от полковник Борис Громов и на 21-ва пехотна бригада на афганските въоръжени сили, верни на правителството на ДРА, която е осъществена в района на планинския масив Луркох, срещу отрядите на въоръжената опозиция. Блокадата и настъплението на обединените съветско-афгански въоръжени сили е поддържана от щурмовите самолети на 200-а отделна щурмова авиационна ескадрила (ОЩАЕ). В пространството на проходите, водещи към планината Луркох са поставени минни полета, изградени скални и бетонни заграждения, което затруднява блокирането, прочистването и овладяването на проходите към нея и унищожаването на крепостта. Единствено смъртта на генерал-майор В. Хахалов, свален с екипажа на вертолета си, принуждава в бой да бъдат хвърлени допълнително съветски десантни части, които след едноседмични боеве и загубата на осем души заемат базата на въоръжената опозиция, взривяват укрепленията и минирайки този път от своя страна района и пътищата към него, го напускат⁶⁹.

Втората Пандшерска операция се провежда от командването на ОКСВА от 17 май 1982 г. до 10 юни 1982 г. със задача очистването на долината на река Пандшер от антиправителствените въоръжени отряди на групировката на Ахмад шах Масуд – непризнатият крал на района на Чарикар и на Пандшер. Според съветските военнослужещи – участници във бойните действия в долината на река Пандшер, групировката на Ахмад шах Масуд, съдейки по подготовката, могла да бъде наречена регулярна армия⁷⁰. В бойните действия срещу нея вземат участие 12 000 човека, 320 танка и САУ, БМП и БТР, 104 вертолета и 30 самолета – от тях 12 Су-17МЗ. Успехът на десанта бил осигурен от разузнавателните самолети, които в продължение на 10 дни фотографират територията на противника с площ около 2000 кв. км⁷¹. С нарастването на темпа на операцията са направени 20 тактически десанта на съветските и афгански правителствени батальона, с общо число на десантници и спецназовци – 4200 човека. Главната цел на извършваните десанти е овладяването на господстващите височини, с цел да се отрежат пътищата за изтегляне на въоръжените отряди на опозиционния лидер – таджика Ахмад шах Масуд (Пандшерски лъв), като за тази цел на вертолетите се налагало да действуват на височини до 3500 м, за да могат оттам да унищожават разположените огневи точки на противника в околните планински склонове. За ожесточеността и мащабността на операцията говорил и фактът, че бордовите стрелци в продължение на триседмичната операция изстрелват по противника 415 226 картечни патрона, а пилотите – 559 противотанкови управляеми ракети (ПТУР), 10 549 авиобомби и 61 297 неуправляеми авиаци-

⁶⁹ В. Марковский. Цит. съч., с. 38, 40.

⁷⁰ Пак там, с.14, 80, 92; И. Бедретинов. Цит. съч., с. 14.

⁷¹ В. Марковский. Цит. съч., с. 80.

онни ракети (НАР), удобни за унищожаването на противниковите зенитни средства и картечните му гнезда, прикриващи цитаделата на командването на Ахмад шах Масуд. По време на операцията е заловен и първият ПЗРК „Стрела“ от моджахедите⁷².

Третата пандшерска операция се провежда в един период на завършване на сключеното преди това примирие между полевия командир Ахмад шах Масуд и представителите на съветското командване от декември 1982 до април 1984 г. Замисълът на новата армейска операция е да бъдат унищожени бандформированията, чиито атаки върху транспортните колони, придвижващи се от гр. Кабул в направлението на Саланг (южната част на Пандшерската долина), започват да нарушават нормалното снабдяване на афганската столица и другите градове. По време на Третата пандшерска операция, която се провежда през пролетта и лятото на 1984 г., само за един ден – 16 юни 1984 г., на базите си не се завръщат 5 вертолета. Този трагичен ден влиза в историята на бойните действия в съветско-афганската война като „денят на вертолетчика“⁷³.

По време на Четвъртата пандшерска операция, започнала през май 1985 г., която има за цел осъществяването на пълния разгром на бандформированията, намиращи се под командването на таджика Ахмад Шах Масуд, долината се прикрива от двеста противникови картечници и ЗГУ, в допълнение на които отрядите на въоръжената опозиция получават още тридесет 20-мм зенитни оръдия „Ерликон-Берле“ швейцарско производство, с далекобойност на стрелбата 2000 м⁷⁴.

През 1986 г. съветските въоръжени сили намаляват своята групировка войски на територията на ДРА – те извеждат шест полка, може би поради промяната на военнополитическия курс на ръководството на КПСС във външен и вътрешнополитически план, както и вероятно поради създаването на нови граници на влияние (във времето и географски) на редица групировки на „непримиримата опозиция“ – най-вече на тези на полевите командири таджика Ахмад Шах Масуд в района на Пандшер, чиято групировка се приема от съветските въоръжени сили като редовна армия (срещу която съветските войски правят 9 настъпления по време на 10-годишната война), на Амин Вардак в района на Кандахар, на узбека Измаил Хан в района на северозападен Афганистан, в държавата „Душмания“ (района на Джавара, на юг от Хост) и т.н.⁷⁵

През декември 1987 г. – януари 1988 г. се провежда една от най-напрег-

⁷² Пак там, 80-81, 92.

⁷³ Пак там, с. 82.

⁷⁴ Пак там, с. 14, 80, 92; *И. Бедретинов*. Цит. съч., с. 14.

⁷⁵ *В. И. Варенников*. Цит. съч., с. 30; *Малая война...*, с. 355; *Афганцы...*, с. 201. По-късно бе разпространено сведението, че от общата групировка на Пандшерския лъв, която наброявала 45 хиляди човека, по време на бойните действия са били унищожени две трети от състава ѝ. Вж: *Л. В. Шербашин*. Рука Москвы. Записки начальника советской разведки. М., 1992, с. 180.

натите и трудни военни операции, разработена от командването на 40-а съветска армия, известна под кодовото название „Магистрал“ (Магистрала). Целта на операцията, която била ръководена от командващия 40-а армия генерал-майор Борис Громов, е деблокирането на стратегическия път, водещ от гр.Гардез към гр.Хост, както и на самия град от обкръжаващите го въоръжени банди на „непримиримата опозиция“⁷⁶. За осъществяването на операцията са привлечени силите на 108-а, 201-ва мотострелкови дивизии, 103-а въздушнодесантна дивизия, 56-а отделна десантно-щурмова бригада, 345-и отделен парашутно-десантен полк, а от страна на афганските правителствени сили – следните съединения – 8-а, 11-а, 12-а 14-а и 25-а пехотни дивизии, 15-а танкова бригада и няколко подразделения със специално назначение, както и десет батальона на Царандой и др.⁷⁷ Бойните действия трябвало да се водят на териториите, контролирани от племето джадран, които още от времето на миналите два века, не признавали нито властта на афганския емир, хан, крал, нито на републиканските правителства⁷⁸. В населените места на граничещата с Пакистан афганска провинция Пактия и окръг Хост има много учебни центрове на боевиците, патронен завод, подготвени много складове с въоръжение, нелегален радиоцентър на „Гласът на свободен Афганистан“, подготвени много складове с въоръжение, доставено по нелегални канали от бандформированията на „непримиримата опозиция“ от територията на Пакистан. За откриването на подготвените огневи точки от противника, по време на операцията „Магистрал“ е извършен лъжлив вертолетен десант, като след това е нанесен мощен авиоудар по открилите се противникови цели в района на укрепения район Чарикар, при което са унищожени от 80 до 90% от неговата живата сила⁷⁹. Тук особена роля изиграват бомбено-щурмовите удари (БЩУ) на съветската авиация, излитаща непрекъснато от авиобазата Баграм, намираща се на надморска височина 1954 м⁸⁰. За ожесточеността на бойните действия говори фактът, че един от ръководителите на „непримиримата седморка“ – Гулбеддин Хекматияр, е принуден да разпореди прехвърлянето на формированията на моджахедите с числен състав от 3500 до 4500 човека от района на пакистанската провинция Пактия в района на бойните действия на племето джадран (Гардез-Хост) за отразяването на мощните удари на подразделенията на 40-а армия⁸¹. След овладяването на превала Сате-Кандау около гр.Хост (където бил блокиран съветско-авганския гарнизон), до покрайнините му десантирал от транспортни вертолетни съветски парашутнодесантен батальон и

⁷⁶ В. И. Варенников. Цит. съч., 30-31.

⁷⁷ Б. Громов. Цит. съч., с. 300.

⁷⁸ Вж. по-подробно книгата на Л.Темирханов. Восточные пуштуны. Основные проблемы новой истории. М., 1987.

⁷⁹ В. Марковский. Цит. съч., с. 19; И. Бедретинов. Цит. съч., с. 149.

⁸⁰ Пак там, с. 2.

⁸¹ Е. Г. Никитенко, Н. И. Пиков. Цит. съч., с. 76.

бригада на правителствения афгански „спецназ“⁸². Особено важна роля за деблокирането на гарнизона в гр.Хост изиграват пропагандата на специалните подразделения, сред които се очертават с репортажите си и информацията радиостанциите на гр.Гардез и гр.Хост, както и тази на афганската армия – „Гласът на афганеца“. В следствие на умело проведената операция на обединеното съветско-афганско командване и успешните действия на бойните подразделения в екстремни условия, пътят е деблокиран и в града е прехвърлена съответната помощ⁸³.

В този период започва и втората част на изтеглянето на съветските подразделения, които се намирали преди това на територията на Южен Афганистан, като изтеглянето е осъществено в направлението на столицата Кабул и авиобазата Баграм. Едновременно с това в Кабул под ръководството на нейния генерален секретар Наджибула НДПА провежда партиен пленум, на който се поставят сериозно въпросите за военнополитическата обстановка в ДРА и за неотложните мероприятия по реализирането на политиката за национално помирение⁸⁴.

На 23 януари 1989 г. започва военната операция „Тайфун“, в която вземат участие също така и шурмовите самолети СУ-25 с повишена БЖ (бойна живучест) и от девета серия, които имат за цел да нанесат „възможно най-голяма загуби на силите на въоръжената опозиция в централните и северните райони на ДРА“. Допълнително са произведени мощни артилерийски удари покриващи площно избраните цели, а така също за усилването въздействието на артилерийските нальоти са използвани пусковете на 92 броя тактически ракети „Луна-М“. Нанесени са и 46 бомбено-шурмови удари от армейската и фронтовата авиация в периода на 24-25 януари 1989 г., след което самолетите, намиращи се все още на летищата в ДРА, ги напускат и прелитат на летищата на съветска територия (т.е. от другата страна на р.Пиандж)⁸⁵.

Особено важен е въпросът с психологическата война, която се провежда на територията на ДРА. Известна още от периода на Втората световна война като „четвъртото оръжие“, тя има важно значение за осигуряването на психологическия климат на бойните действия. Наред с военните радиоретранслации, нужни за подразделенията на ОКСВА при осъществяването на бойните и другите видове военни операции, на територията на републиката, е трябвало да се възстановят радио и телевизионните предавания за гражданското население. Това се осъществява по споразумение за сътрудничество в областта на телевизията и радиопредаванията от 10 юли 1978 г.; за построяване на стационарна станция за спътникова връзка от системата на „Интерспутник“ от 11 септември 1979 г.; за сътрудничество в

⁸² В. Марковский. Цит. съч., с. 85.

⁸³ Н. Котев, А. Котева. Някои неизвестни проблеми...

⁸⁴ Правда, бр. 295 (25647), 21 октябрия 1988.

⁸⁵ В. Марковский. Цит. съч., с. 55.

подготовката на афганските национални кадри от 30 септември 1979 г., 24 декември 1980 г. и 29 януари 1981 г.⁸⁶ Благодарение на тези споразумения населението на гр. Кабул могло чрез телекомуникационната система „Марс“ да гледа много телевизионни програми от различни държави, като оборудването за ретранслиращата станция е монтирано от съветски и афгански експерти, а собствените телевизионни предавания се излъчват на двата официални езика в ДР Афганистан – пущу и дари⁸⁷. Съветската пропаганда на територията на ДРА започва реално пет години след влизането на съветските войски там. През 1985 г. в Афганистан е въведена в експлоатация построената от съветски граждански специалисти многоканална радиостанция „Буря“, която започва да провежда постоянно ретранслиране на предаванията на Московското, Ташкентското, Душанбинското и Кабулското радио. През 1986 г. на нейна основа е създадена съветско-афганска армейска радиостанция „Афган хак“ („Гласът на афганеца“)⁸⁸. По такъв начин съветското командване на 40-а съветска армия успява да неутрализира радиопредаванията на Би Би Си и тези на радиостанцията на „непримиримата опозиция“ – „Гласът на свободен Афганистан“⁸⁹. Съветските войски, разположени на територията на ДРА, получават значителен опит по въпросите на телепропагандата, която се използва в районите на дислокацията на крупните съветски и афгански гарнизони, в центровете на съветско-афганската дружба, при дейността на филтрационните центрове, като при това се приемат телевизионните предавания на кабулската и съветската телевизия чрез системата „Орбита“⁹⁰. Свои постоянни коментари за събитията на територията на ДР Афганистан водят много журналисти, сред които най-вече изпъкват журналистът международник Михаил Лещинский, Йона Андронов, писателят Александр Проханов, политическият наблюдател на ТАСС Аскольд Бирюков и др.

Голяма помощ в отразяването на бойните действия на територията на ДР Афганистан оказва пропагандистката структура на Съветските въоръжени сили. В това отношение от особено значение е разпространяването на печатното издание „Фрунзевец“ на Туркестанския военен окръг. По-късно един от неговите журналисти – Сергей Дишев, участник в бойните действия на територията на ДР Афганистан, чрез цикъл разкази отрази с неприкрити краски ужасът на войната в Афганистан⁹¹. От органите за специална пропаганда на 40-а армия и от Оперативния отдел на армията са използвани и други видове специални пропагандистки дейности – такива като комплекс-

⁸⁶ Дипломатический словарь. Т. 3, с. 106.

⁸⁷ *Afganistan today*, p. 29, 199.

⁸⁸ В. Г. Крысько. Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт). Минск, 1999, 410-412.

⁸⁹ Пак там, с. 411.

⁹⁰ Пак там, с. 413.

⁹¹ Юность, 1989, № 8, 2-21

ните действия на агитационните групи във войските. Тези действия предвиждали по замисъл „... продължителна работа в конкретен район на пропагандистки, военни и други сили, в хода на които наред с масираното идеологическо въздействие върху населението, на последното се оказвало значителна икономическа, материална, социална, медицинска, ветеринарна и стопанска помощ“, като по възможност въздействието обхващало както контролируемата територия от съветските и афганските правителствени войски, така и неконтролируемата територия⁹².

Първите сведения за бойните загуби на подразделенията от състава на ОКСВА във войната в Афганистан светът научава на 25 май 1988 г. На тази дата в пресцентъра на МИД на СССР началникът на Главното политуправление на Съветската армия и на Военноморския флот – армейски генерал А. Д. Лизичов съобщава на присъстващите съветски и чужди журналисти, че към началото на май 1988 г. броят на убитите съветски военнослужещи и граждански специалисти възлиза на 13 310 човека, на ранените – 35 478 и на изчезналите без вест – 311 човека. Тези цифри автоматично отхвърлят разпространяваните преди това от западните средства за масова информация завишени оценки за 40-50 000 убити съветски военнослужещи и граждански специалисти – опит на Запада да приравнят загубите от войната в Афганистан с тези на американските военнослужещи и граждански специалисти, дадени по време на войната в Индокитай през 60-те и 70-те години на ХХ в.⁹³ По време на бойните действия в тази 10 годишна война на територията на Афганистан, съветските въоръжени сили дават 1/43 част невъзвратими загуби от своите танкове, САУ-та, БМП-та и др. бойна верижна техника⁹⁴. Войната остави като военноинвалиди около 10 000 съветски военнослужещи и граждански специалисти⁹⁵.

Към 15 февруари 1989 г. съветските военнослужещи са построили или възстановили 150 учебни заведения, над 400 жилищни сгради, 30 болници и 35 джамии на територията на ДР Афганистан и др.⁹⁶

От първата половина на 1988 г. съветският съюз на обществата на Червения кръст и Червения полумесец започва да прави вноски в Международния червен кръст. Вноските вече напълно покриват разходите на тази международна организация за издирването, откупуването, връщането и пътуванията на съветските военнопленници. Точната сума на тези разходи за сега не се съобщава, така както и не се съобщава пълният списък на съветските военнослужещи, попаднали в ръцете на противника. Както е известно „непримиримата опозиция“ не признавала по време на съветско-афганската

⁹² Е. Г. Никитенко, Н. И. Пиков. Цит. съч., 74-75.

⁹³ С. Кондрашов. Из мрака неизвестности. Проблески гласности в царстве военных тайн. – Новый мир, 1989, № 8, 187-190.

⁹⁴ Ю. Петров. Большой секрет. – Нева, Ленинград, 1990, № 10, с. 147.

⁹⁵ Огонёк, № 2 (3259), 6-13 януари 1990, с. 7.

⁹⁶ Работническо дело, бр. 47, 16 февр. 1989.

война Женевската конвенция по въпросите на военнопленниците и публикацията на подобни данни би могла да доведе до печални резултати. И до днес представителите на Мисията на Международния червен кръст правят всичко възможно да спасят тези, които все още се намират като военнопленници при различните представители на „непримиримата опозиция“ на територията на Афганистан, Пакистан и другите държави⁹⁷.

Висши съветски и афгански бойни отличия за проявен героизъм по време на бойните действия получават повече от 200 хиляди военнослужещи и граждански специалисти от редовете на ОКСВА, като на 67 човека е присвоено и званието Герой на Съветския съюз (на 24 човека – посмъртно)⁹⁸.

По време на бойните действия на 40-а армия (ОКСВА), съветските въоръжени сили на територията на ДР Афганистан са ръководени от следните командващи (всичките със звание генерал-лейтенант) – Юрий В. Тухаринов, Борис Ткач, Едуард Аркадиевич Воробьев, Игор Николаевич Родионов, Виктор Петрович Дубинин и Борис В. Громов⁹⁹. След края на войната в Афганистан много от ветераните отиват на командни длъжности в Министерство на отбраната на РФ. Така например в периода, когато Министър на отбраната на РФ е бил генерал-полковник Павел Грачов (т.е. 1992-1996 г.), негови заместници са генерал-полковник Борис В. Громов (последният командващ 40-а армия на територията на ДР Афганистан), генерал-полковник Валерий Миронов (бивш командир на 108-а мотострелкова дивизия), генерал-полковник Георгий Кондратиев и началникът на Генералния щаб Виктор П. Дубинин (командващ 40-а армия преди генерал Борис В. Громов)¹⁰⁰. След войната, към много от ветераните от бойните действия в Афганистан се отправят редица необосновани обвинения – например има такива към Павел Грачов, Борис В. Громов и др.¹⁰¹ Кой е прав, ще покаже бъдещето, но едно е достоверно – за тази война учебници няма написани и надали ще има.

⁹⁷ Микроисследоване – Юность, 1989, № 8, с. 69.

⁹⁸ За фамилиите на някои от Героите на Съветския Съюз вж. по-подробно: *Н. Котев, А. Котева*. Някои неизвестни проблеми...

⁹⁹ *Б. Громов*. Цит. съч., с. 85, 135, 168, 173 и др.

¹⁰⁰ *Н. Зенькович*. Новости из Кремля, сър. М., 2001, с. 75, 269-270.

¹⁰¹ *А. Куликов, С. Лембик*. Цит. съч., с. 110; *И. Бунич*. Золото партии; *Р. Конквист*. Террор голодом. СПб, 1994, с. 275 и др.

**SOME QUESTIONS IN THE HISTORY OF THE SOVIET-AFGHAN WAR
(1979-1989)**

Avrora G. Koteva (The Netherlands)

Nikolai G. Kotev (Bulgaria)

The article is an attempt to give an answer to various little known questions in the history of one of the most terrible wars as regards length after the end of the Second World War. On the basis of new data are given detailed explanations and analyses of the separate periods of the war and many of the difficulties in achieving the goals of Soviet military policy for the Central Asian region. Many new pieces of information are provided about the military operations conducted separately or jointly with the governmental troops of the Democratic Republic of Afghanistan, military operations against the “irreconcilable opposition”, as well as about the policy on the domestic and the international arena of the governments of Nur Taraki, Babrak Karmal and Nadjibulla during the war years. At the end of the study an apparatus criticus is given with part of the notes being introduced for the first time in Bulgarian science.

ЧЕТАТА НА ХРИСТО БОТЕВ – БРОЙ И СЪСТАВ

Веселин Игнатов

В необозримата литература за четата на Христо Ботев в общи линии са осветлени въпросите за нейната организация, боен път, действия, значение и др. Доста е постигнато и при проучването на участниците и възстановяването на цялостния ѝ състав.

Все още обаче не са разрешени напълно проблемите за точния брой на четниците, за критериите, по които трябва да се окачествяват като такива съответните лица, за уточняването и прецизирането на поименния списък на четата. Настоящата работа е опит тези въпроси да бъдат разгледани още веднъж и доколкото е възможно – да допринесе за тяхното изясняване.

Брой на четата. Най-ранната информация за броя на четниците дава Хр. Ботев в писмо до Иван Грудов, Иван Кавалджиев и Георги Странски. От кораба „Радецки“, на 17 май 1876 г., той ги известява, че „Скоро ще да извикат 200 гърла“¹, а в телеграма за чуждестранната преса съобщава за 200 души български юнаци². Именно обявената от войводата закръглена сума заляга в твърденията на повечето очевидци – корабния екипаж, пътниците, турските власти, някои четници – и създава неяснотите при определянето на точния брой на неговите съратници.

В телеграма от 17 май 1876 г. до Дунавската параходна централа във Виена капитан Дагоберт Енглгендер известява, че е принуден от 200 пътници да спре при Козлодуй³. В доклада си за Централния инспекторат във Виена същият говори за „около 180 души“⁴, в протокола с показанията си – за „добре въоръжени 180 души“⁵, в спомените си – за 200 души, около 200 души⁶. На втория капитан Ботев казал, че е водач на „близо 200 въоръжени български въстаници“, поради което той сочи в показанията си „около 200

¹ Ботевите четници разказват. Сб. от писма, документи и материали. Съст. Н. Ферманджиев. С., 1986, с. 15.

² Пак там, с. 21.

³ Р. Стоянова. Социален произход и брой на Ботевите четници. – В: Четата на Христо Ботев. Сборник изследвания. С., 1985, с. 32.

⁴ Ботевите четници..., с. 372.

⁵ Пак там, с. 379.

⁶ Пак там, с. 396, 404.

души“⁷. За „близо 200 души“ свидетелства контролорът Йохан Капор⁸, а пътниците – за „около 200 революционери“⁹. В турски документ от 1 юни 1876 г., изготвен във Видин и изпратен в Русе, се сочат „около 200 души“¹⁰.

Второто в хронологичен порядък свидетелство за броя на участниците в четата от неин член оставя Никола Обретенов – в писмо от 20 август 1876 г. той известява брат си Ангел, че минал Дунава със 175 души под предводителството на Хр. Ботев¹¹. Същото число революционерът поддържа неизменно и в спомените си¹².

В своите бележки от октомври 1876 г. Йордан Кършовски привежда твърдението на Ботев, че на кораба са почти 200 души, а в изложението си сочи 185 юнаци¹³. Според Спас Соколов, писал около 1890 г., на „Радецки“ дружината се състояла от 175 юнака, а на Милин камък – от 212¹⁴. През 1900 г. Никола Кючуков определя броя на четниците на 186 души, но цифрите в хода на разказа му клонят към 190-195, дори 202 човека¹⁵. На разпита в Софийския затвор Димитър Икономов заявява, че са били около 200 души, защото чул Ботев да казва, че е войвода на 200 души¹⁶. През 1901 г. Христо Лазаров твърди, че всички в четата били 180 души¹⁷. Според Димитър Тодоров-Димитрото другарите му са около 200 човека¹⁸, за Йордан Йорданов-Инджето – 200¹⁹, Кирил Ботев говори за 200 души²⁰. В различни текстове се срещат цифрите 150, 300, дори 5000 човека²¹.

Разноречивостта в свидетелствата на очевидците и участниците обуславя неустановеността и в трудовете за четата. Захари Стоянов в своята биография на Ботев посочва 185, 195, към 200, 200 души, а в бележка към изготвения от него списък пише: „От тия 180 души днес живеят около 50-60 само.“²² Панайот Хитов определя броя на „около 180 души“²³, Георги Г. Ди-

⁷ Пак там, с. 380, 381, 499.

⁸ Пак там, с. 383.

⁹ Пак там, с. 328.

¹⁰ *Р. Стоянова*. Цит. съч., с. 32.

¹¹ *Н. Обретенов*. Дневници и спомени (1877-1939). Съст. В.Дюлгерова и Д. Минцев. С., 1988, с. 72.

¹² *Н. Обретенов*. Спомени за българските въстания. С., 1983, с. 288.

¹³ Ботевите четници..., с. 29, 32.

¹⁴ Пак там, с. 59, 62.

¹⁵ Пак там, 111-112, 124.

¹⁶ Пак там, с. 181, 182, 165.

¹⁷ *В. Тилева, З. Нонева*. Анкетните записи на д-р Параскев Ив. Стоянов „Материали за историята на град Ловеч“. – ИДА, кн. 57, 1989, с. 256.

¹⁸ Ботевите четници..., с. 227, 231.

¹⁹ Пак там, с. 218.

²⁰ Пак там, с. 288.

²¹ Пак там, с. 184; *Г. Тахов*. 209 хъшовски жития. Ч. 2. С., 1996, с.15; *Ив. Унджиев, Цв. Унджиева*. От Козлодуй до Камарата. – В: Четата на Христо Ботев..., с. 137.

²² *З. Стоянов*. Съчинения. Т. 2. С., 1983, с. 591.

²³ *П. Хитов*. Как станах хайдутин. С., 1982, с. 214.

митров – на 195 и т.н.²⁴ Най-обстойно въпросът е разгледан от Радка Стоянова, която с основание смята за достоверна цифрата, заявена от Ботев – 200 юнаци. Тя изготвя „най-пълния уточнен списък на Ботевите четници“²⁵, в който включва 205 имена.

За най-точни трябва да се приемат сведенията на Н. Обретенов, дадени само няколко месеца след събитието. Освен това техният автор е водел списък на четата²⁶, загубен в Етрополския Балкан²⁷, което се потвърждава и от Д. Т. Дмиитрото²⁸. Проблемът е, че Обретенов веднъж включва сред 175 и членовете на щаба²⁹, друг път ги изключва³⁰. Ако последното е вярно, с 12 от щаба – толкова ги представя самият Обретенов³¹, общият брой на участниците в четата възлиза на 187 човека. Спирам се на този вариант, тъй като получената сума е твърде близка до писалия само два месеца след Обретенов и независимо от него – Йордан Кършовски, който посочва 185 души без войводата, и до Н. Кючуков – 186. Това дава основание да се поддържа, че на кораба „Радецки“ целият състав на четата с войводата е от 187 революционери. Тази цифра се съгласува и с изявленията на Ботев, който закръгля броя на другарите си и изтъква 200 като максимална величина.

След акостирането на българския бряг, по една или друга причина, към четата се присъединяват още хора. В спомените на четниците има категорични данни за 3 души – Младен Павлов³², Георги Д. Катърджийси³³, Марко Василев Бошняков³⁴. Захари Стоянов причислява към четата Тончо Кунчев и Иван Тонев, присъединили се към нея в с. Бутан, първият убит на Милин камък³⁵, вторият се сражава в още два боя из планината, заловен е и съден в Русе³⁶.

Известно е, че четата сформира обоз в Козлодуй³⁷, подменя го в с. Бутан³⁸, а около с. Баница селяните от обоза са освободени³⁹. Част от тях загиват и няма информация дали са участвали в сражения. Това обаче дава основания на някои изследователи да включват в списъка на Ботевата чета няколко жители на селата Козлодуй, Бутан, Добролево и гр. Враца, които са

²⁴ Р. Стоянова. Цит. съч., 32-45.

²⁵ Пак там, с. 32, 45.

²⁶ Н. Обретенов. Спомени..., с. 305.

²⁷ Пак там, с. 335.

²⁸ Ботевите четници..., с. 238.

²⁹ Н. Обретенов. Цит. съч., с. 236.

³⁰ Пак там, с. 288.

³¹ Д. Минцев, В. Дюлгерова. Из кореспонденцията на Никола Т. Обретенов с историци и литератори. – ИДА, кн. 59, 1990, 151-152.

³² Ботевите четници..., с. 37.

³³ З. Стоянов. Цит. съч., с. 544.

³⁴ Пак там, с. 547.

³⁵ Пак там, с. 569; Г. Тахов. Цит. съч., с. 162.

³⁶ Г. Тахов. Цит. съч., Ч. 1, с. 248.

³⁷ Ив. Ангелов. От Козлодуй до Камарата. С., 1962. с. 40.

³⁸ Пак там, с. 41.

³⁹ Пак там, с. 45.

ангажирани като пътеводители и колари, а проф. Йоно Митев изразява мнение, че „коларите безспорно трябва да се сметнат за четници“⁴⁰.

Второто обикновено народно събрание приема следното определение за поборници: „онези, които доброволно са взели действително и доказано действие в разни политически движения за нашето освобождение, както и опълченците“⁴¹. Очевидно за такива следосвобожденските власти смятат само участниците в някаква форма на политическа борба – въстание, война, опълчение. В редки случаи се е зачитало и подпомагането на революционни прояви.

За да бъде признат за борец за свобода, съответният човек е трябвало да представи свидетелства, подписани от доказани поборници, които да удостоверят участието му с оръжие в ръка в революционни акции. Дори братът на войводата – Кирил, бил принуден да доказва, че е такъв с удостоверения на Н.Обретенов, Д. Т. Димитрото и др.⁴²

При подписването на поборническите свидетелства понякога са се удостоверявали непроверени или неверни данни, за да се помогне някому или взаимно да се подкрепят лица, нуждаещи се от признание и пенсия: на Христо Маринов Аврамов от Тетевен е съставено свидетелство, че „бил с четата на Хр. Ботев и пр.“, което не отговаря на истината⁴³, на Никола Стоянов-Хаджията от с. Куцина, Търновско, че освен в Ботевата чета „участвувал е и в други въстания за освобождението на Българин, като Хаджи Димитровото и пр.“⁴⁴, което засега не е доказано⁴⁵ и т. н. Изключение са Димитър Кутев, отказал пенсия като поборник⁴⁶ и Димитър Кючуков, който считал, че Отечеството не му е длъжник⁴⁷. Някои неграмотни поборници са подписвали на вяра каквото им е предложено⁴⁸. Ето защо при работа със запазените пенсионни дела трябва да се подхожда внимателно и критично.

Дори критериите, прилагани в следосвобожденската епоха от съвременна гледна точка да не се приемат безрезервно, уместно е признаването на участие в Ботевата чета да се базира на няколко изисквания: полагане на клетва, участие в боевете с оръжие. Защото става дума за войско формирование, за бойци. Всички останали са онова, което са – помагачи и колари.

Съобразно това разбиране, на базата на изворовия материал, към четниците, преминали р. Дунав, следва да се прибавят само Георги Д. Катьрджийски, Иван Тонев, Марко Бошнаков, Младен Павлов, Тончо Кунчев,

⁴⁰ *Й. Митев*. История на Априлското въстание 1876. Т. 2. С., 1988, с. 447.

⁴¹ *П. Пачкова*. Идейното развитие на поборниците след Освобождението. С., 1988, с. 34.

⁴² *Цв. Ценов*. Братята и сестрите на Христо Ботев. Перник, 1991, с. 85.

⁴³ *Р. Стоянова*. Ботевите четници от Тетевен и Тетевенско. – В: Сб. Тетевен. С., 1977, 115-116.

⁴⁴ *Г. Тахов*. Цит. съч., Ч. 2, с. 35.

⁴⁵ *В. Василев*. Още веднъж за участниците в четата на Хаджи Дидитър и Стефан Караджа през 1868 г. – Военноистор. сборник, 1988, № 4, 117-136.

⁴⁶ *Л. Лозанова*. Радецки' 66 С., 1973, с. 166.

⁴⁷ *Г. Тахов*. Цит. съч., Ч. 1, с. 194.

⁴⁸ Пак там, Ч. 2, с. 263.

за които има сведения, че се присъединяват въоръжени, биват зачислени и участват в боевете⁴⁹. Така общият брой на участниците-бойци в четата на Хр. Ботев се установява на 192 души. Като анекс към кадровия регистър може да се прибавят установени с положителност придружител, обаче без да им се вмениява статут на четници.

Състав на четата. Захари Стоянов публикува първия сравнително цялостен списък на участници в Ботевата чета. В него той включва 172 имена, посочени му от оцелели четници като Янко Боянов, Д. Т. Димитров, Н. Обретенов, К. Ботев, Й. Кършовски, Иваница Данчев, Прокопи Дянков, Димитър Ив. Багрянов, Руско Робов, Иван Кожухаров, Тенко (Христо) Христов, Н. Кючуков, Й. Йорданов-Инджето, Петър Ванков и „много други“⁵⁰. З. Стоянов подрежда в списъка четирима от присъединилите се към четата: Иван Тонев, Младен Павлов, Тончо Кунчев, Марко Бошнаков, но пропуска Г. Д. Катърджийски, макар да споменава в изложението си един кръчмарин, който я последвал⁵¹. Той записва двукратно под № 52, и № 85 Никола Мойнов Астарджиев, под № 23 и № 25 Сава Димитров Савов. Не узнал имената на други четирима четници, Захари Стоянов ги нарича „един турски арнаути“, № 42, „едно 17 годишно момче“, № 44, „един руски княз“, № 73, „един бошнав“, № 47 – техните самоличности се установяват впоследствие: Христо Иванов Арнаутина, Петко Енчев, Теофан Раданович (Арует Загрин), Ради Белев. От изброените в този списък лица не може да се смятат за участници в четата на Хр. Ботев: № 105 Григор Костов и № 84 Иван Докторов – четници на Сидер Грънчаров⁵², № 152, Захарий Петров – четник на Христо Патрев⁵³, № 172 Йовко от Силистренско – вероятно Йовчо Кея Пенчев, четник на Таню Стоянов⁵⁴, № 138 Никола от София – под тази легенда се прикрива на съдебния процес Димитър Николов Дишлията⁵⁵, № 24 Мито Ангелов, който полага усилия да сформира въоръжен отряд и да го съедини с Ботевата чета, но не успява⁵⁶, № 71 Христо от Севлиево – съден в Русе, но не се доказва, че е четник и бива освободен⁵⁷.

Върху открития през 1890 г. паметник на Хр. Ботев във Враца са нанесени имената на 182 четници, повечето от които съвпадат с регистрираните от З. Стоянов, осъществени са уточнения и добавки. Петър Спасов Симеонов-

⁴⁹ Пак там, Ч. 1, с.162. и с.145 – Васил Цвятковс „неположил клетва при слизането на четата.“

⁵⁰ *Р. Стоянова.* Социален произход и брой..., с. 33.

⁵¹ *З. Стоянов.* Цит. съч., с. 545.

⁵² *К. Кънчев.* Бойният път и съдбата на четата на Сидер Грънчаров през 1876 г. – ИПР, 1984, № 2, с. 81.

⁵³ *Р. Стоянова.* Социален произход и брой..., с. 33.

⁵⁴ *Г. Тахов.* Цит. съч., Ч. 2, с. 251.

⁵⁵ *Ал. Бурмов.* Съдбата на Ботевата чета след смъртта на войводата. – Четата на Христо Ботев..., с. 231.

⁵⁶ *Ив. Ангелов.* Цит. съч., с. 67.

⁵⁷ *Ал. Бурмов.* Цит. съч., с. 236.

Перо е повторен под № 65 и № 158, Н. М. Астарджиев – под № 36 и № 159, вместо Григор Костов е записан № 31 Георги Костов, № 150 Иванчо Хаджипетров всъщност е Йовчо Хаджипетров, № 26 от списъка на Захари Стоянов, № 153 неточно е назован Димо Чобанът вместо Илия, изпуснат е Димо от с. Агмаджалии, № 79 у З. Стоянов, добавени са действителните участници № 126 Саво Петров, № 146 Тодор Христов, № 26 Савво Вълков, № 105 Иван Кръстев от Русе, засвидетелстван изрично от Н. Обретенов, че е загинал и различен от Иван Христов Абрашев, четник на Таню Стоянов⁵⁸. Неправомерно са включени освен Зах. Петров, Ив. Докторов, М. Ангелов и № 77 Иван Цветков, четник на Сидер Грънчаров⁵⁹. № 76 Васил Попов от с. Бутан, чието име е Васил Цвятков Вълков, твърдял на съдебното заседание в Русе, че насила е взет и избягал, без да участва в боевете и да полага клетва⁶⁰; споменаван е и като Васил Иванов от с. Иван⁶¹, както впрочем е повторен и на самия паметник под № 182. Няма данни за лице от четата Иван Тончев от с. Бутан, № 114, освен ако не се визира тетевенецът Иван Тонев. Липсват потвърждения, че са Ботеви четници № 116 Панчо Дилов, № 117 Георги Озировски, № 145 Хаджи Цвятко от Плевен – от този град е установен само Хаджи Бенчо, № 157 Дончо Стоянов от Сопот – проблематично е при това дали може да бъде съотнесен към Дончо Иванов от с. Ловни дол от списъка на четата „Св. Георги“⁶².

Въпреки своите несъвършенства коментиранията два списъка са отправен пункт и ценно градиво за следващите изследвания, дори са повтаряни дословно или с незначителни корекции. Аналитично обобщение на постигнатото по темата за състава на четата е списъкът на Радка Стоянова, огласен през 1966 г., който съдържа 205 имена. Изследователката уместно изключва Зах. Петров, Ив. Докторов, Йовно от Силистренско, Никола от София. Погрешно счита, че Иван Кръстев е идентичен с Иван Хр. Абрашев и го пропуска, отъждествява Тонко Биволарчето, № 39 при З. Стоянов с Тодор Стойков Кочков, което не е точно, тъй като те са различни лица⁶³; не включва Никола Димитров от Бяла черква, Христо Иванов от Калкан дере, Христо Иванов от Габровските колиби, а приема за четници Григор Костов и Мито Ангелов. № 122 Нено Ив. Стоянов и № 133 Никола Стоянов подписват на 22 март 1877 г. жалбата до Великия везир на задържаните в Софийския затвор, а от това следва, че не са Ботеви четници, тъй като с изключение на Д. Икономов, П. Ванков и Спас Соколов всички са освободени още през 1876 г.,

⁵⁸ *Н. Обретенов. Дневници...*, с. 97. Може да е идентичен с другия Иван Христов от списъците на Зах. Стоянов, № 30 и на паметника, № 98, от с. Дели Османлар, т. е. четникът да е двукратно записан.

⁵⁹ *К. Кънчев. Цит. съч.*, с. 81.

⁶⁰ *Ал. Бурмов. Цит. съч.*, с. 232; *Г. Тахов. Цит. съч.*, Ч. 1, с. 145.

⁶¹ *Ал. Бурмов. Цит. съч.*, с. 232.

⁶² *Н. Обретенов. Спомени...*, с. 234.

⁶³ *П. Чолов. Неизяснени въпроси за Ботевите четници.* – ИПР, 1986, № 5, 62-63.

последният от тях – Коста Апостолов, през месец декември⁶⁴. № 197 Христо Минков Йосков се приема за четник на основата на твърденията на брат му и разчитането на неговото име в тефтерчето на войводата, което не доказва нищо в конкретния случай – записаният там Дамян Димитров например не се качва на „Радецки“⁶⁵, за № 203 Черню Неделев има само смътни сведения от Лакатнишко⁶⁶ и пр. Самата Р. Стоянова малко по-късно установи, че № 195 Христо М. Аврамов не е четник на Ботев⁶⁷. Може да се приемат за четници № 138 Пенко Грозев, заловен с групата на Д. Икономов и по негови показания – № 56 Данаил Митев Драганов, за когото все пак има съмнения дали не е от четата на Сидер Грънчаров⁶⁸, загинал докато помага на тежко ранения Пенчо Ралински № 141⁶⁹ и т. н.

В последвалите публикации бяха осъществени редица приноси. Петър Чолов например с основание обърна внимание, че участието в четата на № 183 Тодорин Томов не е потвърдено от нарочно полицейско дознание през 1901 г.; записаният на паметника под № 115 Кръстьо Генков, както личи от пенсионните му документи, трудно може да се приеме за четник на Ботев и пр.⁷⁰

През 1996 г. се появи най-мащабното изследване за състава на четата – енциклопедичният двутомник „209 хъшовски жития“. Неговият автор – Георги Тахов представя биографични бележки за всяко от лицата, които смята за бойни другари на поета-революционер. Самата цифра в заглавието показва, че благородните усилия на изследвателя неведнъж са били подведени от голословни информации, които създават главните трудности при възстановяването на истината вече 125 години.

Авторът квалифицира като Ботеви четници № 79 Дичо Кътовски, № 150 Петър Д. Семов, № 171 Стамен Шунелски, за които е доказано, че загиват като колари, не като въстаници, № 109 Кр. Генков, № 190 Тодорин Томов, № 129 Никола Вълчев, за когото два турски документа твърдят, че се съюзил с бунтовниците, слезли при Козлодуй, но на съдебното заседание това не се доказало – самият обвиняем отричал да е бил в четата и назовавал своя главатар Георги от Панагюрище⁷¹, № 47 В. Цв. Вълков, № 98 Йордан Денчев – четник на С. Грънчарсв⁷², за № 106 Кольо Семов, качил се на „Радецки“ от Калараш, откъдето не е известно да са се присъединявали четници, въпреки че е записан от Захари Стоянов и на паметника във Враца, няма неопровержими данни освен неговите собствени изявления, липсват

⁶⁴ Ботевите четници..., с. 188.

⁶⁵ Г. Тахов. Цит. съч., Ч. 1, с. 202.

⁶⁶ Пак там, Ч. 2, 201-202.

⁶⁷ Р. Стоянова. Ботевите четници..., с.116.

⁶⁸ В. Гилева, З. Нонева. Цит. съч., с. 254, 304.

⁶⁹ Г. Тахов. Цит. съч., Ч.1, с. 178.

⁷⁰ П. Чолов. Цит. съч., 60-61.

⁷¹ Г. Тахов. Цит. съч., Ч. 2, с. 15.

⁷² К. Кънчев. Цит. съч., с. 81.

такива и за № 107 Коста-Велев Попов-Крачун, за № 140 Пенко Гачев, когото дори ловешките поборници не припознават за четник, за № 149 Петко Мачев, № 21 Анастас Станев Хитров.

Г. Тахов необосновано идентифицира многократно споменавания от Н. Ключуков Хаджи Петър Самарджи от Троян с Хаджи Петър Хаджилиев от Берковица, Стоян Ангелов със Стоян Карастоилов; под № 52 отъждествява Георги Андреев от Карлово със съгражданина му Георги Кръстев, записани поотделно от Захари Стоянов – получило се името Георги Андреев Кръстев-Пиринчев, но липсва аргументация; под № 64 и № 69 представя Димитър Йорданов и Димитър Николов Йорданов, а привежда за двамата едни и същи сведения. Не е взето отношение към присъстващия в списъка на четата „Св. Георги“ Тодор Качев от Лом, пропуснат е Киро Хараламбов от Котел. Конкретно по състава принос на автора е доказването неучастието в четата на Иван Г. Драганов, Стефан Буюклу, Йото Мильов Фъндъшки, Драган Драганов, Ефрем Николов, Иван Балкански, когото незнайно защо малко по-рано в текста (с. 169) причислява към четата⁷³. Принос е включването на Димитър Пенев Николов, № 72, който в спомените си разказва, че с Ради Белев се изтеглят към Сърбия след смъртта на войводата.

След направените проучвания и разсъждения върху постигнатото до момента в изследването на състава на четата на Хр. Ботев може да бъде изготвен следният неокончателен списък на 192 участници в нея:

1. Христо Ботев Петков – войвода⁷⁴
2. Никола Дончов Войновски – военен командир
3. Никола Христов Симов-Куруто – знаменосец⁷⁵
4. Александър Хаджидимитров Чендов, с. Аладаглии, дн. Гергевец, Сливенско
5. Ангел Стойчев Велев, Карлово
6. Ангел Стоянов Коджабашев, Панагюрище
7. Ангел Тодоров Ковачев, Разград или с.Благоево
8. Андон Куков, Охрид
9. Антон Андреев Иванов, колиби Колишовци, Габровско
10. Антон Стоянов Танасов, Призрен
11. Антон Страхилов-Черногореца, Подгорица, Черна гора
12. Арует Загрин, Курландия, Латвия
13. Атанас Адександров Джумалиев, Севлиево
14. Атанас (Анастас?) Алексиев, Свищов

⁷³ Г. Тахов. Цит. съч., Ч. 2, 255-260.

⁷⁴ Поради разноречивите сведения на четниците за броя и имената на участниците в щаба, в началото на списъка са поставени само трите водещи лица.

⁷⁵ Във в. „Стара планина“ № 25, 3 ноем. 1876 г. се твърди, че знаменосец бил Христо Търновец, който паднал в първото сражение. Думата е за Куруто, чието бащино име Христов може би е в основата на недоразумението. Той загива в първия голям бой на Милин камък, както и знаменосецът споменат във вестника.

15. Атанас Гецов, с. Радно
16. Атанас Димитров, Горна Оряховица
17. Атанас Добрев Радославов (Попрафаилов), Шумен
18. Атанас Иванов Горов, Пещера
19. Атанас Николов Попвасилев (Свещаров), с. Горно Броди, Серско,

Гърция

20. Атанас Петров, Самоков
21. Атанас Хаджииванов Чартазанов, Горна Оряховица
22. Хаджи Бенчо Симеонов Николов, Плевен
23. Бойко Стоянов Толинов, Копривщица
24. Васил Георгиев-Троянчето, колиби Орешак, Троянско
25. Васил Иванов (Иванчев?), В. Търново
26. Васил Кънчев, Сопот
27. Васил Ненчев Рибаров, Тетевен
28. Васил Петков Кировски, с. Микре, Ловешко
29. Васил Стоянов, Троян
30. Васил Христов, В. Търново
31. Владимир Друмев Върбанов (Тодоров), Мачин
32. Вълчо Добрев Андов, Велес
33. Върбан Господинов Георгиев, Русе
34. Ганчо Василев Атанасов, Дряново
35. Георги Андреев, Карлово
36. Георги Апостолов Алексиев, Свищов
37. Георги Апостолов Минчев, Стара Загора
38. Георги Димитров Катърджийски, Оряхово
39. Георги Кръстев (Христев?) Пиринчев, Карлово
40. Георги Матев Николов, Свищов
41. Георги М. Стойков (Стайков?) - Пауна, Самоков
42. Хаджи Георги Найденов-Гръблаша, Тулча
43. Хаджи Георги Найденов Серяков, Троян
44. Георги Начев – Върли Гюро, с. Кочмаларе, дн. Отец Паисиево,

Пловдивско

45. Давид Тодоров Савов, Враца
46. Дако Йонков Вутков, с. Гложене, Тетевенско
47. Данаил Митев Драганов, Ловеч
48. Данчо (Дончо?) Иванов Русинов, с. Ловни дол, Севлиево
49. Димитър Генчев-Мичо, Бяла черква
50. Димитър Запрянков (Панков) Петков, с. Кайматлии, дн. Ценово,

Чирпанско

51. Димитър Иванов (Ванков) Багрянов, с. Стоевци, Севлиево
52. Димитър Колев Пантов, Габрово
53. Димитър Кутев Ганчев, Сливен
54. Димитър Кючука (Кючуков?), Егри паланка, дн. Криворечна паланка, Македония
55. Димитър Николов Дишлията (Пехливанина), Сливен
56. Димитър Николов Йорданов, с. Равна, Тетевенско
57. Димитър Николов Коленцов, с. Мирково, Пирдопско

58. Димитър Пенев Николов, с. Волюяк, Софийско
59. Димитър Попхристов Икономов, Троян
60. Димитър Стефанов-Казака, Сливен
61. Димитър Стоев Векилов, Копривщица
62. Димитър Тодоров Донков-Димитрото, с.Нова махала, дн. кв. Априлов, Габрово
63. Димитър Тодоров Любенов, Берковица
64. Димитър Тодоров Ночев, Пирдоп
65. Димо Гърдев Аджаров, Калофер
66. Димо Пенев – Чобана, с. Голяма Атмаджа, дн. Ястребна, общ. Ситово
67. Досю Стойнов Ковачев, Дряново
68. Драган Иванов Йотов, с. Разлив, съед. с Правец
69. Иван Дечев Маринов, с. Кочмаларе, дн. Отец Паисиево, Пловдивско
70. Иван Димов Попов, Калофер
71. Иван Карагеоргиев Димов-Кожухарчето, с. Малко Ченге, дн. Карагеоргиево, Айтоско
72. Иван Моканеца – Коджа Иван, от Добруджа
73. Иван Неделчев Маринов, Панагюрище
74. Иван Николов – Малкия Иван, от Силистренско
75. Иван Стойков Унгаров, Сопот
76. Иван Тонев, Тетевен
77. Иван Христов, с. Дели Османлар, дн. Владимирово, Добричко⁷⁶
78. Иван Цанев, Тетевен
79. Иваница Данчев Панчев, Свищов
80. Илия Видулов Спасов, Карлово
81. Илия Лазаров Ганчев-Джагаров, с. Локрско, Софийско
82. Илия Милчев Пандурски, с. Гложене, Тетевенско
83. Илия Тодоров-Хицоолу, Ловеч
84. Илия Божков-Чобана, с. Кара Омур, дн. Смилец, Силистренско
85. Йовчо Хаджипетров, Котел
86. Йордан Недев Йорданов-Инджето, В. Търново
87. Йордан Попхристов Кършовски, Елена
88. Кирил Ботев Петков, Калофер
89. Киро Хаджипенчев (Пеев) Киселски, В.Търново
90. Киро Хараламбов Попкиров, Котел
91. Кольо Гончев Колчев (Пенков), с. Крамолин, Севлиево
92. Кольо (Никола) Радев Рачев-Черкеза, Бяла черква
93. Коста Апостолов Алексиев, Свищов
94. Хаджи Костадин Попдимитров Костов, Сливен⁷⁷
95. Кръстю Андреев, Карлово

⁷⁶ Приемам, че е един и същ със засвидетелствания от Н. Обретенов Иван Кръстев, поради което не вписвам последното име.

⁷⁷ *Е. Дроснева*. Към биографията на Ботевия четник Хаджи Костадин Хаджидимитров от Сливен. – ИПр, 1992, № 5, 86-92. Обръща се внимание, че вероятно е имало още един четник със същото име.

96. Курти Божков-Чобана, с. Кара Омур, дн. Смилец, Силистренско
97. Кънчо Петров Скорчев, Трявна
98. Марин Ников Арнаудов, Шумен
99. Марин Петков-Тутната, Тетевен
100. Марко Атанасов, Браила
101. Марко Василев Бошнаков, Враца
102. Марко Иванов, Сливен
103. Мико Стоянов Соларски, с.Скравена, Ботевградско
104. Мито Цвятков Бакалов, Враца
105. Михаил Петров, Браила
106. Михаил Тодоров Каназирски, Болград, Бесарабия
107. Младен Павлов Калинов (Комитов), Видин
108. Младен Тричков, с. Барие чифлик, Пиротско
109. Неделчо Стоянов Цанев, Сухиндол, Севлиево
110. Неделчо Тинчев Кайков, с. Крамолин, Севлиево
111. Нено Иванов Ладжов, с. Смолско, Златишко
112. Никола Аврамов Богданов, с. Сопот, Ловешко
113. Никола Георгиев Димитров, с. Бяла черква (и Мачин)
114. Никола Иванов, В.Търново
115. Никола Иванов-Бучакчи, Габрово
116. Никола Иванов Кючуков, Сливен
117. Никола Мойнов Астарджиев, Ловеч
118. Никола Нанов Стоянов, с. Руска Бяла, Врачанско
119. Никола Нечев Попов, Калофер
120. Никола Пенчев (Ненев) Лилов, Калофер
121. Никола Тихов Обретенов, Русе
122. Пандели Стоянов Иванов, Видин
123. Пенко (Петко) Гачев, с. Микре, Ловешко⁷⁸
124. Пенко Грозев Симов, с. Българене, Ловешко
125. Пенко Минчев Стрелкин, Калофер
126. Пенко (Пенчо) Стаменов, с. Мирково, Пирдопско
127. Пенчо Христов Боев, с. Микре
128. Пенчо Цочев Ралински, с. Бели Осъм, Троянско⁷⁹
129. Пеньо Йончев Момчев, с. Осма Калугерово, дн. Асеновци, Ловешко
130. Петко Енчев, Лясковец⁸⁰
131. Петър Джорджев, от Македония
132. Петър Дюкмеджиев, Карлово
133. Петър Иванов, Ловеч

⁷⁸ З. Стоянов. Цит. съч., с. 588. Пише за Пенчо Сопотянецът, който имал 30 лири, но един черкезин му ги взел в затвора. Такъв четник не е известен от други извори и остава да се търси между затворените в София и Русе. Най-вероятен от тях е Пенко Грозев Симов от с. Българене в същия район, който не е включен в списъците на Захари Стоянов и на паметника.

⁷⁹ Възможно е да съответства на споменатия от Н. Кючуков Пенчо Димитров.

⁸⁰ Вероятно за неговата ранна гибел съобщава посоченият брой на в „Стара планина“ като „Петко от Горни турчета“.

134. Петър Иванов Кунчев, Карлово
135. Петър Киров Фитовски, Котел
136. Петър Маринов, Ловеч
137. Петър Недев Йорданов, В.Търново
138. Петър Николов Ванков, Свищов
139. Петър Паскалев, с. Глушник, Сливенско
140. Хаджи Петър Самсарджи, Троян
141. Петър Спасов Симеонов-Перо, Велес
142. Прокопи Попалексиев Дянков, Свищов
143. Ради Белев-Бошнака, с. Двор, Костиницко окр., Босна
144. Руско Стоянов Робов, Котел
145. Сава Букурещлията, с. Плевня, Драмско (и Гюргево)
146. Поп Сава Георгиев Катрафилов, Елена
147. Сава Димитров Панчев, Тетевен (Враца?)
148. Сава Младенов Раженев, Тетевен
149. Сава Пенев Рашев, В.Търново
150. Савво Вълков Вълчовски, с. Драшан, Врачанско
151. Саво Петров Савов, Враца
152. Славко Иванов Марков, Тетевен
153. Спас Иванов Соколов, Тулча
154. Стайко (Стойко) Колев Славчев, Дряново
155. Станчо Василев, Тетевен
156. Стефан Лазаров Газибаров, Сливен
157. Стефан Попов Димитров, с. Басарбово, Русенско
158. Стефан Христов Минчев, Карлово
159. Стефанаки Христов Савов, Враца
160. Стойко Димов Колев-Фучеджията, Тулча
161. Стою Петров, Лозенград
162. Стоян Ангелов Стойков (Ботушанов), Якоруда
163. Стоян Димов Стоянов (Стоян войвода), с. Казанка, Старозагорско
164. Стоян Колев Господински-Ловчалията, с. Българене, Ловешко
165. Тодор Илиев Попов, с. Върбово, Белоградчишко
166. Тодор Илиев Стойков-Тодориката, Ловеч
167. Тодор Качев, Лом
168. Тодор Кирков Стойков, гр. Сопот
169. Тодор Минков Петков, с. Долно Сахране, Казанлъшко
170. Тодор Николов Тодоров, София
171. Тодор Стойков Кочков, с. Микре, Ловешко
172. Тодор Стоянов Симеонов-Пиринчлиев, Неврокоп
173. Тодор Христов-Княза, Битоля
174. Тонко Главунски-Биволчето, с. Микре, Ловешко
175. Тончо Кунчев, Тетевен
176. Христо Аврамов-Арнаутина, Тетово, Македония
177. Христо Василев Бръмбаров-Гецин, Етрополе
178. Христо Велев Костов, Карлово
179. Христо Данчев (Дачев) Христов, Тетевен
180. Христо Иванов Дипчиков, с. Търхсво, Габровско

181. Христо Иванов-Калканделията, с. Кадкан дере, махала на Тетово
182. Христо Иванов Стоянов, с. Боженци, Габровско
183. Христо Иванов Хаджикирков-Тачо, гр. Сопот
184. Христо Лазаров Нечев-Хицо, Ловеч
185. Христо Маринов (Маринчев) Гадевски, Троян
186. Христо Лазаров Панчов-Моцов, Етрополе
187. Христо Стоянов Клинков, Етрополе
188. Христо Тодоров, Калофер
189. Цанко Минков Дечев, с. Турия, Казанлъшко
190. Цаню (Цоню) Данчев Каролев, Габрово
191. Янко Атанасов, Неврокоп
192. Янко Боянов Сидеров, с. Арбанаси, В.Търновско.

В този списък са включени и лица, посочени от Захари Стоянов или на паметника във Враца, за които обаче няма категорични доказателства, че участват в четата: Димитър Кючуков, Иван Димов Попов, Киро Хараламбов, Михаил Петров, Михаил Каназирски, Недолчо Ст. Цанев, Никола Нанов Стоянов, Никола Нечев Попов, Сава Букурещлията, Стефан Лазаров Газибаров, Христо Ив. Стоянов, Христо Тодоров. Включени са и хора, които впоследствие са убедили съответни изследователи в своето четничество, но твърденията им подлежат на проверка: Мико Стоянов, Димитър Пенев, Тодор Николов Тодоров. В спомените на четниците се посочват техни другари, които не може да бъдат идентифицирани за момента: Н. Кючуков говори за още един Досю, като не е ясно дали е сгрешил името⁸¹ или се касае за отделен революционер – изказано е мнение, че в Ботевата чета участва Десьо Матанов от Копривщица. Същият мемоарист споменава и Илия Георгиев от Тревненско, убит на Милин камък⁸². Н. Обретенов пише за Иван от Етрополе, заклан в родния си град⁸³ – него професор Ал. Бурмов смята за тъждествен с Христо Клинков⁸⁴, но това трябва да се докаже. Илия Лазаров разказва за още един Васил Стоянов от Троянските колиби⁸⁵.

Очевидно предстои още сериозна изследователска работа по коментираниите проблеми. Надявам се, че настоящето съобщение ще бъде полезно за следващите проучватели и те ще имат шанса да разполагат с допълнителни данни и документални материали.

⁸¹ Ал. Бурмов. Цит. съч., с. 208, 210.

⁸² Ботевите четници..., с. 124.

⁸³ Н. Обретенов. Спомени..., с. 257.

⁸⁴ Ал. Бурмов. Цит. съч., с. 207, бел. 139.

⁸⁵ Г. Тахов. Цит. съч., Ч. 1, с. 264.

HRISTO BOTEV'S DETACHMENT – STRENGTH AND COMPOSITION

Vesselin Ignatov

In the vast literature about Hristo Botev's detachment in general are elucidated the questions of its organization, battle route and engagements, importance, etc. A great deal has been done also in studying the participants and in establishing its entire composition.

Yet not fully have been solved the problems of the exact number of its members, of the criteria by which as such should be qualified certain persons, of specifying the exact muster-roll of the detachment. This paper is an attempt to re-examine these questions and as far as possible to contribute to their clarification.

АВСТРИЯ, БЪЛГАРИЯ И КРИЗАТА В СЪВРЕМЕННАТА ЕВРОПЕЙСКА КУЛТУРА

Петер Бахмайер (Виена)

Произходът на европейската култура

Европейската култура днес е в криза вследствие на глобализацията или новия световен ред под хегемонията на една единствена Суперсила.

Под култура разбирам обстойна система на ориентиране, която дава ценности, чрез посредничеството на изкуството, литературата, науката и образованието.

Старият европейски ред, характеризиращ годините до Първата световна война бе мултиполярен свят, който създаде през XIX в. пет големи сили в лицето на: Средни сили – Австрия и Германия, Западни сили – Великобритания и Франция, а също така и Русия, която бе свързана с двете монархии в свещен съюз, но в края на XIX в. премина на страната на Запада¹.

Европейската среда, която днес като независим политически и културен фактор вече не съществува, играеше през вековете особена роля. Тя е необходима част от истинския европейски ред.

Произходът на Средна Европа лежи в Свещената римска империя на германската нация с център във Виена, тя е по идея продължение на Римската империя и единството на всички европейски християнски народи. Чрез това можем да дефинираме европейската култура като съвкупност от класическата античност, християнството и германския идеализъм².

Историята показва и други, източни корени на европейската култура: Византийската империя, определена също като продължение на Римската империя, се пренася по-късно на север и североизток, и се настанява на славянските земи, там намира своя нов център в лицето на Москва след победата над Константинопол, който е наименуван „третия Рим“. Славянската православна култура, която след схизмата с Рим притежава също античност и християнски корени както останалите европейски народи, което

¹ R. Riemeck. *Mitteleuropa: Bilanz eines Jahrhunderts*. Freiburg, 1965.

² H. von Srbik. *Deutsche Einheit: Idee und Wirklichkeit vom Heiligen Reich bis Königgrätz (1935-1942)*, zitiert nach Walter Witschegg, *Österreich – der zweite deutsche Staat? Der nationale Gedanke in der Ersten Republik*. Graz, 1992, S. 27.

доказва нейната принадлежност към Европа³.

Германският идеализъм е на мнение, че историята не е дело на индивиди, а на народи, и от това възникна идеята за самоопределение на народите (Johann Gottfried Herder). Правото на живот на всяка нация е хуманитарна заповед. Нацията е незаменима, защото без нея няма да има история, култура и демокрация. Във философията на Хегел нравствената държава е реализирана свобода и общността е единство на всички, а икономиката служи като средство за осъществяване на свободата⁴.

Австрийската трагедия

Проблемът на Австрийската империя се състоеше в това, че властта бе концентрирана във Виена. Чрез договор от 1867 г. Унгарското кралство става втора сила в империята. Германците и унгарците са в това време основните носители на власт. За разлика от тях славянските народи не разполагат със самостоятелност, поради което либералните държави на Западна Европа наричат Австрия „затвор на народите“. През XIX в. е пробуждането на славянските народи към идеята на самоопределение на новия идеал за национална държава⁵.

Правилното решение – равноправен съюз между народите, е идея, развита в годините преди Първата световна война от престолонаследника Franz Ferdinand и от Kaiser Karl, което в октомври 1918 г. е разгласено чрез неговия манифест. Franz Ferdinand чрез желанието си за включване на славянските народи и преобразуването от двойната монархия Австро-Унгария в тройна, бива умъртвен защото е препятствие за тези, които искаха да премахнат стария ред⁶.

Национализмът отслабва структурата на империята, но нейното разпадане не беше дело на народите, които не желаеха нейния крах, а само промяна на структурата ѝ. Стара Австрия беше разбита от победителите в Първата световна война, които си служеха с националната идея за унищожение на последната наднационална държавна империя⁷.

Целта – разпадането на средноевропейските монархии, е постигната чрез Първата световна война и Версайският договор. Австрия като важен носител на културата, с влиянието си върху славянските народи, е винаги изключена като водеща велика сила.

³ J. Ratzinger. Europa – seine Grundlagen gestern, heute, morgen. Rede in Berlin am 28.11. 2000. – Kathpress, Wien, 29.11. 2000.

⁴ G.W.F. Hegel. Grundlinien der Philosophie des Rechts. Frankfurt a.M., 1970.

⁵ T. Jentsch. Kaiser Karl I: Opfer für sein Volk. Jaidhof, 1999; R. Lorenz. Kaiser Karl und der Untergang der Doppelmonarchie. Graz, 1959; P. Broucek. Kaiser und König Karl. Wien, 1995.

⁶ K. Heise. Entente-Freimaurerei und Weltkrieg. Basel, 1920; Pharos-Kohler. Der Prozess gegen die Attentäter von Sarajewo. Berlin, 1918.

⁷ Der Vertrag von Versailles mit Beiträgen von G. Bateson, H. Nicolson, A. Brecht, W.I. Levis u.a. München, 1978.

Австро-българските културни отношения

Връзките на Австрия с Балканските страни започват да се развиват след победата на християнските войски срещу турците в XVII и XVIII в. В края на XVIII в. във Виена се образуват търговски колонии с участието на всички Балкански народи в това число и на българи. Виена като столица привлича като магнит търговци, учени, студенти и хора на изкуството от Югоизточна Европа. Като духовен център на славянските народи в XIX в. Виена е от голямо значение и за Националното възрождане на българите⁸.

Съвременната българска култура през XIX в. по времето на Възраждането се характеризира от византийското културно наследство, от православната традиция и в тясна връзка с това от влиянието на Русия. Успоредно с това през втората половина на XIX в. и особено през първата половина на XX в. се усеща и влиянието на Средна и Западна Европа. Австрийски учени и изследователи започват да проучват българския народ. Felix Kanitz и Konstantin Jiresek излагат открити исторически творби пред немската общественост и обръщат по този начин внимание на подтиснатото положение на християнското балканско население⁹.

След освобождаването от турско робство през 1878 г., Австрия, която е главно в добри отношения с България, внася своя принос в изграждането на новата българска култура. През времето между 1878 г. и до края на Първата световна война, за 40-годишен период Виенският университет и други университети в Австрия обучават около 1000 млади българи, които по-късно спомагат за политическото, икономическото и културното изграждане на младата държава. По това време българската интелигенция започва духовно и културно да се ориентира към Средна Европа¹⁰.

Преките и косвените влияния от Австро-Унгария се разгръщат след 1878 г. във вече самостоятелното Княжество България.

В този период австрийски инженери и архитекти изграждат най-представителните сгради с обществени функции. Това са сгради за монархическата институция, за висшата държавна администрация, резиденции на чужди мисии и местни влиятелни личности, хотели, финансови и културни здания. Проф. Йоакимов организира преди три години една хубава изложба за австрийската културна школа в България и показва Минералната баня, построена от Емил фон Фьорстер, арх. А. В. Колар създава Градския дом, Хелмер и Фелмер изграждат Народния театър, Колар изгражда Военното училище, Военния клуб и Министерството на войната, В. Румпелмайер и Ф. Грюнангер

⁸ H. Heppner, R. Preshlenova (Hrsg.). Die Bulgaren und Europa von der Nationalen Wiedergeburt bis zur Gegenwart. Sofia, 1999; M. Lalkov, H. Heppner, R. Preshlenova (Hrsg.). Österreich, Österreich-Ungarn und die Entwicklung der bulgarischen Eliten. Sofia, 1999.

⁹ H. Генчев. Българската култура през XV-XIX в. (Die bulgarische Kultur 15.-19. Jh. Vorlesungen). С., 1988.

¹⁰ P. Bachmaier. Die Kulturpolitik Österreich-Ungarns gegenüber Bulgarien.

изграждат Княжеския дворец, Синагогата, Духовната семинария и Духовната академия¹¹.

Творчески силно изявени, за няколко години австрийците започват да диктуват архитектурната мода в София. Стилът им е в крак с историцизма, утвърден във Виена, както и в Европа от 1880-1890-те г. Едни от най-представителните си сгради Ф. Грюнагжер разработва в изящен необарок. Румпелмайер е до голяма степен съпричастен на френската дворцова архитектурна традиция; А. В. Колар и Й. Прошек симпатизират на средиземноморският късен Ренесанс; П. П. Бранг и К. Хайнрих, остават за дълго верни на еkleктиката. Дълбоко в себе си романтици, младите и изпълнени с творческа енергия български архитекти поемат в началните си професионални изяви, линията на архитектурния историзъм, предначертана от австрийските и чешки специалисти¹².

В периода между двете световни войни също се осъществяват активни австро-български културни отношения. През 1922 г. след разрухата от Първата световна война 4000 български студенти следват във Виенския университет, а други 2000 посещават други университети в Австрийската държава. Българите по това време са най-голямата чуждестранна студентска група, учеща в австрийски университети. Към размяна на културни начала спадат и посещения на австрийски артисти от Burgtheater и театъра в Josefstadt в София, австрийското девическо католическо училище „Sancta Maria“ в София, арменско мекхитаристко училище в Пловдив, както и изнесени концерти на български и австрийски музиканти във Виена¹³.

Културната политика на тоталитаризма

След Втората световна война България както цяла Източна и Югоизточна Европа попада в сферата на съветското влияние и българската култура се преустройва в духа на тоталитаризма. Решенията на Петия конгрес на Българската комунистическа партия (БКП), проведен през декември 1948 г., засягат пряко дейността на съществуващите в България художественотворчески съюзи на писатели, художници и други културни дейци. С тях се цели „всеобхватно настъпление на идеологическия фронт чрез правилна плано-

¹¹ P. Jokimov. Die osterreichische Architekturschule in Bulgarien: Sofia um die Jahrhundertwende. – In: Osterreichische Kultureinflusse in Sofia. 2. Auflage. Sofia, 1998; И. Конев. Българското възраждане и просвещението. (Die bulgarische Wiedergeburt und Aufklärung). С., 1998, (insbesondere Kapitelл „Österreich und die nationalkulturelle Identität der Bulgaren“), с. 244-293).

¹² P. Jokimov. Die österreicherische Architekturschule, a.a.o.

¹³ A. Suppan. Bulgarien und Österreich zwischen den beiden Weltkriegen. – In: Miscellanea Bulgarica 12: Bulgarisch österreicherische Beziehungen 1878-1996, hrsg. v. Ch. Cholioltschew, K. Mack, A. Suppan. Wien, 1998; M. Lalkow. Die Prüfungen der Zwischenkriegszeit (1918-1938). – In: K. Kalew. Tradition und Zukunft. Wien, 1999.

мерна съдържателна и целенасочена работа“, както каза Вълко Червенков¹⁴.

Съветският опит се сочи като „единствен, жизнуетвърждаващ и възможен за подражание“. Открива се „ждановският лов на вещици“. Поставления на Андрей Жданов дават видим тласък на съветизацията на българската култура. Както за българските творци, така и за интелектуалците от другите народнодемократични държави това се сочи като единствен опит, изпробван в практиката. Практическият резултат е наложеното признание на марксизма-ленинизма като „водеща и най-вярна теория в съвременното общество“ и най-вече – възприемането на социалистическия реализъм като „най-правилен и единствен художествен метод на изображение“. По силата на наложения в политическия живот на страната съветски опит, се зебелязва грубо вмешателство от страна на ЦК на БКП в живота на творческите организации¹⁵.

„В кривото огледало на социалистическия реализъм задължително се вместиат партийните символики, портретите на вождовете и героите комунисти, хепи-енд на всяка творба за верните на партията и на народа строители на новия живот, показани и утвърдени чрез екрана и сцената на съветската страна.“¹⁶

Идеологическата цел на комунизма е унищожаването на старата европейска култура и на отделни национални култури и изграждането на един „Нов човек“ и на едно „Ново общество“. Същевременно трябва да се признае, че има отклонения от тази цел и че има и значителни културни достижения по времето на комунизма. Националната култура на България – опера, театър, литература, изкуство, музика, народно творчество и наука – постига през 70-те и 80-те години разцвет с особено дейния принос на председателя на Комитета за култура Людмила Живкова¹⁷.

Този период се характеризира също от засилено австро-българско взаимно сътрудничество в културно отношение, което почива върху две решения на Политбюро на БКП през януари 1968 г. и май 1969 г. По предложение на външния министър Иван Башев неутрална Австрия се приема за център на българската културна работа на Запад¹⁸.

Политическите, икономическите и преди всичко културните връзки между България и Австрия по това време са силни, въпреки разликата в обществените системи на двете държави. Особено Дом „Витгенщайн“, който през 1976 г. със съдействието на Людмила Живкова става собственост на бъл-

¹⁴ A. Zlateva. Die Übernahme des sowjetischen Kulturmodells in Bulgarien. – Ost-Dokumentation, 4/1999, S. 21-26.

¹⁵ Ibidem, S. 25; A. Бенбасат, А. Свиткова. Случаят „Тютюн“ 1951-1952 г. (Der Fall „Tabak“ 1951-1952). С., 1992.

¹⁶ A. Zlateva. Op. cit., S. 30

¹⁷ P. Bachmaier. Brücken über den Eisernen Vorhang. – In: K. Kalew. Tradition und Zukunft: 120 Jahre diplomatische Beziehungen zwischen Bulgarien und Österreich. Wien, 1999, S. 94-117.

¹⁸ Ibidem, S. 104.

гарската държава, става най-голям български културен център на Запад, който е в действие до днес¹⁹.

Кризата в европейската култура

Глобалният ред след Втората световна война и конференцията в Ялта от 1945 г. очертават биполярен свят, в който европейската среда изчезва като независима политическа сила. Това беше кондоминиум между Съединените щати и Съветския съюз и неговите сателитни държави, който през 1989 г. изчезна с разпадането на комунистическата система в Източна Европа, а по-късно, през 1991 г., следва разривът и краят на СССР. Този биполярен свят не е заменен с мултиполярен, както се очаква, а е заместен с „нов световен ред под предводителството на Съединените щати“ – заяви американският президент George Bush на 30 януари 1991 г. преди началото на въздушните нападения над Ирак²⁰.

Европейският съюз прие в договорите от Маастрихт 1991 г. и от Амстердам 1997 г. принципите на неолиберализма – либерализацията, приватизацията и дерегулирането – определени накратко като глобализация. „Европа на регионите“ цели разпадането на националните държави и на техните конституции. Европейският съюз днес е в криза, която всъщност е културна криза, противоречие между ценностите на старата европейска култура и глобализацията. Европейският съюз е под влияние на глобалните структури и се отделя от европейската култура²¹.

Културната революция през 1968 г. и т. нар. „антиавторитарно движение“ – програмата се изработва от института Tavistock в Лондон и института за социални изследвания във Франкфурт – си поставят за цел да осъществят промяна на ценностите, в която традиционната европейска култура да се замени с една противоположна култура или алтернативна култура.

Културната политиката е оръжие, с чиято помощ се въвеждат промените. Изкуството не се определя вече чрез критериите „красиво – грозно“, а чрез полюсите „innovativ – nichtinnovativ“ (подновен-неподновен)²².

XXI в. се определя по думите на Збигнев Бжежински от американската култура като „първата универсална култура във века на глобализма“. Огромният прелом, който се наблюдава в сферата на комуникациите и изследванията, ще промени образа на човека и на историята. Днес човек преживява края на „века на Вестфалския мир“, края на „международната политика“,

¹⁹ P. Bachmaier. Brücken über den Eisernen Vorhang, a.a.O. S. 109.

²⁰ F. W. Engdahl. Mit den Ölaffen zur Weltmacht: Der Weg zur neuen Weltordnung. Wiesbaden, 1993.

²¹ Ch. Nürnberger. Die Machtwirtschaft: Ist die Demokratie noch zu retten? München, 1999; T. Evers. Auf dem Weg zum postmodernen Imperium? – Frankfurter Allgemeine Zeitung, 7.10.1997.

²² H. Böttinger. Die Kulturrevolution der Frankfurter Schule. – Ibykus, Nr. 27/1989, S. 45ff.

която се основава на принципа на националната държава. Сега, заявява Бжежински, е краят на историята на „homo sapiens“ и началото на „постхуманната история“. Това е един радикален отказ от постиженията в европейската култура. Трябва да признаем с мълчаливо съгласие, че американизирането е една форма на власт в сектора на информацията, технологията и е пунала трайни корени в културната индустрия²³.

Превратът от 1989 г. в Източна Европа бе също един вид културна революция, той причинява десъветизация на културата, която в повечето социалистически страни започва още в по-ранен период. Не се достига до възраждане на потиснатите национални култури, както се предполага, а се върви към приемане на западния културен модел.

Самюел Хънтингтън в произведението си „Сблъсъкът на цивилизациите“ анализира различните културни кръгове. Ние отхвърляме тезата му, че ще се стигне до война между западната цивилизация и останалата част от света. Зачертаваме възможността, че между Запада и така наречената от Хънтингтън „славянска православна култура“ ще се стигне до конфликт²⁴.

Неолибералната „Шокова терапия“ в Източна Европа спомогна за драстично редуциране на културния бюджет с една трета в културните области, което води до затварянето на много културни учреждения, и спадането на качеството и икономизирането на интелектуалната дейност²⁵.

Перспективи за културен ренесанс

Зад интернационалната икономическа криза стои културна криза и упадък на нашата стойностна система. Европа се нуждае от едно „приемане на собствената си култура“ (Ratzinger), от един културен ренесанс, от едно възстановяване на класическата европейска култура. Ние трябва да държим на Идеала на истинското, доброто и красивото на древните гърци, но и на Фридрих Шилер²⁶.

Алтернатива на глобализацията е Европа на отечествата (De Gaulle), суверенитет на националните държави и техните национални култури, и свързващи ги споразумения, под ръководството на културата и политиката, стоящи пред икономиката. На международното поле се нуждаем от съюз меж-

²³ Z. Brzezinski. Was heißt hier „posthumane Weltordnung“. – Neue Solidarität, Nr. 3, 17.01.2001.

²⁴ S. Huntington. Der Kampf der Kulturen: Die Neugestaltung der Weltpolitik im 21. Jahrhundert. München – Wien, 1996;

²⁵ J. M. Kovács. Turbulenzen im Vakuum. Anmerkungen zur kulturellen Globalisierung in Osteuropa. – Newsletters, Institut für die Wissenschaft vom Menschen, Nr. 65, Mai-Juli 1999, S.13; W. Seiffert. Wladimir Putin – Wiedergeburt eine Weltmacht? München, 2000.

²⁶ G. Rohrmoser. Der Kampf um die Mitte. München, 1999; Religion und Politik in der Krise der Moderne. Graz, 1989.

ду Средна Европа и славянските народи, съюз, който е провален преди 83 години в Австрия²⁷.

България бе през XIX в. внушителен пример за това, че културно Възраждане е възможно, дори след продължително време под чуждо господство. Дори при сегашното надмощие на икономиката не трябва всичко собствено да бъде изхвърлено, а основните елементи да бъдат запазени, за да може XXI в. да бъде овладян.

AUSTRIA, BULGARIA AND THE CRISIS IN THE MODERN EUROPEAN CULTURE

Peter Bachmeier

A brief survey is made in the paper of European culture from its origins to our days. The author's views on the prospects of Europe's cultural renaissance is outlined. Attention is focused on Austria and Bulgaria, stress being laid on aspects of the cultural relations between the two countries.

The report is based on little known Austrian sources on the subject as well as on researches of Bulgarian and foreign authors.

²⁷ *H. P. Martin, H. Schumann. Die Globalisierungsfalle: Der Angriff auf Demokratie und Wohlstand. Hamburg, 1997.*

„ФРЕНСКАТА СВАТБА“ В ШУМЕН ПРЕЗ 1875 ГОДИНА

Вера Бонева

„Целият град набъбна от тревога. Трите дребни наглед случки се сплетоха и направиха от себе си нещо голямо, нещо тревожно.<...> И действително, годежът от въпрос личен и семеен се обърна на обществен, дори на народен. Започна от всички да се смята, особено от еснафите, че с него се накърнява народната чест и народното достойнство. Чужденците да не ни смятат стадо овце, от което могат да си отлъчват всяка хубава овца? Българите вече не са стадо и няма да позволят подобна гавра със себе си.“¹ Цитираният откъс е извлечен от романа на Стилиян Чилингиров „Невиждан враг“ (1936 г.). Този роман представя относително правдоподобно предисторията и развоя на един „романтичен бунт“², разгърнал се в публичното пространство на гр. Шумен в началото на 1875 г. и останал в историята с красноречиво име – „френската сватба“. Провокирани от обстоятелства от строго личен характер, събитията, свързани със споменатата шуменска разпра, се превръщат в обект на остър публичен дебат – както в пределите на местната общност, така и в общонационален план. Иницирираните от учителите Панайот Волон и Петър Енчев масови протестни действия подлагат на изпитание политическия ресурс на регионалните общински и екзархийски структури. Пряко или косвено в драматичния сюжет са потопени практически всички съзидани през възрожденските десетилетия български институции – читалище, училище, община, революционен комитет. Намесват се властови фактори от различно естество – комендантът на Шуменската крепост Фазлъ паша, вилаетският съд в Русе, консулите на Франция и Белгия, резидиращи в Русе, руски дипломатически представител, двама екзархийски митрополити – Симеон Варненско-Преславски и Григорий Доростоло-Червенски. Месеци наред практически всички български политически вестници публикуват репортажни и коментарни материали за шуменската „френска сватба“. Тя представлява любопитен и многозначен историописен обект. При все това последното самостоятелно изследване, посветено специално

¹ *Ст. Чилингиров. Невиждан враг. С., б. г. [1936], 58-59.*

² Квалификацията „романтичен бунт“, макар и не много точна, представлява един от устойчивите етикети на събитията. Тя се среща в спомените на тогавашната шуменска учителка Царевна Миладинова. – *Ц. Миладинова-Алексиева. Епоха, земя и хора. С., 1986, с. 53.*

на нея, е една студия на Стилиян Чилингиров, написана края на 20-те години на ХХ в. главно върху материали от периодичния печат³. Бегли екскурси върху проблема се срещат и в някои от историческите съчинения за Старозагорското и Априлското въстание⁴, както и в биографичните очерци за митрополит Симеон Варненско-Преславски⁵ и за Панайот Волов⁶. Между другото, последните по хронология текстове, посветени на събитието, съдържат съвсем произволни констатации и недостоверни твърдения, движещи се по-близо до най-слабите художествени превъплъщения на драматичния сблъсък от 12 януари, отколкото до обстоятелствените документални, публицистични и мемоарни източници, повествуващи върху му⁷. Споменатите книжовни факти ми дават основание да направя настоящия опит за съвременна историописна реконструкция на предисторията, развоя и сетнините на „френската сватба“ в Шумен от 1875 г. Историописна реконструкция, която оперира с неизползвани в досегашните изследвания архивни материали и търси обяснение на буйно проявилата се българска нетърпимост спрямо етнокултурното и стопанско присъствие на западноевропейците (в случая французи и белгийци) в пределите на националното ни битие.

* * *

Във връзка с трасирането и строителството на железния път Каспичан-Шумен, през 1874 г. в града крепост се установява чуждестранна инженерна бригада. В състава ѝ влизат французи, белгийци, поляци⁸. Местните българи приемат присъствието на чужденците без излишно напрежение и любопитство. Вече няколко десетилетия наред градът им редовно приютява западноевропейски емигранти – бунтовници, учители, проповедници, авантюристи.

Новодошлите чужденци, макар и не веднага, завързват контакти с част

³ *Ст. Чилингиров*. Жалостно приключение в Шумен. – *Духовна култура*, 1928, № 38, 267-278; 1929, № 39, 67-81; 1929, № 41, 261-271.

⁴ *З. Стоянов*, *З.* Записки по българските въстания. С., 1996, 171-172; *Страшимиров*, *Д.* История на Априлското въстание. Т. 1. Предистория. Пл., 1907, 230-231; *К. Косев*, *Н. Жечев*, *Д. Дойнов*. История на Априлското въстание 1876. С., 1986, с. 194.

⁵ *Д. Македонов*. Варненски и Преславски митрополит Симеон, Христо Ботев и Шуменските събития. – *Духовна култура*, 1991, № 9, 21-25; *В. Вълканов*. Митрополит Симеон Варненско-Преславски. С., 1992, 35-40;

⁶ *Ст. Чилингиров*. Панайот Волов. Животописен опит. С., 1940, 55-79; *П. Теофилов*. Панайот Волов. Биографичен очерк. С., 1959, 19-23; *Тр. Панайотов*. Панайот Волов. Живот и дело. Шумен, 2000, 88-110; ДА-Шумен, ф. 714к (Георги Джумалиев), оп. 1, а.е. 31.

⁷ Тук имам предвид най-вече цитираната статия на Димитър Македонов, както и откъсът от новата книга на Трифон Панайотов за Панайот Волов, представящ развоя на „френската сватба“. От тази група изключвам статията на Лизбет Любенова за взаимоотношенията между митрополит Симеон и Христо Ботйов във връзка с „френската сватба“, появила се в периода между написването на този текст и отпечатването му. – *Л. Любенова*. Христо Ботев и митрополит Симеон. – *Възраждане*, 2001, № 3.

⁸ *Р. Кавалджиев*. Спомени. – *Шуменска поща*, № 24, 20 март 1937.

от българския елит, особено с френскоговорящите. Един от най-образованите и влиятелни местни учители – Димитър Константинов⁹ (възпитаник на католическия лицей в Бебек) е нает за преводач към инженерната бригада. Домът му става обект на постоянни посещения от новодошлите чужденци. Сред тях особена настойчивост проявява белгиец на име Симон Фери. Причината за тази настойчивост е Василка Константинова¹⁰ – неомъжената сестра на учителя Димитър, която по мнението на съгражданите си е безспорен „корифей на шумненската хубост“¹¹. Според упорито витаещите около видната мома градски слухове, Василка питае споделени любовни копнения по един образован и представителен млад търговец – Бойчо хаджи Бойчев. Тя поддържа контакти и с Панайот Волов, който често я посещава под претекст да усъвършенства в разговор с нея неуглегналия си френски език. Доколко обаче тези контакти са провокирали някакви интимни пориви у председателя на шуменския революционен комитет – едва ли може с категоричност да се отговори¹². Още повече, че Волов е близък приятел на полуофициалния кандидат за ръката на Василка – Бойчо. В този смисъл, дори и красавицата да е раздвижила мъжкото въображение на деликатния по нрав

⁹ През последното предосвобожденско десетилетие Димитър Константинов е един от най-влиятелните училищни и читалищни дейци в Шумен. От разписа за заплатите на учителите в класното училище личи, че за учебната 1873/74 г. той е най-скъпо платеният учител в града. Годишната му заплата, ведно с тази на съпругата му Анастасия Константинова, възлиза на 12923 гр. – НБКМ-БИА, ПА-7706, л. 1. Информация за дейността му се съдържа и в комплект документи, съхраняващи се в Исторически музей – Шумен. – ИМ-Шумен, Отдел „Възраждане“, № 302-309, 312-313. Вж. и: Г. Стоилов [Джумалиев]. Димитраки Константинов – учител, читалищен и обществен деец през Възраждането. – Сто години народно читалище „Добри Войников“ – Коларовград [Шумен] (1856-1956). Юбилеен сборник. С., 1958, 225-227.

¹⁰ За Василка Константинова съществуват неоснователни твърдения, че е била учителка в девическото класно училище в Шумен във времето, когато се разиграват описваните събития. – Л. Доросиев. Нашите класни, средни и специални училища преди Освобождението. – В: Материали за изучаване на учебното дело в България. Кн. 1. С., 1925, с. 114; Българска възрожденска интелигенция. Енциклопедия. С., 1988, 353. Това твърдение не намира потвърждение във възрожденската периодика, в мемоарите на тогавашните дейци и най-вече в добросъвестно водената от общинското ръководство книга за състава на учителите в града и за заплатите, които ежесечно е получавал всеки от тях в периода 1873-1876. – НБКМ-БИА, ПА – 7706.

¹¹ Знаме, г. I, № 8, 2 февр. 1875.

¹² Мнозинството от интерпретаторите на случката не настояват да е имало романтична връзка между Василка Константинова и Панайот Волов. Изключение прави само една недовършена бледа повест, подписана с W. (вероятно Вела Благоева) и публикувана в сп. „Ново време“. Този „художествен“ текст обаче не следва историческите факти в такава близост, която да дава възможност да я поставим в групата на историческите интерпретации на „френската сватба“. – И. Подир бурята (Повест из революционното време). – Ново време, г. I, 1897, № 8, 819-837, № 9, 959-979, № 10, 1063-1079. Без да се увелича по този сюжет, нито в художествената си книга по случката, нито в позитивистката си биография на П. Волов, Ст. Чилингиров не отхвърля категорично идеята за евентуално романтично пристрастие на революционера спрямо красавицата: „Съвременници твърдят, че и сам Волов хранел известни симпатии към Василка.“ – Ст. Чилингиров. Панайот Волов..., с. 58.

и маниери учител, той едва ли е посмял дори и пред себе си да признае това. Така или иначе, появата на Симон Фери разкъсва въображаемия любовен триъгълник. Без много колебания и условности белгиецът предлага на красивата българка брак. Тя приема. От този момент нататък романтичният сюжет се превръща в публичен факт. Факт, който разтърсва из основи малкото българско общество в града¹³.

Сведения за времето, в което се разиграват представените събития, се съдържат в едно официалното послание от името на шуменската българска община, отправено до русенския владика Григорий Доростоло-Червенски на 16 януари 1875 г. „Един от французите¹⁴ на име Симон – пишат общинарите – се споразумял с учителя Димитър Костадинов да [в]земе сестра му Василка за съпруга, която и остава съгласна още преди 5-6 месеца, за което, както уверяват, станали и потребните документи чрез Консулатото, на което принадлежал французинът.“¹⁵ От цитирания откъс става ясно, че съгласието за сватбата е постигнато още в средата на лятото на 1874 г. Последвала задължителната процедура за удостоверяване семейното положение на чужденеца. Скоро след приключването ѝ постъпва искане от страна на младоженците обредът да бъде извършен по правилата на източноправославната църква. Според цитираното писмо, това искане е отправено по изричното настояване „на девицата“, а не по молба на чужденеца, както приемат повечето интерпретатори на събитията¹⁶.

Поради спецификата на случая бракът би могъл да бъде благословен от православен свещеник само с изричното разрешение на митрополит Симеон Варненско-Преславски, който от август 1874 г. е в Цариград, за да участва в заседанията на Светия Синод¹⁷. На 4 октомври 1874 двама местни духовници – поп Васил и поп Панайот – отправят специално писмо до владиката. В него те искат мнението на духовния си началник за евентуалната венчавка. На 18 октомври той им отговаря категорично: „Вие знаете, че тукашният

¹³ Квалификацията *малко* тук има условен характер. Тя не е употребена в сравнителен план спрямо други български селища, а като опозиция на голямата национална общност. Както е известно, през третата четвърт на XIX век българското население в Шумен е около 8000 души. Тази цифра е съизмерима с броя на българите в такива средища като Габрово, Търново, Свищов. Сравнението е направено по таблицата за броя на българите в по-големите български селища към средата на XIX век, съставена от Р. Митева. – Р. Митева. Училище и църква в българската възрожденска градска култура XVIII-XIX век. – ГСУ-ИФ, Катедра по история и теория на културата. Т. 79. С., 1985, 98-104.

¹⁴ В много от съвременните свидетелства и тогавашни публицистични интерпретации на случката белгиецът Симон Фери е обозначаван като французин. Обстоятелството, че пребиваващите в Шумен белгийци са от френскоговорящата общност в малката държава, подвежда дори и такъв добросъвестен изследовател като Стилиян Чилингиров.

¹⁵ ДА-Варна, ф. 75к (Варненско-Преславска митрополия), а.е. 13, л. 11-12.

¹⁶ Ст. Чилингиров. Жалостно приключение..., с. 271; Панайотов, Тр. Панайот Волон..., с. 90.

¹⁷ Сборник в чест на Варненски и Преславски Симеон. По случай петдесетгодишното му служене. С., 1922, 56-58.

обичай на черквата ни не позволява смесените парясани бракосъчетания, следователно вие не можете да вземете никакво участие в годежа или венчаването на французина с българската мома.¹⁸ Този откъс хвърля светлина върху едно недогледано от историци и писатели обстоятелство около предисторията на „френската сватба“. Очевидно за белгиеца този брак не е първи, защото понятието „парясано бракосъчетание“ не може да се свърже с Василка, за която няма спор, че е „мома“ и „девица“. Още повече, че става дума за брак между католик и православна. В този смисъл, твърдостта на митрополит Симеон може да се изведе по-скоро от православните канони, отколкото от някакво владишко упорство. Но така или иначе, категоричната митрополитска възбрана върху брака хвърля младоженците, ведно с цялата им фамилия, в смут. „В градът ся породили две мнения противоположни едно на друго – пише в. „Век“. – Шумен не бил малък, както разказват, и двете мнения живостно съперничесували помежду си.“¹⁹

Едното мнение, съвсем естествено, гравитира около тезата за законността на католико-православния брак. То е поддържано от Симон Фери, от колегите му, както и от няколко видни шуменски чорбаджии. Сред тях личат имената на хаджи Панайот, Жеко хаджи Василев и Димо хаджи Стоянов (с прякор Кьор Димчо)²⁰ – все личности с тежко обществено положение и с влияние върху общинските дела.

От другата страна застават „младите“, организирани от Панайот Волон и Петър Енчев – учители, еснафи, комитетски дейци, широки среди на гражданството. „Те бранеха – спомня си Царевна Миладинова, – и при това с право, националните и религиозни чувства на възмутеното шуменско гражданство.“²¹ Любопитното в случая е, че председателят на местния революционен комитет и десетина години по-големият от него преславски владика Симеон отстояват една и съща позиция – и то с присъщата на възрастта си упоритост и настойчивост. Това обстоятелство ми дава основание за пореден път да настоявам за условността на противостоянието революционери/еволюционисти. Противостояние, което в конкретната ситуация се разпада

¹⁸НА-БАН, ф. 144к (Митрополит Симеон Варненско-Преславски), а.е. 171, л. 23.

¹⁹Век, г. I, № 18 от 18 януари 1875. Тази бележка е от времето след драматичния сблъсък между българи и чужденци, разиграл се на 12 януари 1875. Явно до този момент редакцията не е била запозната с развоя на събитията и коментарът ѝ е обърнат все още към тяхното навечерие.

²⁰Димо Хаджи Стоянов е един от най-заможните земевладелци и търговци-житари в града. През 60-те и 70-те години на XIX в. той разполага със силно влияние върху управленските структури на Шуменската главна община. Мемоаристи и публицисти свидетелстват единодушно, че между него и Панайот Волон съществува открита вражда, появила се вследствие отказа на главния учител да толерира неоснователно сина на влиятелния чорбаджия. Тази вражда е един от факторите за разразяване на конфликта „млади“/“стари“, намерил естествен отдушник във „френската сватба“. Кратки биографични справки за тримата чорбаджии Вж. в: *Грънчаров, М.* Чорбаджийството в българското общество през Възраждането. С., 1999, 198-199.

²¹Миладинова-Алексиева, Ц. Епоха..., с. 52.

до неузнаваемост, подреждайки историческите обстоятелства по правилата на по-властни етно-политически параметри. Но да вървим поред.

За комитите идеалисти Панайот Волов и Петър Енчев²² драмата на Василка и Симон предоставя отлична възможност да стабилизируют и разширят влиянието си сред местната общественост, манипулирайки умело неприкритите опасения на скептичните българи от неизменните пасиви за националното, с които е свързано нахлуването на западноевропейското влияние на Балканите. Конкретният случай на „отнемане“ на най-милото за българина – красива и образована девойка – съдържа неимоверен потенциал за пропаганда в споменатата посока. И още нещо – той дава шанс на „младите“ да неутрализират поне част от значимия властови ресурс, експроприиран от местните общински лидери (условно назовавани „стари“) при все по-отчетливото разпадане на турската държавна машина. В този смисъл, твърдението на Хр. Ботйов, че лидерите на шуменския революционен комитет Панайот Волов и Петър Енчев са пуснали в ход „комитетските работи“²³ във връзка с „френската сватба“ не са съвсем лишени от основание. Разбира се само в смисъл, че пропагандният и отчасти кадровият потенциал на местната комитетска организация са ангажирани индиректно с едно неприсъщо на конспиративната структура дело. Дело, което в крайна сметка дестабилизира шуменския революционен комитет в навечерието на политическата криза от 1875/76 година²⁴.

За обхвата на изострения обществен конфликт, разтърсил българската общност в града в края на 1874 г., свидетелстват спомените на Янко Сакъзов – ученик в тогавашното класно училище. „На нас, като малки ученици – пише той, – не ни бяха известни начините, по които Волов бе успял да възбуди около този ограничен въпрос цялото гражданско и национално движение, но ние знаехме, че той и младите граждани около него са сърце-

²²Повече за Панайот Волов и Петър Енчев като лидери на местния революционен комитет Вж. в: НБКМ-БИА, ф. 232 (Петър Енчев), а.е. 1, л. 52, а.е. 37, л. 1-6; *Ст. Чилингиров*. Панайот Волов..., 32-55; *Джумалиев, Г.* Участието на град Шумен в революционното движение през 1875 г. – ИПР, 1958, № 2, 45-46; *Г. Джумалиев*. Град Шумен и шуменци в революционните борби преди Освобождението. – В: Шумен-Коларовград. Сборник от статии и материали за миналото на града. Кн. I. Коларовград [Шумен], 1960, 49-114; *Братоев, Б.* Военно-революционни възгледи и дейност на Панайот Волов (1869 – септември 1875). – Известия на Исторически музей – Шумен. Кн. VII. Варна, 1992, 165-180.

²³Писмо на Христо Ботев до Иван Драсов от 16 март 1875. – *Ботев, Хр.* Събрани съчинения. Т. I. С., 1971, с. 491.

²⁴По тази именно причина ръководителите на шуменския революционен комитет от 1873/1874 г. са подложени на критика от летописеца на българските въстания Захарий Стоянов. „Тия млади съзаклятници <...> – пише той – дотолкова са били въодушевени и самоуверени в своето бъдеще значение, щото през 1874 година опитаха се да покажат на дело своето политическо съществуване в работи, които не влизаха в кръга на техните действия. Аз говоря тука за приключението, което шуменските младежи направиха с живущите там европейци по причина че един фронец поиска да се ожени за едно българско момиче от горня ръка.“ – *З. Стоянов*. Записки..., с. 171.

то и умът на това протестно движение, което бе обхванало целия град и целта на което бе да не се допусне тая женитба. Какви [ли] не перипетии не прие тази борба.“²⁵

Една от целенасочено предизвиканите „перипетии“ на борбата е поставянето на сцената на читалище „Архангел Михаил“ на Войниковата комедия „Криворазбраната цивилизация „от учителско-еснафската „партия“. „Младите“ правилно преценяват, че драматургичните внушения на неувяхналия и до днес текст обслужват директно пропагандата им за придържане към корените на народностните традиции²⁶. Комедията е подготвена бързо и е поставена на 11 януари 1875 г. – ден преди официално обявената дата на бракосъчетанието между Василка и Симон²⁷. За пореден път националната пропаганда на радикалните политически дейци върви неразделно с магнетичното изкушение на театъра. И най-непреднамерения наблюдател ще бъде тласнат към пряко сравнение между януарските събития на шуменската 1875 г. и Вазовите повествования върху възрожденската епоха. Повествования, в които радикалните прояви на националистическата еуфория по правило са предшествани от тайнството на една възторжено-умилителна театрална игра (“Под игото“, „Немили-недраги“).

Ден преди „младите“ да покъртят сърцата на съгражданите си със съдбата на заслепената от блясъка на криворазбраната западноевропейска „цивилизация“ девойка Анка, „старите“ (начело с изброените по-горе чорбаджии) предприемат конкретни действия за удовлетворяване настойчивата молба на белгиеца за допускане на насрочената на 12 януари (неделя) венчавка. Детайлна информация за хода на тези действия се съдържа в писмото на еснафите до митрополит Григорий Доростоло-Червенски, съставено на 17 януари 1875 г. под формата на писмен доклад за разволя на събитията. „Най-сетне времето наближи за сватбата. На 10-того в петък съветът [епархийският] се събра по настояването на г-на Димча и насила [по]иска да накара икономът отца попа Василия да венчае тази сватба. Съветът, всичкият, не е съгласен с тази работа. На отец-икономовото отказване захващат го с най-гнусни псувни, като не му оставили нито брада, нито калимявка и много други.“²⁸ Зад цитираното попросилено свидетелство личи категорично же-

²⁵ Сакъзов, Я. Моите спомени за П. Волов. II. – *Шуменски вестник*, г. XII, № 55 от 11 юли 1930.

²⁶ За тази постановка няма сведения в дописките, посветени на „френската сватба“, но тя е изрично регистрирана в спомените на свидетели и участници в събитията. Вж. спомените на Тодор Джебаров в: Шумен и Шуменско XV-XIX век. (Документи и материали). Шумен, 1996, с. 409.

²⁷ Относителната лекота, с която е поставена на шуменска сцена на 11 януари тази постановка, се дължи на факта, че това не е първата драматургична среща на тамошните българи със забавния Войников текст. Преди това комедията е била поставяна два пъти – през 1871 и през 1874 г. – Г. Джумалиев. Старото читалище „Архангел Михаил“ (гр. Шумен) – средище на театрална дейност през епохата на Възраждането (1856-1876). – Сто години народно читалище „Добри Войников“ Коларовград 1856-1956. С., 1958, 160-162.

²⁸ Писмото е публикувано от Ст. Чилингиров в документалната част на своята студия. Вж. *Ст. Чилингиров. Жалостно...*, кн. 41, с. 263.

ланието на свещеника и митрополитски наместник да изпълни владишкото разпореждане. След като установяват, че не ще убедят поп Васил да венчае младоженците, привържениците на брака се насочват към другия духовник, който би могъл да извърши бракосъчетанието – поп Панайот. И, както пишат еснафите, след пазарлъци, заплахи, обещания за голямо парично възнаграждение енорийският свещеник почти дава съгласието си да венчае Василка и Симон. Стреснати от това, дейците от кръга Волов-Енчев потърсват подкрепа в екзархийската власт. „И действително, в нея нощ телеграфисали на Екзархията.“²⁹ Митрополит Симеон препотвърждава решението си, но поради слабата си информираност за размаха на конфликта изразява почуда, че един такъв привидно дребен и практически решен от него случай се отнася направо до екзархийската централа в столицата³⁰. Междувременно, поп Панайот намира за благоразумно да се е откаже от полуобещанието си да извърши обрета на бракосъчетанието.

В неделната сутрин на 12 януари 1875 г. (деня на сватбата) силите са привидно изравнени. Но това не удовлетворява противниците на брака. Те са фанатично убедени в необходимостта от предотвратяването му. Затова и правят следващата стъпка. След редовната сутрешна служба в митрополитския храм „Св. Възнесение“ учителят Панайот Волов застава на амвона и държи реч пред стотиците граждани. „Аз си припомням особено живо два момента от тази борба – пише свидетелят Янко Сакъзов. – Голямото събрание в горната черква, натъпкана с хиляден свят вътре и в двора, гдето Волов говори от амвона. Що е той говорил – не помня, всъщност, но на два пъти, с очи вперени в него, ние изтръпвахме всички, когато Волов ни приканваше на съпротивление.“³¹ Възползвайки се от отсъствието на митрополита и въодушевен от факта на владишкото съпричастие спрямо тезата на „младите“, революционерът П. Волов застава на амвона и наставлява събраното множество от позиция, от която има право да говори само владиката или неговият законен наместник. Строго погледнато, поведението на учителя бунтовник е неканонично, но това обстоятелство едва е впечатлило разбуненото множество, опиянено от словото му. Какво е говорил Волов от амвона на черквата „Св. Възнесение“? Официалните доклади на местните дейци по случая свидетелстват, че речта му е настоявала „да се пазят черковните правила от всяко нарушение“. Или казано с други думи: „Панайот Волов каза слово, с което силно защитаваше обредите на нашата православна вера и напомни, че днес съветът насила кара свещениците ни да венчаят един католик с православна против черковните правила.“³² Цитираното свиде-

²⁹ Пак там, 263-264. За телеграфното съобщение до Екзархията информират и някои дописки. – Век, г. I, № 3 от 18 ян. 1875.

³⁰ НА-БАН, ф. 144к (Митрополит Симеон Варненско-Преславски), а.е. 171, л. 37.

³¹ Я. Сакъзов. Моите спомени за П. Волов. II. – Шуменски вестник, г. XII, № 55, 11 юли 1930.

³² Ст. Чилингиров. Жалостно приклучение..., № 41, с. 262, 264. Аналогична е информацията за съдържанието на речта и в една от относително правдоподобните дописки. – Източно време, г. II, № 3 от 28 февр. 1875.

телство изглежда правдоподобно – словото е изречено в православен храм и предметът на дебата е извършването (или неизвършването) на един църковен обред. В този смисъл, опитите да се натовари речта на учителя със свръхдоза националистически патос³³ или да се реконструира в контекста на едно граничещо с цинизъм ксенофобско отношение към чужденците³⁴, са лишени от основание. Тук искам да обърна внимание на Ботйовия текст, посветен на този момент от „френската сватба“. „Той [Волов] чел слово в черковата и казал, че за да са не развратим и за да не изгубим най-добрите черти от характера си, то ние не треба да влезаме в семейно сношения с чужденците, а особено с такива безнравствени личности, каквито са например нашите инженери.“³⁵ Четейки тези слова, при целия си респект пред неотразимите творчески светове на гения, си позволявам да мисля, че подобен тип манипулация влиза в груб дисонанс с традиционно спокойното и адекватно отношение на българите към чужденците. Отношение, в чийто контекст „френската сватба“ в Шумен може да се тълкува като ярко изключение, появило се с драматична неочакваност по-скоро за да потвърди правилото, отколкото да го отхвърли. Но да се върнем в православния храм.

Още преди края на неделната служба в намиращата се до черквата митрополитска сграда започва заседание на смесения епархийски съвет. Членовете му за пореден път изслушват доводите на чорбаджи Димчо в полза на тезата да не се пречи на бракосъчетанието. Узнавайки това, след края на Панайот-Воловото слово, насъбралото се множество се отправя към митрополитския дом. „Подир черковния отпуст същите младежи, придружени от още други, представиха се на митрополитския съвет [и настояха] да се препоръча на свещениците да пазят черковните правила. Младежите отидоха си, като им се даде отговор да бъдат спокойни. Всичко ще стане според желанието им.“³⁶ След това обещание привържениците на брака са лишени от всякакви възможности за маневри. Всъщност остава само една, но тя е предоставена на чужденците. Те отправят съответна молба до местната административна власт. Каймакаминът Даниш бей изслушва двете страни, но не се ангажира да осъществи натиск над свещениците с довода, че става дума за дела от религиозно естество, които са извън неговата компетентност. „Каймакаминът – пише в. „Напредък“ – отказал да се меси в религиозни работи.“³⁷

³³ Ст. Чилингиров. Невиждан враг, 107-109. В романа си писателят прави неуспешен опит за реконструкция на споменатата реч. Този опит е преповторен в по-слаб вариант и в последната книга за Панайот Волов: *Панайотов, Тр.* Панайот Волов..., с. 95.

³⁴ Знаме, г. I, № 8 от 2 февр. 1875.

³⁵ Пак там.

³⁶ Ст. Чилингиров. Жалостно приключение..., № 41, с. 261. Както става ясно от един мемоарен текст това решение е взето под натиска на насъбралото се множество, което е било готово да шурмува митрополитската сграда, ако не получи желанието от него отговор. – *В[асил] П[етров]*. Описание на „французката сватба“ в Шумен през 1875 г., направено от съвременник. – Шуменски общински вести, г. I, № 11, 25 март 1940.

³⁷ Напредък, г. IX, № 26, 25 ян. 1875.

Същевременно лавината на масовото недоволство упорито влече събитията към точката на драматичната им развръзка. Без да се разпръсква, разбуненото множество се отправя към къщата на младоженката, която се намира на главната улица срещу популярната в града шекерджийница на Сладък Станчо. Част от младежите отсядат в заведението, а другата част обсаждат дома на младоженката, където се намират очакващите да започне венчавката гости на семейството – Симон Фери и колегите му. Венчавката така и не започва, но оставеният пред вратата файтон не веща нищо добро. Противниците на сватбата очакват с него да бъде доведен някой изменил на каузата свещеник, който да извърши обреда или – по-лошо – без брак Василка да бъде отведена в дома на младоженеца. Часове наред събитията не се развиват нито в едната, нито в другата посока. Напрежението расте. Над настръхналия град се понася подетата от струпаното множество песен от заключителната сцена на играната предния ден Войникова комедия „Криворазбраната цивилизация“:

Да сме верни в всеки случай
на народний си обичай.
Чюждото за нас е странно,
че за други е скроено.

На свечеряване някои от французите и белгийците – гости във Василкиния дом – посягат да излязат. Следва спречкване. Вследствие на него „скромният Роберт“ си отива с наранена глава, а двама от по-буйните му сънародници – Лоранс и Кайяве – са понатупани. „При спречкването – спомня си Жечо Павлев – буйният Кайяве излиза като вихрушка из вратата навън и с големия си бастон в ръка се впуска в кръвна борба. След него идат и други. Бастони и шапки хвърчат, всичко изпочупено, измачкано, изпокъсано. Не остана на мястото ни Лоранс, ни Кайяве, ни никой здрав и непокътнат.“³⁸ Официалните послания на шуменските управници до митрополит Григорий представят развоя събитията в по-меки краски³⁹, но така или иначе никой не премълчава факта, че се стига до физическа разправа между събралото се множество (най-вече младежи и деца) и инженерите-чужденци. Както и обстоятелството, че умиротворението настъпва едва след като по заповед на коменданта на крепостта пристига конен отряд от войници, който блокира улиците, водещи към мястото на сблъсък, и разпръсква множеството⁴⁰.

³⁸ Ж. П[авлев]. Спомен за Панайот Волов. – Шуменски вести, г. VIII, № 39, 2 юни 1926.

³⁹ Ст. Чилингиров. Жалостно приключение..., № 41, с. 262, 264.

⁴⁰ Сбиването е отразено многовариантно в съвременни дописки и в свидетелски спомени. Някои мемоаристи и публицисти са склонни да придават по-широки мащаби и по-голям драматизъм на случката, но като цяло свидетелствата на различните източници се припокриват с разказаното накратко тук. Вж.: Век, г. I, № 4, 25 ян. 1875; Напредък, г. IX, № 26, 25 ян. 1875; Valcanul, г. I, № 1, 1 февр. 1875; Източно време, г. I, № 51, 1 февр. 1875, г. II, № 3, 28 февр. 1875; Ден, г. I, № 1, 12 февр. 1875; Знаме, г. I, № 8, 2 февр. 1875; Шумен и Шуменско XV-XIX век, 409-410; Ж[ечо] П[авлев]. Спомен за Панайот Волов. – Шуменски вести, г. VIII, № 39, 2 юни 1926;

Така завършва драматичният шуменски 12 януари 1875. Ден, в който „френска сватба“ така и не се състоява. Затова пък се състоява една масова протестна акция на българите, провокирана и умело направлявана от бъдещия апостол на Четвърти революционен окръг Панайот Волов. Регионалното събитие свидетелства за готовността на широки кръгове от еснафското съсловие, учителството и други градски общности да откликват на пропагандните инициативи на все по-самоуверения радикален политически елит. Елит, позволил си дързостта да изпробва своето влияние разбунвайки народното недоволство по повод на казус, свързан с параметрите на етно-религиозната идентичност, както и да провокира общонационален дебат върху каноническите, политически и дипломатически измерения на този казус.

Местната административна власт действа в съответствие с правилата за подобни извънредни ситуации. Вечерта на 12 януари и през нощта са арестувани около 50 души, някои от които – невинни⁴¹. На сутринта част от невинните са пуснати. В ареста остават 17 обвинени. Сред тях са Панайот Волов и Петър Енчев, които не са арестувани веднага, но са призовани на 13 януари, и веднага след явяването си пред местните власти са задържани. Специално П. Волов е задържан по обвинение, че с пропагандата си против брака на Василка и Симон и с речта си в църквата е станал подбудител на сбиването между българите и чужденците⁴².

Скоро, „с цел да закрилят сънародниците си“, в Шумен пристигат френският и белгийският консули, резидиращи в Русе⁴³. Пристига и руски чиновник от съответното русенско консулство – драгоманинът Карвондис. На 15 януари 1875 г. в града за кратко се установява и митрополит Григорий Доростоло-Червенски. Той е натоварен от екзархийската власт и лично от нами-

В[асил] П[етров]. Описание на „французката сватба“ в Шумен през 1875 г., направено от съвременник. – Шуменски общински вестник, г. I, № 11, 25 март 1940.

⁴¹ В. „Източно време“ настоява, че арестуваните са 52 души, но като цяло бройката по различните източници се движи около 50. – Източно време, г. II, № 3, 28 февр. 1875.

⁴² През 70-те години на миналия век шуменският историк Георги Джумалиев се добира до български превод на съдебното решение по делото за „френската сватба“, съхранен у Мара Великова – дъщеря на един от размирниците (ДА-Ш, ф. 714к, а.е. 219, л. 26). Краеведът публикува в преразказ съдържанието на текста, уточнявайки, че след като е подготвил статията си е предал документа „в архива на къщата-музей Панайот Волов в Шумен“. По думите на уредниците в споменатия музеен обект, както и на завеждащия отдел „Възраждане“ в Исторически музей – Шумен, такъв документ във фондовете на музея не се съхранява. Позволявайки си да изразя резервите си спрямо коректността на въпросните служители, тук се доверявам на Джумалиевата публикация. При все, че не е направена според изискванията на жанра, тя безспорно се опира на стриктно предадения от краеведа текст, който той, без съмнение е държал в ръцете си и който уредниците или са изгубили след предаването му в музея или са го инвентирани и го прикриват от „външен“ колега – пряко законите постановки за музейното дело в България. Затова тук се позовавам на Джумалиевата публикация. – Г. Джумалиев. Съдбата на Панайот Волов след „френската сватба“. – Векове, 1976, № 2, 33-38.

⁴³ Източно време, г. I, № 50, 25 ян. 1875; Век, г. II, № 4, 25 ян. 1875.

рация се в столицата Симеон Варненски и Преславски да проучи случая и да отстоява интересите на българите. Турската власт също не разчита само на местните си кадри. В града „за да изпита работата“ пристига Садък ефенди – „истиндакчия на русенското криминално съдилище“⁴⁴.

На 16 януари 1875 г.⁴⁵, без излишно бавене, е свикан местният казалийски съд (темиз хокук). Той дава ход на делото в присъствието на двамата консули и на митрополит Григорий. Проведени са разпити на заподозрените и на свидетелите. Според текста на цитираното по-горе съдебно решение, на обвинението за подбудителство Панайот Волов отговаря, че постъпката му е правомерна и настоява като подстрекател на сблъсъка да се окачестви чорбаджи Димо хаджи Стоянов. Съдебният състав разделя обвиняемите на две групи – „подстрекатели“ (10 души) и „извършители“ на побоя (7 души). Седмината „извършители“ са осъдени на по 3 или 5 месеца затвор. Това са Спиридон Панов, Рафаил Г. Мошев, Танас Г. Мошев, Димитър Славев, Христо Русев, Ганьо Недев и Тодор Кундурджи.

Подбудителите също са разделени на две групи: първостепенни – Панайот Волов, Бойчо хаджи Бойчев и Доси Кърджиев, и второстепенни – Петър Енчев, Николай и Васил поп Куцарови, Евтим Друмев, Матю Ив. Рачев, Харалан Радушков⁴⁶. Задържаният Тодор Джебаров не е намерен за виновен, но не е и освободен⁴⁷. По отношение на „подстрекателите“ казалийският съд проявява колебание. Той ги намира за виновни, но не се наема да им определи наказание. Във връзка с това, както и по повод жалбата на чужденците, делото е предадено на следващата инстанция – вилаетския съд (диван темиз) в Русе. Колебливото отношение на шуменския съдебен състав подсказва, че местните управници не искат да се конфронтират рязко с българите. Управителят Данъш бей и кадията, решават да прехвърлят отговорността за окончателното решение на вилаетския съд. Защото след брoени дни консулите ще напуснат града, а те ще останат в Шумен, където така или иначе ще трябва да намерят разумния модус за съвместен живот със силната в стопанско отношение и добре организирана българска общност.

Очаквайки прехвърлянето си в Русе, затворниците пишат „от шумненс-

⁴⁴ Източно време, г. I, № 50, 25 ян. 1875.

⁴⁵ Датата на съдебното заседание не е фиксирана в никой от досегашните текстове върху „френската сватба“. Приемам я за много вероятна въз основа на писмото на шуменските първенци от 16 януари до митрополит Григорий, което завършва така: „По причина на истиндациите Икономъг и другите членове [на епархийския съвет] се намериха на този час на правителството и затова не можах да [се] подпишат“ (*Ст. Чилингиоров*. Жалостно..., кн. 41, с. 262). Същевременно вестниците съобщават, че чуждите консули са си тръгнали още на 16 януари. – Напредък, г. IX, № 26, 25 ян. 1875.

⁴⁶ *Г. Джумалиев*. Съдбата..., с. 34.

⁴⁷ Това обстоятелство е регистрирано в личните спомени на Т. Джебаров за „френската сватба“. – Шумен и Шуменско XV-XIX век, с. 411. Ръкописът на тези спомени, писани във връзка с отпечатването на романа „Невиждан враг“, се съхранява в Исторически музей – Шумен. Публикувани са още веднъж. – Шуменски глас, № 814, 815, 816, 23 и 30 дек. 1836 и 3 ян. 1837.

ката тъмница“ две последователни писма на владиката Григорий. В тях те отстояват невинността си и настояват за височайше покровителство от страна на православната църква. Публикуваните от Ст. Чилингиров писма носят съответно датите 22 и 25 януари 1875 г.⁴⁸ Малко преди тях, на 19 януари, група ученици от класното училище също отправят писмено послание до Григорий, съдържащо похвала за професионализма на учителите Волон и Енчев и молба: „смилете ся прочее за нас бедните ученици, та повърнете учителите ни, на които с отсъствието губим напразно златното си време“⁴⁹. Това писмо, написано явно под диктовката на учителската колегия, подсказва недвусмислено, че приятелите и съратниците на Волон и Енчев от училището, читалището, общината⁵⁰, революционния комитет умуват върху възможностите за облекчаване съдбата на затворниците. Или за спасяването им. За съжаление, нито писмото на учениците, нито прошенията на затворниците постигат някакъв ефект. На 30 януари, разделените на две групи обвиняеми, са откарани с файтони до Каспичан и от там са качени на влака за Русе, където предстои да се гледа делото им пред вилаетския съд. „Два часа преди да разсъмне нас ни изведоха из затвора – спомня си Тодор Джебаров – и с файтони и заптии ни отведоха на каспичанската гара. След малко се понизаха по шосето Шумен-Каспичан файтони, брички, талиги, носещи приятели и съграждани, за да ни насърчат, утешат и изпратят за Русчук. Всички търговци от каспичанската гара дойдоха при нас. Какъв гуляй падна, то оставям на вас да го опишете. Заптите само ни молеха да не избяга някой от нас – особено за Волон <...>.“⁵¹ Това мемоарно свидетелство показва еднозначно, че турската власт не гледа на случката като на сериозен политически инцидент. Дори и Волон е охраняван най-вече като враг на могъщия чорбаджи Димчо. А гуляят, към който са се присъединили по всяка вероятност и заптите, придава специфичен битово-гротесков характер на случката.

Не така обаче гледат на „френската сватба“ редакторите на тогавашните български периодични издания. Още през втората половина на януари по страниците на цариградските и отвъддунавските вестници и списания се подема напрегнат дебат върху предпоставките, разволя и символиката на несъстоялата се сватба и състоялото се българо-френско сбиване напред

⁴⁸ Ст. Чилингиров. Жалостно..., кн. 41, 266-267.

⁴⁹ ДА-Русе, ф. 43к (Доростоло-Червенска митрополия), оп. 1, а.е. 1631.

⁵⁰ Независимо от екстремалната ситуация, общинските власти се отнасят съвсем коректно по отношение служебното положение на учителите. Те приключват деловите си отношения с тях към датата 12 януари, като изплащат (вероятно на близките им) освен полагащата им се за предходната учебна година заплата, и по 12 работни дни от януари 1875. Така че П. Волон „взима“ 9390 гр. и 20 пари за 1873/74 плюс 266 гр. и 12 пари за 1875. При П. Енчев сумите са съответно – 11 331 гр. и 20 пари за 1873/74 и 266 гр. и 20 пари за 1875. – НБКМ-БИА, ПА-7706, л. 4-5.

⁵¹ Текстът е от цитираното по-горе писмо на Тодор Джебаров до Ст. Чилингиров, писано във връзка с отпечатването на романа „Невидан враг“. – Шумен и Шуменско XV-XIX век, с. 411.

Шумен. Представените в приложената таблица данни свидетелстват, че без открито дистанцираните от политическото ежедневие списания „Читалище“ и „Знание“, и без специализираното сп. „Ступан“, всички български периодични издания взимат отношение по случката. Нещо повече – в 29-те вестникарски материала, посветени специално на „френската сватба“, се лансират съждения, свързани с ролята и функциите на екзархийските институции, с взаимоотношенията „млади“/„стари“, с напреженията българи/чужденци, както и с ред други компоненти на общонационалното битие.

Издание	Брой, в който има материал за „френската сватба“
<i>В. Valcanul</i>	г. I, № 1, 1 февр. 1875
<i>В. Век</i>	г. I, № 3, 18 януари 1875; г. I, № 4, 25 януари 1875; г. I, № 5, 1 февр. 1875; г. I, № 7, 15 февр. 1875; г. I, № 8, 8 февр. 1875; г. I, № 17, 26 април 1875.
<i>Сп. Ден</i>	г. I, № 1, 12 април 1875; г. I, № 4, 5 март 1875; г. I, № 8, 2 април 1875.
<i>В. Дунав</i>	г. IX, № 939, 15 януари 1875; г. IX, № 940, 19 януари 1875.
<i>В. Знаме</i>	г. I, № 8, 2 февр. 1875; г. I, № 9, 16 февр. 1875; г. I, № 10, 2 март 1875; г. I, № 11, 16 март 1875; г. I, № 20, 29 април 1875.
<i>В. Източно време</i>	г. I, № 50, 25 януари 1875; г. I, № 51, 1 февр. 1875; г. II, № 1, 15 февр. 1875; г. II, № 3, 28 февр. 1875; г. II, № 5, 15 март 1875; г. II, № 11, 26 април 1875.
<i>В. Напредък</i>	г. IX, № 26, 25 януари 1875; г. IX, № 28, 8 февр. 1875; г. IX, № 30, 22 февр. 1875; г. IX, № 39, 26 април 1875; г. X, № 49, 5 юли 1875.
<i>Сп. Училище</i>	г. IV, № 19, 8 февр. 1875.

Още на 15 януари в „Дунав“ публикува остра статия, описваща накратко станалото и настояваща, че Волов е използвал случая, за да „раздразни фанатизма на народа“⁵². Аналогични обвинения се съдържат и в първите коментарни материали на в. „Източно време“⁵³. Цариградският „Напредък“ е склонен да обяснява нещата с непримиримостта на чорбаджиите, които търсели възможност „да си отмъстят на младежите за вехти сметки“⁵⁴. Относително неутрална позиция се опитват да държат цариградския в. „Век“, сп. „Ден“ и сп. „Училище“. Двезичното издание на Кирияк Цанков „Valcanul“ прехвър-

⁵² Дунав, г. IX, № 939, 15 ян. 1875.

⁵³ Източно време, г. I, № 50, 25 ян. 1875.

⁵⁴ Напредък, г. IX, № 28, 8 февр. 1875.

ля отговорността на чужденците, „които трябва да са засегнали нещо свято за народа“⁵⁵. Ботйовото „Знаме“, застава във възможно най-крайна критична отдалеченост по отношение на чужденците, чорбаджиите, турската власт. В цинично-саркастичния очерк за развоя на събитието французите и белгийците са представени като пропаднали алкохолизирани типове, любовта между Василка и Симон – като отдавна „консумирана“, чорбаджиите – като жалки турски мекерета, местните власти – като брутални насилници, склонни да придадат политически характер на „една нищожна и съвсем детинска работа“. „Работа“, квалифицирана малко по-късно с многозначно-присмехулното име „нимфоманическа революция“⁵⁶. Тук обаче трябва да се отбележи, че редакторът на в. „Знаме“ дава една неприсъща на антиклерикалните си убеждения, но адекватна по своята същност, оценка на становището на митрополит Симеон по въпроса за евентуалния православно-католически брак. Нещо повече – чрез своята оценка той се включва активно във вестникарския дебат за основателността на споменатото становище, провокиран от редакцията на в. „Източно време“ скоро след разгласяването на случката.

Как протича споменатият дебат? Още на 1 февруари вестник „Източно време“ публикува редакционна статия, съдържаща критики срещу шуменския владика⁵⁷. В нея открито се заявява, че той е виновник за свадата, защото не е допуснал гъвкаво тълкуване на църковните канони с оглед узаконяване на брака. На 5 февруари същото издание публикува отговора на владиката. В необемния аналитичен текст митрополитът изрежда църковните правила, забраняващи подобен брак, като отхвърля всяка възможност посочените правила да се „вгъват“ под натиска на някакви конюнктурни съображения⁵⁸. Изразявайки уважението си към архиеерея, редакцията на вестника отказва да приеме доводите му, настоявайки, че преди това той е давал разрешения за други православно-католически бракове⁵⁹. Няколко из-

⁵⁵ Тази критична спрямо французи и белгийци позиция стои близо до тезите, отстоявани от руската дипломация по случая. В публикуван на руския консул р Русе Ал. Мошин от 5 февр. 1875 г. е записано следното: „Инженерите водели въобще разгулен и разсипнически живот <...> Според имащите се във Варна слухове, инженерите първи дали повод за схватката.“ – [Архимандрит Инокентий]. Едно приключение през 1875 г. в гр. Шумен по случай на едно венчаване. – Мир, г. XXXVII, № 9416, 26 ноем. 1931.

⁵⁶ Знаме, г. I, № 8, 2 февр. 1875, № 10, 2 март 1875, № 11, 16 март 1875.

⁵⁷ Източно време, г. I, № 51, 1 февр. 1875.

⁵⁸ Източно време, г. II, № 1, 15 февр. 1875. Този отговор е любопитен, защото е сред малкото публикувани преди Освобождението текстове на митрополит Симеон (*М. Стоянов*. Българска възрожденска книжнина. С., 1957, с. 318). При цялото многообемие на кореспонденцията си – служебна и лична – през тези години младият владика упорито избягва да се появява на страниците на периодичните издания. Моите наблюдения ми дават основание да смятам, че по това време Симеон е имал основателни опасения от възможността да бъде принизена институцията, която представлява, чрез евентуално пряко участие във вестникарските прения по един или друг текущ въпрос.

⁵⁹ Източно време, г. II, № 3, 28 февр. 1875.

дания веднага се обявяват в подкрепа на владиката – „Век“, „Ден“, „Знаме“. Особено живописен в доводите си е Христо Ботйов: „Ние ще да отговорим на „Източно време“, че в скандалът с французите дядо Симеон е виновен дотолкова, доколкото е бил виновен и за ланското лунно затъмнение.“⁶⁰ В крайна сметка „Източно време“ отпечатва статия на анонимен шуменец, обосноваваща основателността на владишкото решение. По този начин на 15 март дебатът приключва. В случая редакцията проявява не особено присъщата на журналистическото съсловие склонност да се уважава мнението на опонента, съхранява доброто име и достолепието на Варненско-Преславския митрополит.

Междувременно, с дата 15 март 1875 г. митрополит Симеон е получил писмо от влиятелния член на епархийския съвет в Шумен Величко Христов с молба приложената статия на самия В. Христов да бъде предадена за печат във в. „Век“. Текстът отстоява правомерността на владишката позиция в хода на „шумненската случка“⁶¹. В отговора си на 25 март 1875 г. духовникът заявява, че е получил „статийката“, но че не е допуснал отпечатването ѝ. „Не исках да се разисква един въпрос, който, според мене, не подлежи на разискване“ – настоява архиереят. Ако за всеки един отделен случай започнат да се „вгъват“ черковните правила – докъде ще се стигне? Към този реторичен въпрос той добавя и непоклатимия довод, че ако е сгрешил ще го съди началството му, а не вестникарски редактор. „Никога не съм вярвал, нито вярвам – заключава архиереят, – че присъдата на историята ще се изчерпи от газетарските критики.“⁶² Тази категорична позиция стои здраво върху основателното убеждение на широко скроения духовник, че мисията му е да стабилизира общонационалното битие около трайните и устойчиви стожери на православния канон и националното добродетелство. Мисия, свързана със съзнателното избягване на лековати приплъзвания по надолнището на ефимерни спорове и междуличностни нападки.

В интерес на истината, тук трябва да се подчертае, че зад демонстрираната категоричност и последователност в позицията на архиерея се крият дълбоки вътрешни терзания, стигащи дори до колебание да подаде оставка от заеманата отговорна длъжност. Още на 5 февруари 1875 г. той информира епархийския съвет в Шумен, че е научил от Доростоло-Червенския мит-

⁶⁰ Знаме, г. I, № 9, 16 февр. 1875.

⁶¹ ДА-Варна, ф. 75к (Варненско-Преславска митрополия), а.е. 9, л. 57-58.

⁶² НБКМ-БИА, ф. 31 (Величко Христов), а.е. 3, л. 118-119. В навечерието на своята 98-а година митрополит Симеон пише писмо до Ст. Чилингиров – 4 февр. 1937 г. В него сред точните наблюдения върху романа „Невиждан враг“ се прокрадва мисълта, че в драматичния спор около „френската сватба“ младият архиерей (вероятно) е проявил прекалено упорство. За което не съжалява. „Няма какво друго [да кажа], освен следното: неопитен в практическия живот, изпратиха ме млад още да служа в един от най-събудените центрове на отечеството ни. Посред немощи и грешки старал съм се и се старая да изпълнявам тежките си обязанности.“ – [Ст. Чилингиров]. Едно писмо от митрополит Симеон. – Мир, г. XLIII, № 10 980, 25 февр. 1937.

рополит за „нещастното събитие“, което е разтърсило града. Изразявайки дълбокото си огорчение от сблъсъка с чужденците, Симеон споделя, че размишлява върху възможността да напусне владишката длъжност, за да бъде „свободен от отговорността за подобни приключения, каквото е станалото в Шумен, и които [приключения], освен срама наш, докарват на черквата ни безброй лоши сетнини“. В края на писмото са дадени съответни наставления на членовете на съвета – „да се въдвори пак любовта и мира помежду съгражданите ви и да се наредят училищата, за да не се онеправдават децата“⁶³. От цитираната препоръка личи настойчивата архиерейска грижа за възвръщане нормалния ход на живота в епархийския център.

Независимо от обстоятелството, че „героите“ от 12 януари са все още в ръцете на турското правосъдие, през февруари и март напрежението в града постепенно намалява. Василка Константинова и Симон Фери напускат Шумен и скоро сключват брак в Русе при католически свещеник⁶⁴. След този развой на събитията за българите в града остава само тревогата за съдбата на арестуваните. Тя е отразена еднозначно в писмо на Танас С. Попов (Шумен) до Петър Златев Груев (Върбица) от 15 февруари. „Може да сте научили за сватбата – пише Попов, – която стана в къщата на Д. Константинова, и за случката, която произлезе от тази сватба. Заради това аз не ще ви разправам надълго, но само ще ви известя, че от 2 седмици насам повече от 20-мина са затворени в Русчук и нищо не можем научи за тях.“⁶⁵

Българската общност в Шумен приема първоначално с недоволство факта, че практически всички от сънародниците им, наети като работници по строящия се железен път, са освободени. Скоро се примирява. Примирява се и с отнетото си право да поставя театрални пиеси на читалищната сцена⁶⁶. Най-труден се оказва проблемът с неуреденото положение на очакващите присъдите си в русенския затвор „подстрекатели“ и „извършители“ на побоя над чужденците.

На 16 февруари затворниците пишат поредно писмо до владиката Григорий. В него те се представят като „презрени и наклеветени от едно съсловие шуменски първенци“ и настояват да получат обективна информация за положението си. На 23 февруари – в навечерието на Заговезни – шуменските младежи молят владиката за покровителство да ги освободи за празника⁶⁷.

⁶³ НА-БАН, ф. 144к (Митрополит Симеон Варненско-Преславски), а.е. 171, л. 38.

⁶⁴ Симон Фери остава на работа в Русе. Бракът му с Василка се оказва щастлив. Имат четири деца – едно момче и три момичета. Една от дъщерите им – Марго – е женена за син на ген. Данаил Николаев. – ДА-Ш, ф. 714 к (Георги Джумалиев), а.е. 196, л. 24.

⁶⁵ ДА-Шумен, ф. 99к (Петър Златев Груев), оп. 1, а.е. 82, л. 2.

⁶⁶ По разпоредба на местната власт веднага след „френската сватба“ са забранени театралните постановки. Чак в края на годината читалищните настоятели се осмеляват да поискат чрез митрополита отмяната на тази забранителна разпоредба. – *Джумалиев, Г.* Старото читалище „Архангел Михаил“..., с. 172.

⁶⁷ Двете писма са публикувани от Ст. Чилингиров. Те се съхраняват в архива на Русенската митрополия. – *Ст. Чилингиров.* Жалостно..., кн. 41, 267-269.

Молбата им, естествено, не е удовлетворена, но от разменени писма между Симеон и Григорий става ясно, че русенският митрополит полага системни усилия „за да са улегчи съдбата на онези нещастни шумненчета, които са имали дързостта да се бият с французи“⁶⁸. В навечерието на съдебното заседание в русенския съд заявление за милостиво отношение подават и шуменските чорбаджии – Димо хаджи Стоянов, хаджи Панайот и Матю Рачев. Те настояват пред белгийския консул да се смекчи искът на пострадалите от побоя. В последния момент обаче чорбаджийското заявление е оттеглено. Плахийт опит за примирение между „стари“ и „млади“ остава безрезултатен. Нещо повече – провокира още по-злостни нападки от страна на общобългарския глашатай на „младите“ Хр. Ботйов по отношение на споменатите шуменски чорбаджии⁶⁹.

На 14 май 1875 г. вилаетският съд в Русе гледа делото на 17-те подсъдими по „френската сватба“. Направените обстоятелствени разпити и разследвания включват дори телеграфни запитвания до митрополит Симеон и до шуменския каймакамин. Владиката категорично потвърждава свидетелството на П. Волов, че чрез речта си в митрополитския храм на 12 януари учителят не е провеждал никаква политическа пропаганда, а само е отстоявал архиерейската забрана за осъществяване на спорното бракосъчетание⁷⁰. Т. Джебаров изрично свидетелства, че освен от Симеон, подсъдимите са подкрепени от митрополит Григорий, както и от влиятелните българи в Русе Стоил Попов и Петър Златев⁷¹. Споменатите ходатайства, както и обстоятелството, че пряко участие в побоя на т. нар. „подстрекатели“ така и не е регистрирано, довежда до една практически оправдателна присъда. Съдът и този път не намира достатъчно доказателства за вината им. Той решава да се допита до правителството, а дотогава „подстрекателите“ са освободени при условие, че ще останат в Русе до окончателното приключване на съдебното дирене. Тодор Джебаров е признат за невинен и освободен напълно. На 17 май 1875 г. Панайт Волов, Петър Енчев и другарите им напускат русенския затвор.

Малко по-различна е съдбата на преките участници в побоя. Те са осъдени на по 1 година затвор и остават в русенската тъмница⁷². Освен това, съдът одобрява иска на пострадалия Роберт за обезщетение от 400 франка

⁶⁸ ДА-Русе, ф. 43к (Доростоло-Червенска митрополия), оп. 1, а.е. 1592, л. 167; НА-БАН, ф. 54к (Васил Друмев, митрополит Климент Търновски), а.е. 364, л. 76-77; а.е. 396, л. 43-44.

⁶⁹ Знаме, г. I, № 20, 29 апр. 1875.

⁷⁰ Г. Джумалиев. Съдбата на Панайот Волов..., 34-35.

⁷¹ Шумен и Шуменско XV-XIX век, с. 411. От писмата, разменени между двамата митрополити, става ясно, че в навечерието на процеса в Русе пребивава шуменския чорбаджия Друми Василев, който също използва положението си, за да ходатайства за по-леки присъди. – ДА-Русе, ф. 43к (Доростоло-Червенска митрополия), оп. 1, а.е. 1592, л. 167.

⁷² Шумен и Шуменско XV-XIX век, с. 411. Статията на Г. Джумалиев върху съдебния процес не съдържа достатъчно ясни сведения за присъдите на преките участници в побоя (Г. Джумалиев. Съдбата на Панайот Волов..., с. 36), затова се доверявам на спомените на Т. Джебаров, който е присъствал на произнасянето на присъдата в качеството на подсъдим.

за нанесените телесни повреди. Сумата съевременно е осигурена от шуменските чорбаджии и с посредничеството на Величко Христов е предадена на пострадалия. На 1 юни 1875 г. В. Христов информира съгражданите си, че сумата е платена и че валията и каймакамина са уведомени за това⁷³.

Веднага след уреждане на този финансов въпрос митрополит Симеон започва да търси начини за смекчаване присъдите на останалите в затвора младежи. На 23 май 1875 той пише специално писмо на члена на Държавния съвет хаджи Иванчо Пенчович в Цариград. Представяйки му накратко случая, духовникът моли високия чиновник да използва влиянието си „за освобождаването на тези момчета“⁷⁴. На 12 юли 1875 г. Симеон изпраща съответно послание до екзарх Антим. В него изрично е акцентувано върху настояването „да се подействува оттам нещо, ако е възможно, за да се даде на Русчук по-скоро един благоприятен отговор за окончателното освобождаване на момчетата“⁷⁵. Същата молба до екзарха е преповторена и на 20 септември 1875⁷⁶. През октомври следват нови писма – до хаджи Иванчо Пенчович и до Петър Златев⁷⁷. В писмото до П. Златев с горчиво-ироничен тон Симеон дори се опитва да омаловажи деянието на побойниците: „Но да се наказват, и то толкози много момчета, които искаха да задържат за едного от другарите си една българска хубавица, това е [нещо], дете късият ми ум не може да разбере.“⁷⁸

Междувременно, на шуменските общински управници им се налага да разрешат още един проблем, произлязъл от януарските размирици – става дума за сбъдналото се пророчество на стария даскал Рашко Блъсков, че „злото <...> ще да се слее върху училищата“⁷⁹. След арестуването на П. Волов и П. Енчев и напускането на Д. Константинов учебните занятия в мъжкото класно училище временно са прекратени. На учениците, с изключение на тези от новосформирания IV клас, ще им се наложи да повторят съответните класове. Във връзка с очерталата се криза, на 28 май епархийският съвет обсъжда възможността за връщане на П. Волов на работа⁸⁰. С посредничеството на Тодор Ченгелиев и Величко Христов се прави опит за убеждаване на бившия главен учител отново да заеме учителското си място⁸¹. Той явно се колебае, защото поставя като условие за връщането си приемането и на Петър Енчев. Скоро съвсем отказва. Независимо че този отказ не е желан от шуменските училищни настоятели, още през лятото те попълват вакантните учителски места и новата учебна година започва и протича нормално⁸².

⁷³ НБКМ-БИА, ф. 31, а.е. 3, л. 95.

⁷⁴ НА-БАН, ф. 144к (Митрополит Симеон Варненско-Преславски), а.е. 171, л. 61-62.

⁷⁵ Пак там, л. 54.

⁷⁶ Пак там, л. 65.

⁷⁷ Пак там, л. 70-71.

⁷⁸ Пак там, а.е. 178, л. 1.

⁷⁹ Училище, г. IV, № 19, 8 февр. 1875, с. 151.

⁸⁰ ДА-Варна, ф. 75к (Варненско-Преславска митрополия), оп. 1а, а.е. 14, л. 36.

⁸¹ НБКМ-БИА, ф. 31 (Величко Христов), а.е. 3, л. 143-144.

⁸² ДА-Шумен, ф. 664к (Шуменски начални училища), оп. 1, а.е. 82, л. 1-29. Цитираният

През лятото и есента на 1875 г. настойчивите ходатайства на шуменските и русенските първенци, на двамата владци и на екзарха пред институциите, имащи отношение към съдбата на останалите в русенския затвор младежи, продължават⁸³. Макар и със закъснение, тези усилия дават резултат. През ноември 1875 г. и последната група шуменци, осъдени по „френската сватба“, са освободени предсрочно. „Най-сетне, 1875 на месец ноемврий, срещу Архангелов ден си дохождат всички [в Шумен]“ – свидетелства съвременник на събитията⁸⁴. Не се завръщат само Панайот Волов и Петър Енчев, които са предпочели рисковете на емигрантския живот. Още през юни двамата преминават нелегално през р. Дунав на път към новото си житейско поприще⁸⁵. „Когато се завърнаха другарите, без Волова и Енчева, то беше цяло събитие в Шумен“ – спомня си съидейника им Тодор Джебаров⁸⁶. Събитие, което бележи фактическия завършек на любовно-бунтовно-криминалната шуменска случка, останала в историята с многосказателното име „френската сватба“.

* * *

Събитията от 12 януари 1875 г. в известен смисъл са предизвестени от две литературни творби – стихотворението на Райко Жинзифов „Европаизъм в Шумен“ и комедията на Добри Войников „Криворазбраната цивилизация“⁸⁷. С присъщото на епохата съчетание от наивитет и патос двата художествени текста отстояват убеждението на авторите си, че контактите с постиженията на западноевропейската цивилизация трябва да създават предпоставки за усвояване градивните ценности на тамошната култура, като същевременно българите са длъжни (по някакъв вълшебен начин) да съхранят стерилитета на своите патриархални отношения. Тази крайна и практически нереализуема визия за перспективите на необратимото обвързване на младата балканска нация с конструктите на модернизираща се Европа стои в основата на драматичния сблъсък на шуменските българи с чужденците католици, пожелали да откъснат от националната им общност една красива и образована девойка. Предпоставките, развоят и сетнините на тази жадуваща за художествени превъплъщения история⁸⁸ ми дават основание да направя една заключителна констатация.

документ е назван от съставителите му „Общ училищен разпис“ и съдържа подробни данни за учениците, обучавани в шуменските училища и за учителите, преподаващи през 1875-1881 г.

⁸³ ДА-Русе, ф. 43к (Доростоло-Червенска митрополия), оп. 1, а.е. 1593, л. 30, 85-86, 149.

⁸⁴ В[асил] П[етров]. Описание на „французката сватба“ в Шумен през 1875 г., направено от съвременник. – Шуменски общински вестн., г. I, № 11, 25 март 1940.

⁸⁵ Д. Ганчев. Спомени 1864-1887. С., 1939, 29-30.

⁸⁶ Шумен и Шуменско XV-XIX век, с. 411.

⁸⁷ Р. Жинзифов. Европаизъм в Шумен. – Братски труд, 1862, № 4, 47-50; Д. Войников. Криворазбраната цивилизация. Смешна позорищна игра в пет действия. Букурещ, 1871.

⁸⁸ Освен споменатите опити за художествена интерпретация, направени от Вела Благова и Стилиян Чилингиров, върху „френската сватба“ е съставена и една стихотворна творба със заглавие „Шуменското приключение“. Тя се приписва на учителя Харалан Ангелов (Ст.

Макар и свикнала с продължителни присъствия на западноевропейски и американски поданици в пределите на своя разноезичен град, в хода на „френската сватба“ относително голямата българска общност в Шумен застава в опозиция на възможността за създаване на близкородствени връзки с чужденеца-католик. Споменатата опозиция не е проява на неприсъщата на народопсихологията ни ксенофобия. Тя е резултат на умело манипулирана готовност да се отстояват стожерите на националната идентичност. В качеството на вещи манипулатори в случая се явяват лидерите на местния радикален политически елит, начело с председателя на шуменския революционен комитет Панайот Волов. Използвайки конкретния семейно-битов казус, те правят опит да се наложат като доминиращ фактор в структурата на регионалните властови отношения. Успехът им е ярък и запомнящ се. А фактът на този успех очертава реалната перспектива за промяна на властовите доминанти в пределите на общонационалното политическо пространство по посока на политическия радикализъм.

Промяна, която ще се състои в още в първите месеци на бунтовната 1876 година.

THE “FRENCH WEDDING” IN SHOUMEN IN 1875

Vera Boneva

The article relates the dramatic public clash which occurred in the metropolitan's town of Shoumen in early 1875 and concerned the marriage of the distinguished Bulgarian maid Vassilka with French engineer Simon Ferry. As a result of the skillfully conducted propaganda of the local radical leaders and the firm position of Metropolitan Simeon of Varna-and-Preслав the conclusion of the controversial Bulgarian-French marriage in Shoumen was impeded. Since things proceeded to mass demonstrations and blood-stained fights, the story won nation-wide popularity. For months on end practically all the Bulgarian political newspapers carried reports and comments about the fate of the public and personal factors involved in the “French wedding”. In the course of the “French wedding” was created a curious unity between the radical and moderate wings of the local social elite around the ideas and values of modern nationalism. On the basis of that the article defends the thesis that in the concrete National revival reality very often the conditionally drawn differences between the various political groupings were reduced to a degree where particularly stood out the all-Bulgarian dimensions of the problem of national identity.

Чилингиров. Жалостно..., кн. 41, с. 272). Ц. Миладинова предполага, че Д. Войников също е имал намерение да възпроизведе в художествена форма случката, защото години наред след връщането си в Шумен през 1875 г. той разпитва за подробности около нея. – Ц. Миладинова-Алексиева. Епоха..., с. 53.

ЕТНОРЕЛИГИОЗНИ ОБЩНОСТИ И ИНСТИТУЦИИ В ХАСКОВО ПРЕЗ ПЪРВАТА ПОЛОВИНА НА ХХ В.

Виолета Костова

Етнорелигиозните общности, формирани в различни исторически периоди и при различни условия, съхранили своите етнорелигиозни и културни традиции и възприели специфичната атмосфера на града, в който живеят, оставят своя отпечатък и колорит. В процеса на интеграция с местното население и помежду си тези общности са част от градската история. Колкото и проблемно да е съвместното битие на религиите и традиционните култури, колкото и да е силен инстинктът за самосъхранение на общността, също толкова траен е и стремежът към опознаване на „другия“ и към общуване с „различния“.

Етнодемографската и религиозна картина на град Хасково се характеризира с доминиращото присъствие на българско население и източноправославното вероизповедание. От друга страна, тук има значително присъствие на други етнически и религиозни групи, като по брой те се нареждат по следния начин: турци, евреи, арменци, гърци, цигани и др. Що се отнася до религиозната принадлежност, в града живеят освен източноправославни още мохамедани, израилтяни, арменогрегорианци, протестанти, католици и др. Необходимо е да отбележим, че мохамеданството се изповядва от цялото турско и циганско население, католици и протестанти са българи, израилтяни са само евреи и към Арменската апостолическа църква принадлежи почти цялото арменско население. В градската история на Хасково трайно присъстват общностите на турците мюсюлмани, евреи израилтяни и арменогрегорианци както със своите традиции и самобитност, така и с официалните институции – съответните религиозни общини. Както общностите, така и общините се формират и създават в продължение на векове, по различни причини и при различни условия.

Без да се връщаме твърде назад във времето, което е и извън темата на съобщението, следва да отбележим, че посочените етнорелигиозни общности живеят в Хасково още преди Освобождението. Първите евреи се заселват в Хасково в началото на ХІХ в. според досега известните ни данни¹.

¹ В. Костова. Еврейската общност в Хасково. – В: Светите места на Балканите. Благоевград, 1996, с. 111.

Турското население присъства тук от XIV в. Що се отнася до арменците, в града има арменски фамилии също преди Освобождението. Показателен е фактът за направени дарения за църквата „Св. Богородица“: „Сарафина Хачатур подари на църквата в брой 120 гроша“². В списък на главните чиновници и търговци от Хасково за 1893 г. в „Български алманах“ е включен Бедрос Токачлиян – „комисионер-експедитор“³. В Изложението на хасковския окръжен управител за 1895/1896 г. се споменава за доставка на бубено семе от частни лица „от къщите ... П. П. Искендерян, Б. Я. Х. Богос Дерменджиян“⁴. Тези сведения, твърде оскъдни и единични, се потвърждават от резултатите от официалните преброявания след Освобождението до 1920 г. За по-голяма прегледност предлагаме две таблици с данни от официалните преброявания на населението за град Хасково, като първата представя народностите по брой, а втората – диференциацията на населението по матерен език и вероизповедание за 1910 г. и 1920 г.⁵

Таблица 1.

Население на град Хасково по народности

години	общ брой жители	българи	турци	гърци	евреи	цигани	арменци	други непоказани
1884	13 797	8558	3951	434	393	379	46	38
1887	14 191	9572	3799	196	424	9	61	130
1892	14 392	10 241	3166	96	446	305	86	52
1900	14 966	11 323	2445	148	446	471	86	45 (1 помак и 1 гагауз)
1905	15 105	11 761	1760	137	562	748	79	48 (5 помаци, 1 гагауз, 3 цинцари, 1 румънин)
1910	15 067	12 076	1295	82	606	905	65	36 (1 гагауз и 1 цинцарин)
1920	19 418	14 966	2976	85	778	436	93	други народности: руси – 19, сърби – 5, други славяни – 1, румънци – 2, други неславяни – 57

² Н. Димов. Кондика на църквата „Св. Богородица“ в Хасково. Под печат, с. 16.

³ Български алманах. С., 1895, с. 271.

⁴ Изложение за състоянието на Хасковското окружие през 1895/1896 г., Хасково, 1896, с. 51.

⁵ Списък на населените места в Царство България от Освобождението (1879-1910 г.). с. 502; Общи резултати от преброяването на населението в Царство България на 31 дек. 1910 г. Кн. I. С., 923, с. 151; Общи резултати от преброяване на населението в Царство България, 31 дек. 1920 г., с. 218.

Таблица 2.

**Население на град Хасково по матерен език и вероизповедание
(1910, 1920 г.)**

Матерен език	Вероизповедание											
	източно-православни		католици		протестанти		арменогрегорианци		мохамедани		израилтяни	
	1910	1920	1910	1920	1910	1920	1910	1920	1910	1920	1910	1920
Български	11 935	14 862	10	43	134	94		3		6		
Руски	2	17										
Сръбски	3	5										
Др. славянски езици	1	2	5									
Турски	3	6					9		2177	3356		
Гръцки	76	83										
Румънски	5	13										
Еврейски	1										605	776
Арменски	2	7		1		1	54	85				
Цигански									17	51		
Други неславянски езици	1	4	4			1			14			

Следващите преброявания, от 1934 г. и 1946 г., ни дават не толкова детайлни данни, а само броя население съобразно трите главни вероизповедания в следния вид: общо население на Хасково през 1934 г. – 26 516, източноправославни – 21 338, мохамедани – 3383, израилтяни – 784 и други религии – 1 016; общо население на града през 1946 г. – 27 345 от тях източноправославни – 22 758, мохамедани – 3463, израилтяни – 497, и други религии – 717⁶. Посочените цифри показват трайна тенденция на намаляване на турското население до 1910 г., а от 1920 г. – тенденция на нарастване. Броят на евреите в Хасково също се увеличава до 1926 г., когато стига апогея си – 939 души, докато през 30-те години започва да намалява вследствие на частични изселвания, за да достигне през 1949 г. 117 души в резултат на масовото изселване след образуването на Израел⁷.

Що се отнася до арменската общност в Хасково, следва да посочим тенденция на малко нарастване до края на XIX в., след това – известно намаление. Цифрите показват, че това е старо арменско население, което не се увеличава след 1896 г. Рязко увеличение на арменското население в града наблюдаваме след 1922 г. Архивът на арменската религиозна община, все още на съхранение в църковното настоятелство тук, ни беше предоста-

⁶ Преброяване на населението на 31 дек. 1934 г. Т. 2. С., 1937, 288-289; Преброяване на населението на 31 дек. 1946 г. Кн. I. С., 1949, с. 108.

⁷ В. Костова. Цит. съч., с. 111.

вен за ползуване и ни даде интересни данни за този период⁸. Записките, направени в тетрадката за събиране на дарения за построяване на арменска църква в Хасково през 1924/1925 г. и за забавачница през 1928 г., ни позволяват да кажем следното: в подписката участвуват 310 семейства преселници. Най-много арменски преселници в Хасково идват от Родосто, Бандарма, Йенидже, Адапазар, Беледжик, Гемлик, Силиври, Чорлу, Сълез и др. Писмо на хасковското арменско църковно настоятелство до епархийския съвет от 20 март 1943 г. съобщава броя на арменците към този момент: Хасково – 923 д., Гара Раковски (дн. Димитровград) – 16 д., с. Книжовник – 5, Златица – 5, с. Малево – 6, с. Крепост – 1. Общият брой за Хасково и околията е 956 души.

Институцията, която ръководи изцяло вътрешния живот на общността и е нейният официален представител пред държавните и гражданските власти, пред населението и неговите обществени организации, е местната религиозна община със свое настоятелство. Иноверните религиозни общини се изграждат на базата на конституционната уредба и специалните законодателни актове, приети след Освобождението. Търновската конституция урежда този въпрос в чл. 42, глава IX, който гласи: „Църковните работи на християни от неправославно изповедание и на друговерци управляват се от техните духовни власти, но под надзор на надлежния министър, според законите, които ще се издадат по този предмет.“ Първият законодателен акт по този въпрос са т. нар. Привременни правила за духовно управление на християните, мюсюлманите и евреите⁹. Указ № 12/23.05.1919 г. утвърждава специален „Устав за духовното устройство и управление на мюсюлманите в Царство България“.¹⁰

Еврейските религиозни общини са по-стари като организационна структура. Учредителният събор на еврейството в България, състоял се на 5 септември 1920 г., приема Устав за устройство и управление на еврейските общини в България и създава Централната консистория като върховен представител¹¹. В същото време арменските общини се управляват от Централен епархийски съвет, но специален законодателен документ за тяхното уреждане няма. Религиозните общини ръководят духовния живот на съответната общност и поддържат частните иноверни училища. През 1929 г. излиза специален Правилник за разхвърляне и събиране суми от другородното и друговерско население за издръжка на частните им училища, който се отнася до турските, еврейските и арменските частни училища¹².

⁸ Предвид на това, че архивът на арменската църковна община и настоятелство не са обработени според възприетите стандарти, ще цитираме документите в изложението. Преводите на текстовете от арменски език са направени от Дикран Балабанян – уредник в Исторически музей – Хасково.

⁹ ДВ, бр. 5, 9 юли 1880.

¹⁰ Пак там, бр. 65, 26 юни 1919.

¹¹ Общ годишник за България. С., 1924, 230-231.

¹² ДВ, бр.224, 2 ян. 1929.

Най-старата религиозна община в Хасково е еврейската. Тя се оформя като институция още през 30-те години на XIX в., скоро след трайното заселване на евреите в града. Синагогата е построена между 1856 и 1861 г. През 1870 г. към нея има и училище от типа на килийните, в което се обучават само момчета. След 1920 г. хасковската израилска религиозна община е под ръководството на Централната консистория на евреите в България. Общината се управлява от съвет, избран от общо енориашко събрание за 3 години и утвърден от консисторията. Съветът се формира на основата на синагогално и училищно настоятелство, като председател е председателят на синагогалното, подпредседател – този на училищното настоятелство, а секретари са секретарите на двете настоятелства. Еврейската община формира свой бюджет, като основно приходно перо е данъкът „араха“, с който се облага цялото еврейско население в зависимост от имотното състояние на всеки яхидим. На базата на този данък се определят и задължителните такси за всички религиозни ритуали като венчавка, обрязване, погребение и др. Хасковската градска община определя субсидия на еврейската религиозна община за издръжка на еврейското училище „Атиква“. Разходите в бюджета на израилската религиозна община са за издръжка на синагогата и училището, за културна и благотворителна дейност, за подпомагане на ционистическите организации в града и др.¹³

Под прякото ръководство и надзор на синагогалното настоятелство са две благотворителни дружества – „Озер Далим“ и „Бикур Холим“. Първото е учредено на 1 март 1920 г. и има за цел подпомагане на бедни евреи и ученици. Второто е пряко свързано с грижата за бедни и болни евреи и с извършването на целия ритуал по погребението на починалите. То също води началото си от 1920 г. В града съществуват и други благотворителни организации на евреите, културни и спортни дружества, които също поддържат непрекъснатата връзка с еврейската религиозна община. Всички те имат за цел освен благотворителността, така и съхраняването на солидарността между еврейското население, неговите религиозни традиции, обичаи и ритуална система¹⁴.

Първоначалното еврейско училище „Атиква“ е важно духовно средище в живота на общността и заема централно място в работата на общината. Проблемът за хebraизацията на училището е важен и твърде коментиран през 20-те години. Заедно с изучаването на еврейски език и история, на учениците се преподават и български предмети съобразно изискванията на просветното министерство и децата се подготвят да продължат образованието си в българските училища. Училището съществува до 1948 г.¹⁵

Еврейското население от идването си живее компактно на едно място, наречено „Еврейска махала“ или „Еврейска улица“. И досега старите хас-

¹³ В. Костова. Цит. съч., 112-113.

¹⁴ Пак там, 114-115.

¹⁵ Пак там, 115-116.

ковлии наричат парка в този район „Еврейски парк“. Години наред това е една затворена общност, развиваща се по законите на „Алахата“. През първата половина на ХХ в. еврейската религиозна община много по-интензивно се превръща и в институция, която представя това население пред официалните власти и учреждения в града и спомага за интеграцията на евреите сред останалите общности тук. След 1949 г. еврейската община, макар и да съществува в Хасково, фактически загубва своите действителни функции след масовото изселване на еврейското население и след политическите промени в страната. Закрито е училището. Двете благотворителни дружества, за които споменахме, са закрити съгласно Указа за обществено подпомагане¹⁶. Синагогата постепенно се разрушава.

За годините на своето съществуване обаче хасковската еврейска религиозна община изиграва своята роля за запазване самобитността на еврейската общност в града, на нейната религия, език и традиции, както и за интегрирането ѝ с останалото население на Хасково, създавайки отношения на лоялност и толерантност.

Мюсюлманската вероизповедна община съществува от 1878 г. в Хасково. До 1920 г. всъщност има вакъфско настоятелство. През 1920 г. съгласно цитирания вече Устав за духовно устройство и управление на мюсюлманите в Царство България от 1919 г. се създава мюсюлманска вероизповедна община. Най-старата запазена протоколна книга на вакъфското настоятелство е от 1906 до 1914 г. Тя показва, че в този период вакъфското настоятелство управлява джамиите, мъжкото частно турско училище и притежаваните вакъфски имоти¹⁷. Приходите на вакъфското настоятелство, съгласно приетите бюджети, се формират главно от отдаване под наем на вакъфски имоти и дюкяни, такси за позволителни, за венчавки и др. Разходите са за „хляб и помощи за бедните по Рамазана“, за потребностите на джамиите и за текущи данъци¹⁸. От януари 1920 г. вече говорим за бюджет на хасковската мюсюлманска вероизповедна община. Избрано е настоятелство, което да ръководи работите на общината¹⁹. Според документите, настоятелството изцяло управлява вакъфските имоти, дава ги под наем, поддържа тяхното състояние. Другата важна грижа на настоятелството е управлението на джамиите, назначаването на имами и други духовни лица²⁰.

Що се отнася до духовните потребности на населението, настоятелството поддържа турско читалище и училище. Хасковско турско читалище е основано през 1920 г. През 1921 г. със специално постановление настоятелството дава за ползуване на читалището двата салона на вероизповедната община при определени условия. В документа се казва: „Настоятелството

¹⁶ Известия, бр. 77, 25 септ. 1951.

¹⁷ ДА–Хасково, ф. 154к, оп. 1, а. е. 1.

¹⁸ Пак там, ф. 182к, оп. 1, а. е. 1, л. 8-10.

¹⁹ Пак там, л. 58-60, 76-78, 82.

²⁰ Пак там, л. 88-89, 94-96; а. е. 2, л. 45-46, 83-85, 89-90; а. е. 3, л. 2.

има моралната длъжност да го подкрепи предвид културно-просветната роля, която има за мюсюлманите сега и за в бъдеще“.²¹

Частното турско училище съществува също от Освобождението до 1947 г. Според Изложението на хасковския окръжен управител за 1893/94 година в Хасково и околията съществуват следните турски частни училища: 3 мъжки, 2 девически, 15 смесени или общо 20. Турското училище в Хасково е трикласно с 52 записани ученици в началото на посочената година²². През 1926-1927 г. се създава турска прогимназия в Хасково²³. През 1928 г., по време на земетресението, е разрушена сградата на турското училище в града. Настоятелството на мюсюлманската вероизповедна община с разрешение на Главното мюфтийство и Министерството на външните работи и вероизповеданията решава да продаде три празни вакъфски парцела и по допълнителен бюджет да построи нова училищна сграда²⁴. Строежът е завършен през 1929 г.²⁵

В бюджетите на мюсюлманската вероизповедна община се предвижда специална субсидия за подпомагане на турското частно училище в града, а в определени случаи – суми за подпомагане на бедни ученици, за закупуване на учебници и др.²⁶ Училището пряко се управлява от училищно настоятелство, което се ръководи от мюсюлманската вероизповедна община. Запазените документи на турското училище показват, че освен турци в него се обучават и цигани, въпреки че техният брой не е голям²⁷. През 1928 г. настоятелството взема специално решение да промени сумата за издръжка на стипендианти (§ 13 от бюджета), като подпомогне повече местните ученици в турското училище. Решението гласи следното: „ ... предвид подпомагането мюсюлмански ученици, предимно от местната турска смесена прогимназия и основно училище, каквито има достатъчно много да посещават училището посред зима гладни, боси и дрипави. Тези деца са първите, които общината трябва да облече и подкрепи, а след това да дава стипендии за духовното училище.“²⁸

Благотворителната дейност на мюсюлманската вероизповедна община е свързана с големите религиозни празници, с подпомагане на бедни мюсюлмани в отделни случаи, разходи, които се предвиждат в бюджета ѝ. В отделни случаи са подпомагани организации като турското просветно дружество „Окума хорду“, спортен клуб „Тупан“ и др.²⁹ В документите се съоб-

²¹ Пак там, а. е. 1, л. 117-118.

²² Изложение за състоянието на Хасковски окръг за през 1893/1894 г. Хасково, 1894, с. 30.

²³ Д. Кирков. Към историята на образованието на турското малцинство в Хасковски окръг. – Във: Вести на Народния музей в Хасково. Хасково, 1965, с. 15.

²⁴ ДА-Хасково, ф. 182к, оп. 1, а. е. 4, л. 58-61.

²⁵ Пак там, а. е. 5, л. 95-97.

²⁶ Пак там, а. е. 3, л. 1; а. е. 4, л. 7; а. е. 6, л. 15-16.

²⁷ Пак там, ф. 154к, оп. 1, а. е. 69, л. 11, 17.

²⁸ Пак там, ф. 182к, оп. 1, а. е. 4, л. 25-27.

²⁹ Пак там, а. е. 6, л. 6.

шава за съществуването на местно мюсюлманско благотворително дружество „Джемиет хайрие“, което също поддържа връзка с настоятелството³⁰. През 1926 г. настоятелството гласува известна помощ за местното тракийско благотворително дружество „Тракия“ за подпомагане на бедни тракийски бежанци, на хасковското съюзно колоездачно дружество „Стрела“ за постройка на „Стадиум“, също на местния комитет по постройка на паметник на падналите във войните, а през 1928 г. – сума на местния граждански комитет след земетресението³¹.

Съхранените документи показват, че мюсюлманската вероизповедна община изпълнява своите функции до 1951 г.

Арменско население в Хасково присъства, както вече видяхме, още преди Освобождението. За арменска общност с нейните институции, община, църква, училище и други организации обаче можем да говорим от 20-те години на XX в. Първите документи от архива на арменското църковно настоятелство се датират от 1924-1925 г. Между тях има няколко важни източници като регистър на арменската църковна община, една протоколна тетрадка от 1924 г., специална тетрадка за събиране на помощи за строителство на църква и училище в Хасково, тетрадка за училищния налог и др. В голямата си част документите и кореспонденцията са водени на арменски език. До този момент те не са проучвани и не са в научно обръщение. Първата запазена протоколна тетрадка започва с второто заседание на тогавашното църковно настоятелство, но в протоколите се говори за старо църковно настоятелство, за съществуващи благотворителна и младежка организация. Протоколите от 2 март 1924 г. до 15 февруари 1925 г. са изцяло за построяването на църква и училище в Хасково, за организиране на подписка за доброволни дарения и извършване на самия строеж. Във връзка с това някои от заседанията на настоятелството са в разширен състав – присъстват представители на споменатите вече организации и първенци на арменската общност в града. В Хасково вече има арменски свещеник – отец Мардерос Апикян, големите религиозни празници се празнуват от общността.

Важен източник за подписката по събиране на средства е специалната тетрадка, където се води отчет на всички суми и участници. Упълномощеният от църковното настоятелство втори председател Хартюн Араджиян прави една голяма обиколка на страната, в градове, където има арменска общност, от юли до ноември 1924 г., като с протоколи са му предадени събраните суми. В много случаи съответните църковни общини се обръщат с апел към сънародниците за подкрепа на това дело. От градовете на Хасковска околия, Свиленград, Харманли и Кърджали също са събрани големи суми. В отделен списък са представени хасковските арменци, участващи в подписката, като са разпределени според градовете, от които са избягали. По-късно, през 1926 г. и 1928 г., макар и с прекъсване, е организирана друга местна

³⁰ Пак там, л. 9.

³¹ Пак там, а. е. 3, л. 27, л. 70-72; а. е. 4, л. 55.

подписка за строителство на забавачница. Списъците показват, че в подписките почти навсякъде участвуват не само арменци, но също и българи, турци, евреи, отделни фирми и акционерни дружества. В края на декември 1924 г. се обсъжда въпросът за откриването на арменската църква, за поканването на още двама свещеници за тържествената служба, на владиката и пловдивския свещеник.

В началото на 1925 г. вече се обсъжда въпросът за откриване на арменско частно училище и са направени постъпки пред местните власти и Министерството на просвещението. Въпреки пречките за официалното откриване и признаване, арменското частно училище „Месробян“ е основано през 1924 г. и е ръководено от училищно настоятелство или „Духовен съвет“, както е отбелязано в протоколите на църковното настоятелство. Едва през 1938 г. обаче то е признато със статут на частно иноверско училище от Министерството на народното просвещение³².

След приключване на подписката през 1928 г. се създава и забавачница „Ошаган“. Училището и забавачницата се издържат от арменската община, има и специален училищен данък, с който се облагат главите на семействата в зависимост вероятно от имотното им състояние. Освен това училището е подпомагано от благотворителната организация „Парекордзаган“ и от немско благотворително дружество. По-късно, след официалното му признаване, хасковската градска община също отпуска определена субсидия, както и за другите частни иноверни училища в града – мюсюлманско и еврейско.

Така до края на 20-те години в Хасково вече са оформени институциите и на арменската общност в града и нейните духовни центрове. Трябва да отбележим, че хасковската арменска църква и свещеник М. Апилян обслужват със съответните религиозни ритуали арменците във всички градове и селища на Хасковския регион – извършване на венчавки, кръщенета, погребения и др. Църковното настоятелство и църквата се ръководят от разпоредбите на Централния епархийски съвет на Арменската апостолическа църква в София.

Бюджетът на настоятелството на арменската религиозна община в приходната си част се формира от черковен данък, различните такси – за венчавка, кръщение, погребение, панихиди и др., такси за удостоверения в определени случаи с подписки за доброволни дарения между енорияшите. Разходите са свързани изключително с поддръжката на арменското училище и църквата. Бюджетите и отчетите по тях са изходящите дневници за кореспонденция, тъй като са изпращани до Епархийския съвет за утвърждаване.

Арменската религиозна община е институцията, която движи оформянето на поданството на арменците от града и региона, които са с нансенови паспорти. През 1937 г. с Указ № 90/27.10. е утвърден Правилник за българ-

³² Пак там, ф. 468к, Историческа справка.

ските нансенови паспорти³³. През следващите няколко години протича процес на оформяне на българско поданство на носителите на нансенови паспорти. Според Изходящия дневник на арменската община за 1941-1942 г. от Хасково са подадени 666 документа за получаване на българско поданство.

След 9 септември 1944 г. в града се създават временни комитети на ОФ на турското, еврейското и арменското малцинство, които пряко се намесват в работата на съответните религиозни общини, но последните запазват в голяма степен своите функции. От 28 май 1945 г. със закон в страната е въведен гражданският брак, вследствие на което отпада постепенно една от важните функции на религиозната община. Както вече споменахме, също със закон, след 1952 г. се ликвидират благотворителните организации. Формално вероизповедните общини не се ликвидират, но постепенно се ограничават тяхната дейност. Иноверните частни училища съществуват до 1947 г., след което се одържавяват.

В заключение можем да кажем, че иноверните общини в Хасково, създадени на основата на законодателството на Царство България, са фокусът на отношенията вътре във всяка отделна етнорелигиозна общност. Съобразно своята религия и традиции те изцяло обхващат живота на своите енориаши от раждането до смъртта. От друга страна, те са един социален организъм, който поддържа езика, културата, образованието и благотворителността на своята общност. Заедно с това религиозните общини и техните настоятелства като официални институции представят общността пред властите и останалото население на града и съдействуват за нейната социална интеграция.

ETHNORELIGIOUS COMMUNITIES AND INSTITUTIONS IN HASKOVO DURING THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

Violeta Kostova

The ethnodemographic characteristic of the town of Haskovo shows significant presence of three main ethnoreligious communities – Muslim, Jewish and Armenian. The ethnic groups that form them – Turks, Jews and Armenians – came to town during different historical periods.

During the first half of the 20th century, all of them had their own institutions – religious councils. They were the official representatives of the ethnoreligious communities before the town officials and they joined two basic tendencies.

On the one hand the religious council – Muslim, Jewish, Armenian – preserved the identity of the community, on the other hand – carried out its gradual integration among the other communities.

³³ ДВ, бр. 245, 5 ноем. 1937.

ПЕТЪР ЧОЛОВ. ДРЕВНИТЕ БЪЛГАРИ. Историческа библиография.
София, Изд. Център за изследвания на българите. ТАНГРА Тан Нак Ра
ИК. 2001. 292 с.

Библиографският справочник, посветен на изследванията върху историята на древните българи, обхваща най-актуалните монографии, сборници и статии в научната и научно-популярната периодика. Това е двадесет и осмата книга от библиотека „Българска вечност“ на ТАНГРА ТанНакРа ИК. Според издателите, библиографията на П. Чолов по древнобългарската проблематика е пръв опит у нас и в чужбина да се обнародват изследванията върху този период от нашата история.

В издадената през 1981 г. библиография „Прабългари“ П. Чолов беше обхванал публикациите по темата – 1750 заглавия, излезли в периода до 1979-1980 година. Новата му книга „Древните българи. Историческа библиография“ разширява и допълва литературата, публикувана от 1981 до 2000 г., като обхваща 3 017 заглавия.

Интердисциплинарният характер на историята на прабългарите обуславя авторовата систематизация на публикациите. Тя включва: 1. Извори и библиография; 2. Народността име „българи“, племенни, родови и лични древнобългарски имена; 3. Антропология на древните българи; 4. Произход и прародина; 5. Велика България на хан Кубрат (древните българи в Кавказ, Предкавказието, Приазовието, Северното Причерноморие, Крим, Украйна и др.); 6. Поява на древните българи в Централна и Западна Европа; 7. Създаване на българската държава и народност на Балканския полуостров; 8. Кан Аспарух; 9. Държавна организация на Първото българско царство; 10. Военна организация и изкуство на древните българи; 11. Бит и поминък; 12. Строително изкуство и архитектура; 13. Плиска – първата столица на българската държава на Балканския полуостров; 14. Култура и изкуство; 15. Древнобългарска народна медицина; 16. Мадарският конник; 17. Древнобългарските съкровища от Над Сент Миклош и Малая Перещепина; 18. Древнобългарският език; 19. Писменост; 20. Древнобългарски каменни и други надписи; 21. Религия и вярвания; 22. Древнобългарското леточисление и календар, Именник на древнобългарските ханове; 23. Древните българи на кан Кубер; 24. Българи и славяни; 25. Българи и хазари; 26. Българи и Византия; 27. Българи и маджари; 28. Волжка-Камска България (история, археология, етнография, култура, Болгар – столицата на Волжка България, народност, етнически групи и други, формирани на основата на ранните българи във Волжка България: башкири, бургаси, марийци, мордовци, татари, удмурти, чуваша).

Библиографският справочник на П. Чолов „Древните българи“ улеснява читателите с именния указател на автори, исторически личности и др., както и с указател на географските названия.

Книгата ще представлява интерес както за историци, културолози, специалисти от различните области на ретроспективното познание, така и за широкия кръг от читатели, чиято любознателност е насочена към корените на българския етнос, към богатото културно наследство и приносите на древните българи в световната културна съкровищница.

Антоанета Запрянова

ВОЛОДИМИР МІЛЬЧЕВ. БОЛГАРСЬКІ ПЕРЕСЕЛЕНЦІ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ 1724-1800 РР. Київ – Запоріжжя, РА „Тандем-У“. 2001. 198 с.
ВЛАДИМИР МИЛЧЕВ. БЪЛГАРСКИТЕ ПРЕСЕЛНИЦИ В ЮЖНА УКРАЙНА 1724-1800 Г. Киев – Запорожие, ИК „Тандем-У“. 2001. 198 с.

Разглежданият труд представлява интерес от няколко гледни точки. Първо, това е най-ново и може да се каже първо изследване за българските преселници в Южна Украйна от 1724 г. Второ, то се основава на документална база от осем архива, библиотечни и музейни сбирки в Украйна и Русия, които влизат в научен оборот за пръв път. Трето, изследването е направено от един млад и талантлив учен от Запорожието, българин по произход — Владимир Милчев, доктор по история, старши преподавател в Запорожкия университет в Украйна.

Проблемът, свързан с историята на най-ранното преселение на българите още от началото на XVIII в. дълго време не представляваше интерес за учените и темата просто бе подминавана. Основното си внимание специалистите насочваха върху масовата българска колонизация през първата половина на XIX в.

Авторът на труда признава, че руските учени А. Скалковски, К. Смолянинов, М. Мурзакевич, О. Клаус, Г. Писаревски, М. Державин, Д. Багалий, Д. Димитров и други са положили началото на изследванията за българските колонии в Южна Украйна през XVIII в. в контекста на други изследвания. Затова, имайки предвид наченките в тази област, авторът Владимир Милчев си поставя пряка задача да изследва историята на преселението и процеса на адаптиране на българите в новите места, да разгледа въпросите на административното и църковното устройване на преселниците от България, социално-икономическото и етническото развитие на българската диаспора през периода 1724-1800 г.

Като анализира основните причини за преселването на българите в Южна Украйна в началото на XVIII в., В. Милчев справедливо отбелязва, че изострянето на религиозния въпрос сред българските колонии в Австрийската империя и засилването на феодалната анархия в Турция подтикват българите да се преселят в пределите на Руската империя още в началото на XVIII в. От друга страна трябва да се има предвид, че руското правителство е заинтересовано по това време да се създадат по южните граници на империята военни селища и гарнизони, които твърдо и ефективно да отстояват държавните интереси и да контролират нелоялното местно население.

Авторът подчертава, че първият период на българската „миграция в южната част на днешна Украйна е периодът от 1724 до 1750 г. Основната част от преселниците са призовани да служат във военно-полевите хусарски полкове, за разлика от преселниците през XIX в., които са освобождавани от военна служба. Затова през този период не се наблюдава основаване на селища, емигрантите не получават земя, юридическият статут на българските преселници още не е определен. Разбира се, че това забавя масовото идване на преселници.

В монографията на В. Милчев се изследва създаването на т. нар. Нова Сърбия и Славяносърбия в началото на 50-те години на XVIII в. Появяването на тези военно-териториални единици с определени привилегии способства за локализацията на българската диаспора. По данни на автора броят на българските преселници, избягали от Австрия и Турция през 1751-1764 г. достига до 3 000 души. Основната част на българското население в Нова Сърбия се заселва в басейна на реките Вис и Синоха в градовете Новомиргород и Новоархангелск. Авторът смята, че в същото време Българският и Македонският полкове (1759-1763 г.), които са били част от Новосръбския корпус, не могат да се разглеждат като структури, в които е било концентрирано българското население. Тук имаме образец на несъвпадане на формата и съдържанието, което заблуждаваше учените и в определена степен се митологизираше историята на българската диаспора в Украйна през XVIII в. Тежките условия за живот на новите места доведоха до частична реемиграция на българските преселници, обаче новосръбската група се запази и положи началото на локализация на българския етнос в Южна Украйна.

Реформирането на полковете и селищата през 1764-1765 г. оказва влияние и на българската диаспора, която свързва своя живот с военната служба. В съответствие с новото си положение, някогашният полуавтономен статут на южнославянските колонии е ликвидиран и окончателно интегриран в състава на новорусийската губерния. Управлението на селищата е предадено на военните и гражданските структури (военната колегия и Сената) на Руската империя. Като резултат се увеличава процентът на руските офицери сред командването на гарнизоните.

След Руско-турската война (1768-1774 г.), от която пострадва и българското население в Южна Украйна (особено в Бахмаческата провинция), започва укрепване и основаване на нови хусарски полкове. След 1769 г. в този регион се появяват нови български преселници от военнопленниците и избягалите българи от турската войска. От тях е сформиран Молдовския хусарски полк, основната част на който са българи, заселени в селата Добрянка, Катерининска и Олшанка (олшанските българи). След Кючуккайнарджийския мир, в Украйна според данните на автора, се преселват около 5 000 души българи. Това дава основание вече да се създаде нов Български полк през 1775 г., който по искане на Г. Потьомкин трябвало да бъде „национален“ (макар че българите в този полк са не повече от 1/3). Офицерският корпус на полка обаче е предимно от българи. Изследването на В. Милчев показва, че този полк осигурява охраната на границите на Русия и Полша през 1776-1783 г.

Характерно е, че след присъединяването на Крим към Русия и след военната реформа (1783 г.) започва процесът на унификацията на правното положение на българските преселници с местното население и превръщането на всички български преселници в държавни селяни, което продължава до 1800 г. През този период не бе създадена ефективна система на управление на българските поселения, като те започват да се разпръскват по територията на Южна Украйна, което се отразява на понататъшната съдба на българската диаспора.

Анализирайки социално-икономическото развитие на българските преселници, Милчев подчертава, че те са имали оригинални черти на вътрешния живот, в съответствие с което населението се разделя на военни и свободни селяни. Сред военните се отделя офицерството, което получава т. нар. рангови (в съответствие с ранга на офицера земи и довежда до формирането на дворянски родове — Величкови, Доневи, Палалови, Карачанови, Сабови, Гиржеви, Радойчеви), които владеят значителни земи. Богатото офицерство от български произход започва да се отделя, дистанцира се от

своята етническа принадлежност, става част от южноукрайнското помещичество, като по този начин се полага началото на етническата асимилация.

Голям интерес за читателя предизвиква и тази част от труда на В. Милчев, в която той разказва за приноса на българите в развитието на лозарството, градинарството, производството на вино, овчарството, овощарството и земеделието. Благодарение на българските преселници Южна Украйна се превръща в голям зърнопроизводител за Европа.

В труда авторът изследва и религиозния фактор в живота на българските преселници. Авторът подчертава, че преселването на българите, започвайки от 1724 г. до началото на XIX в. се осъществява с повика за защита на православната вяра от влиянието на исляма и католицизма. Въпреки това руската църква забранява на българите, сърбите и македонците да строят без разрешение на руските власти свои черкви, не допуска църковната служба да се води от българското, сръбското и гръцкото духовенство, не разрешава да се създават собствени епархии.

Макар църковният живот на българите да е подчинен на руската държава, преселниците успяват да внесат нови черти в особеностите на православните традиции в Южна Русия и Украйна. Със своята монография В. Милчев убедително показва, че българската емиграция в Южна Украйна през 1724-1800 г. изиграва своята позитивна роля в украинската история: българите значително обогатяват етническата, социалната, вероизповедната и битовата палитра на Южна Украйна.

Михаил Станчев

ТУРСКИ ИЗВОРИ ЗА БЪЛГАРСКАТА ИСТОРИЯ. АРХИВИТЕ ГОВОРЯТ. Т. XIII. ПРЕДГ. И СЪСТАВ. Е. ГРОЗДАНОВА. ПРЕВОД И КОМЕНТ. СТ. АНДРЕЕВ, А. ВЕЛКОВ, Е. ГРОЗДАНОВА, П. ГРУЕВСКИ, С. ДИМИТРОВ, СВ. ИВАНОВА, М. КАЛИЦИН, СТ. КЕНДЕРОВА, А. МИНКОВ, М. МИХАЙЛОВА-МРЪВКАРОВА, Е. РАДУШЕВ, Р. СТОЙКОВ, М. ТОДОРОВА. Показалци и терминолог. речник Ст. Андреев, З. Иванова. Под ред. на Ст. Андреев и Стр. Димитров. София, ГУА, 2001. 530 с.

Един том с особено ценни документи, резултат от продължителния и висококвалифициран труд на голям брой специалисти, подготвян повече от десет години и „отлежавал“ почти пет в редакции и издателства, най-после видя „бял свят“ в чудесната поредица на Главно управление на архивите „Архивите говорят“. Поредният 13 том под заглавие „Турски извори за българската история“, заедно с издадените преди това „Хроника на българското францисканство (XIV-XVIII в.)“ на Блазиус Клайнер (т. 6), „Дубровнишки извори за българската история“ (т. 10), „Извори за средновековната българска история (VII-XV в.)“ (т. 9) дават солидна основа за изучаване на един от недостатъчно документираните периоди от българската история (XV-XVIII в.).

Както се подчертава в предговора, обнародването на тези документи е било подготвяно като т. VIII, т. е. като естествено продължение на седемте тома с турски извори, издавани преди от БАН в многотомната поредица „Извори за българската история“. В него са включени общо 205 османотурски документа, съхранявани в Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. Св. Кирил и Методий“, коментирани и преведени от наши водещи учени османисти.

Внушителният обем на изданието (530 с.) се дължи не само на големия брой документи, но и на изчерпателния и много полезен справочен апарат (терминологичен речник, показалец на географските имена, показалец на личните имена), който представлява почти една шеста от целия том. Не може да не бъде отбелязана особената стойност за специалиста, ползващ изворите, на обемиестия и прецизен географски показалец, без който работата и ориентацията му в изобилието от документи би била сериозно затруднена. Вече по традиция от предходни томове изворите са съпроводени от анотирани заглавия и археографска справка на български и френски език, които ги представят и пред чуждия читател.

Включените в тома материали са свързани с данъка джизие изискван само от немюсюлманите в Османската империя (кратки и поименни регистри на населението, султански берати, сметководни книги, съдебни протоколи) и обхващат периода от 1635 до 1690 г., т. е. отнасят се до състоянието на българските земи в един от най-интересните предвъзрожденски векове. Трябва да посочим, че ако долната граница за подобрите документи е твърде формална и предопределена от предходния т. VII (в случая фактически става дума за две части на един и същ документален корпус) от

ТИБИ, то горната хронологична граница – 1690 г., се обосновава с данъчната реформа от същата година, в резултат на която предишната облагателна единица „хане“ (къща, дом, домакинство) е заменена с поголовно облагане за пълнолетните мъже – немюсюлмани.

Особената стойност на издадените документи се дължи между другото и на факта, че се отнасят до всички български земи, както и до съседните им територии. Въз основа на тях се очертава детайлно поселищната карта на българските земи, различната гъстота на християнското население в селата, градовете и махалите, регистрира се изчезването на отделни селища и появата на нови, разрастването или свиването им, наличието на места на други общности немюсюлманско население (напр. еврейски общини) и т. н. Документите, отнасящи се до територии, които не се включват в границите на днешна България пък дават възможност да се проследи изменението на демографската картина от XVII в. до днес. Както отбелязва в предговора Ел. Грозданова, известна с демографските си изследвания за XVI и XVII в., селищната топонимия от това време, зафиксирани в данъчните регистри за джизие, особено за районите на Беломорието, Западна и Източна Тракия е показателна за преобладаващо българския етнически характер на тези селища през XVII в. Заедно с това издадените османотурски документи очертават границите на съответните по-големи и по-малки административни единици, т. е. рисуват административната карта на включените в Османската държава български земи (санджаци, кази, нахии) и промените, които настъпват в нея през периода 1635-1690 г.

Един от най-актуалните въпроси, свързани с обществено-икономическата структура на Османската империя, е този за ролята на континуитета и дисконтинуитета. Полемиката, свързана с изясняването на този проблем в историческата книжнина не е нова и продължава вече няколко десетилетия. Още повече, че проблемът за приемствеността (напр. в развитието на градските структури) довежда изследователите до диаметрално противоположни изводи. Именно поради това издирването и публикуването на най-ценния за периода документален материал – османските официални актове, е от толкова голямо значение. Те дадоха възможност да се отхвърли изцяло създадената представа за коренно променения характер на градовете в Османската империя. В резултат на многобройни изследвания, на издирването и въвлечането в научно обръщение на значителен брой османски документи, в съвременната историография се наложи убедително мнението, че турското завоевание не изменя основно етническият облик на градовете. Отхвърлено е и мнението за пълното изтласкване и прогонване на българите от градовете, за създаването на градски средища едва ли не върху „празно пространство“. Документите и особено новоиздадените „Турски извори за българската история“ показват едно непрекъснато българско присъствие във всички градски средища. Те убедително говорят, че българското население продължава да преобладава не само в селата, но и че запазва значителни позиции и в по-голямата част от градовете. Дори в големите стратегически центрове на Османската империя, където имало настанени войскове части и голям чиновнически апарат, българският християнски елемент за времето си съвсем не бил малочислен.

Няма съмнение, че сред всички обнародвани документи се открояват поименните списъци, където десетки и стотици българи сякаш оживяват със собствените и бащините си имена, със синовете и братята си, със занаятите, които упражняват и създават усещане за доближаване към епохата. Тези поименни списъци отново подкрепят общата преценка, че българите били стопански активен елемент, участвували са в иконо-

мическия живот на града и били заети предимно със занаятчийска дейност (Йован грънчар, Стойо кожар, дюлгер Стоян, Велко самарджия, Йован железар, Петко хлеббар, Аврам сапунджия, Герман воденичар, Танаш водопроводчик, Петко бозаджия, Велко кожухар, Ризо шивач и т. н.). От друга страна те разкриват многообразието от занаяти, голяма част от които са свързани с особените нужди на държавата, най-вече на нейния военно-административен апарат и дават основания за по-общи изводи за развитието на града и градското стопанство през XVII в.

Издадените джизие регистри без съмнение ще бъдат ценен извор за състоянието на християнската църква през този век. В поименните списъци могат да се открият интересни данни най-вече за низшето православно духовенство – селските и градските свещеници, за техния народностен и социален произход (поп Яманди, поп Янаки, поп Панайоти, поп Кириакос, поп Сава, поп Данил и т. н., но и поп Стойо, поп Йованчо, поп Влад, поп Янко, поп Гюро, поп Орльо, поп Никола, поп Димитри, поп Смил, поп Койо, поп Добре и т. н.)

Разнообразни сведения може да почерпи изследователят от документите на т. VIII за категориите християнско население със специални задължения и статут, които според османското законодателство били натоварени с помощни функции във войската, с поддръжка и охрана на пътища, мостове, проходи, в производствената сфера – рудари, солари, маслари, оризари. Напр. в списък от 1643-1644 г. четем: „село Елена, проход, спадащо към споменатата каза – 265 ханета. Извън двеста четиридесет и седем души (даващи авариз), останалите са дербентджии“ или „село Ломни дол, проход... петдесет и пет (ханета) са дербентджии“. От документите става видно, че в отделни райони този вид подвластно население е преобладаващо. Внушителен е броят на рударите в Самоков и Самоковско, Кратово и Кратовско и др. (док. 56, 97, 154, 162, 185). Другаде става дума за вилает на войнуци, вилает на рудари, вилает на маслари и т. н., т.е. вилаети, обвързани не толкова с определена административна единица, колкото със специални групи немосюлманско население. (док. 107, 162 и др.)

Невъзможността на раята да плаща непрекъснато увеличаващите се по размери данъци проличава от многобройните документи за събирания на недобори за минали години. Сериозен проблем пред джизиедарите са честите въгрешни миграции. Бягствата на данъкоплатците изправят държавата пред сериозни затруднения, тревожат властта, като не осигуряват предвидените парични попълнения, особено необходими за османските походи от XVII в., когато военната слава на империята определено помръква. За такива преселения в различни части на българските земи и за неизплатени стари данъчни задължения в тома има твърде много документи. Изворите показват и пътищата, търсени за уреждане на стари и нови задължения – на първо място, чрез системата за колективна отговорност, практикувана от векове. Така например, според док. 90 при установени 108 липсващи домакинства, „за да не се причини загуба на държавата, платците доброволно се съгласиха да се добавят и съберат полагащите се суми за джизие на 108-те ханета към 1692-те ханета и се ангажираха с взаимно поръчителство. И ако след това по някакъв начин кое да е село или рая се разбяга, [платците] поеха задължението, отново съгласно шериата, да добавят и съберат полагащото се джизие.“ Изплащането на повишаващите се поради злоупотреби или официални разпореждания данъци твърде често води до сключване от колективно отговорната страна на парични заеми при неизгодни условия или понякога – до доброволно приемане на исляма.

Казаното до тук дава съвсем обща представа за значимостта на издадените осма-

нотурски документи. Произхождащи от един период, за който разполагаме с относително малко документи, те дават възможност да се хвърли светлина върху живота на християнското население в Османската държава и отношенията му с местната власт, да се види начина на събиране и отчитане на един от най-приходоносните данъци – джизие, да се направят някои изводи за социалната принадлежност на джизиедарите, за начините на изразходването на постъпилите средства, свидетелстват за курсовете на намиращите се в обръщение парични единици и т. н. Като се има предвид труднодостъпния характер на оригиналните документи (различните арабски шрифтове – дивани, сиякат, талик, несих и др.) и малкото специалисти по османска палеография, безспорно новоиздаденият том ще зарадва всички български и чужди учени, занимаващи се с научни изследвания по българска и балканска история, историческа демография, историческа география и др. Не се съмнявам, че специалистите ще оценят по достойнство стойността на предложените документи и отличната работа на целия авторски колектив, състоящ се от османисти от Института по история и по балканистика при БАН, Ориенталския отдел на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“ и СУ „Св. Климент Охридски“, някои от които понастоящем са уважавани преподаватели във Франция, САЩ и Канада.

Екатерина Вечева

**ИВАН ЛАЛОВ, СНЕЖИНА ЛАЛОВА. АМЕРИКАНСКИЯТ
ДЕВИЧЕСКИ КОЛЕЖ В ЛОВЕЧ.
Велико Търново, ИК „Витал“, 2001. 318 с.**

На фона на превърналата се в традиция напоследък полемика в печата по повод на различни паметни дати или общобългарски празници като Априлското и Илинденско-Преображенското въстание, Освобождението, Денят на славянската писменост и култура, Денят на загиналите във войната и т. н., сто и двадесет годишнината от основаването на Американския девически колеж в гр. Ловеч навярно изглежда като маловажно провинциално събитие, чието отбелязване би трогнало преди всичко онези възпитаници и преподаватели, които пазят в паметта си спомена за годините прекарани в него. От друга страна, то е достатъчно основание за сериозно краеведческо изследване на историята на едно престижно учебно заведение, доказало своята просветно-възпитателска значимост още от края на XIX в. Точно такава са реализирали авторите на „Американският девически колеж в Ловеч“ Иван и Снежина Лалеви. Книгата е плод не само на дългогодишно издирване на автентични архивни документи у нас и в САЩ, снимков материал и мемоарни записки на живи свидетели и преки участници в учебния процес, но и на обективното им интерпретиране по един убедителен и интригуващ читателите начин. Без предвзета сантименталност, тенденциозно украсяване или ненужно политизиране на фактите, което засилва доказателствената им стойност.

Съдържанието на книгата включва: увод, пет глави, епilog, библиографски указател и приложения. В увода авторите запознават с основните задачи на изследването и желанието им да се разграничат от наложените в близкото минало мнения за чужди училища като проводници на вредно за българската младеж духовно и културно влияние. В първа глава, озаглавена „Първи стъпки (1881-1892 г.)“ с хронологическа последователност е проследено развитието на Девическия колеж от неговото основаване през 1881 г. от Женското мисионерско дружество към Методистката епископална църква в САЩ до постепенното му включване в българската образователна система. Авторите са отделили нужното внимание на пречките пред налагането на идеята за създаване на подобно заведение сред населението в малките градове на Северна България от страна на местните православни свещеници и усилията на първите американски възпитатели да популяризират едно модерно за времето си практическо чуждозично образование, спечелвайки симпатиите на по-будните и заможни семейства в областта, освободени от консервативни религиозни предразсъдъци.

Втора глава „Утвърждаване на училището. Кейт Блякбърн (1892-1923 г.)“ е посветена на организационния живот в девическия интернат преди, по време и след Балканските и Първата световна война, поетапните промени в учебната програма, свързани с намаляването на часовете за религиозно обучение за сметка на светски приложни дисциплини като домакинство, музика, френски и немски език, а по-късно и шивачество, стенография, счетоводство и машинопис, учредяването на т. нар. Епвортска

дружина за просветна и културно-масова дейност в града. Разгледан е и личният принос на директорката Блякбърн за налагането на училището като институт за специализирано образование в национален мащаб. Приведени са конкретни статистически данни за броя на записалите се и завършили девойки през този период, разрастването на учителския състав и др. Добро впечатление прави критичното отношение на авторите към някои от тях, като тези за „успехите“ на Методисткото дружество в приобщаването на учениците към идеите на протестантството.

Третата глава „Официалното признаване на училището. Едит Пери (1924-1930 г.) започва с усилията на училищното ръководство да разшири материалната база (сградният фонд и неговото обзавеждане), да обогати учебната програма с нови предмети и извънкласни форми на обучение, намалявайки отново часовете за религия, да привлече повече кандидатки за записване от съседните градове. Самият акт за признаване през 1927 г. от МНП за полу-класическа гимназия е представен като извоювана с труд и постоянство административна процедура, предшествана от поредица молби до Министерството, инспекторски проверки с критични бележки и акуратно изпълнение на препоръките от страна на директорския екип. Следват подробности за назначаването на нови преподаватели от САЩ и въведените от тях методи на преподаване, издаването на училищен вестник, благотворителната дейност в помощ на пострадалите от земетресението в Пловдивско. Засегнат е и въпросът за отзоваването на директорката Е. Пери през 1939 г., срещу което протестира местното евангелско дружество и побудната ловчанска общественост. И тук както в предишната глава, авторите предлагат оригинални таблици и схеми на изучаваните предмети, данни за приети и завършили ученици, класифицирани по народност и вероизповедание, съхранявани в архивите на МНП, което допълва аргументираността на изложението.

Четвърта глава „Период на успехи в учебно-възпитателната дейност (1980-1942 г.)“ е кулминационният момент в книгата. Тя е не само най-обемиста, но и най-богата на факти, събития и илюстративен снимков материал. Читателят получава конкретна представа за това как протичат включените в задължителната програма учебни часове, за въведените нови форми на практически занимания по готварство и домакинство, за извънкласната трудова, развлекателна и спортна дейност на учениците. Посочени са отделни преподаватели – българи и американци с изключителни заслуги за по-пълното адаптиране на гимназията към социалния и духовния живот на Ловеч и околните села, за поддържане на изрядни колегиални контакти с представителите на МНП, осведомявани най-редовно за резултатите от замислените реформи в учебната програма и на постоянни връзки с другите американски учебни заведения в страната и Американската легация в София. По тяхна инициатива се празнуват тържествено всички български национални празници, организират се музикално-театрални представления, изпълнени от самите ученици пред публика. Наблегнато е и на успехите на директорския екип да неутрализира на няколко пъти възникналото напрежение с частни лица и църковни дружества на религиозна основа, около спазването на официалните министерски разпоредби за задължително изучаване на определени предмети само на български език и ограничаването на достъпа на деца с еврейски произход от 1941 г. нататък. Всичко това е поднесено в увлекателен стил, без пресилени квалификации и с необходимата хронологическа последователност.

Ключовите думи в заглавията и текста на пета и шеста глава „закриване“, „превръщане“, „възстановяване“ са пряко свързани с два повратни момента в историята на България – Втората световна война и 9 септември 1944 г. Те предreshават съдбата не

само на Девическия колеж в Ловеч, но и на останалите американски и всички други чуждестранни учебни заведения в страната. В този смисъл задачата на авторите на книгата изглежда на пръв поглед улеснена, при условие, че се придържат към утвърдената схема за подреждане на фактите според документалната им датировка и използваните като най-подходящи за случая стереотипни тълкувания. Но и тук най-важните аспекти в развитието на колежа са представени в разгънат вид и повествователска находчивост, което поддържа читателския интерес до последната страница. Чисто политическите мотиви за закриването, възстановяването и превръщането на частната Ловешка гимназия в нов тип държавно езиково училище са предоставени в съответствие с историческата истина, без да се търси личностна вина или да се изпада в отживели идеологически пристрастия. Изложението достатъчно ясно показва, че властите у нас и преди, и след 9 септември 1944 г., когато са искали, винаги са намирали „слаби страни“ в учебната, религиозната, учебно-възпитателната и извънкласната дейност, които помрачават взаимоотношенията на американските преподаватели и директорки с МНП и българската православна църква.

Епилогът в книгата фактически замества полагаемото се в случая общо заключение и по същество представлява продължение на последната глава. Може би с този подход авторите са си спестили риска от ясни формулировки доколко американският девически колеж в Ловеч е изпълнил предназначението си на специализирано чуждоезично образователно заведение за относително заможни кандидати, чиято първоначална религиозна насоченост постепенно е изместена от обществените потребности от светско практическо обучение за девойки, готови да изпълняват задълженията си на бъдещи съпруги и майки. Дали само войната и смяната на политическата система в България са единствените причини за неговото закриване или те просто са ускорили процесите на неизбежна трансформация и приспособяване на подобен тип центрове за учебно-възпитателна подготовка на младежите към изискванията на новото време?

Независимо от някои технически неточности в транскрипцията на отделни имена или вероятни обвинения в пристрастие при подбора на иначе обилния снимков и документален материал в приложенията, книгата е сериозно постижение с художествена и научна стойност, за което авторите ѝ Иван и Снежина Лалеви заслужават искрени поздравления. Надявам се, че с това изследователските им амбиции не се изчерпват.

Александър Величков

БОРБИ И ЧИСТКИ В БКП. СБОРНИК ДОКУМЕНТИ. СЪСТАВИТЕЛ ЛЮБОМИР ОГНЯНОВ. София, 2001.

Значителна част от огромното документално богатство за историята на България след Втората световна война бе до неотдавна недостъпна и непозната за българската общественост. Издаваните до 10 ноември 1989 г. сборници с документи се характеризираха със силно изразена едностранчивост и преднамереност – те трябваше да потвърждават тезите на официалната историография.

Сега на читателите сега е предоставен документален сборник от съвършено нов тип – отразяващ с пълнота и широкообхватност най-мрачния период от нашата нова история. Той е резултат на огромния труд на професора от Софийския университет „Св. Климент Охридски“ д.и.н. Любомир Огнянов. Тук обаче само с упорития труд на съставителя нещата нямаше да се решат – въпросът опира до това, че Л. Огнянов познава много добре периода, за който се отнасят документите. Не случайно, хронологическите рамки на сборника са от XVI пленум на ЦК на БРП(к) – юли 1948 г. до лятото на 1953 г. От там насетне документите отразяват преди всичко процесите на „размразяването“ в България. По този начин публикацията и очертаните ѝ хронологически граници потвърждава най-новите виждания за времетраенето на същинската изява на сталинския модел на социализма в нашата страна. С това са отхвърлени две неверни постановки, господствали дълго време в българската историография – първата, издигната от проф. М. Исусов през 70-те години, че началото на „революционните преобразования от социалистически тип в България (т. е. налагането на сталинския модел) е от есента на 1947 г. и втората: на официалната историография до 10 ноември 1989 г., че реалното либерализиране на режима започва от Априлския пленум на ЦК на БКП – 1956 г. С тази теза се целеше „да се докаже“, че до взимането на властта от Т. Живков положителни промени в режима в България не са били осъществявани.

Най-многобройни в сборника са документите, свързани с т. нар. борба срещу врага с партиен билет – те са почти 3/4 от всички материали и обхващат периода от XVI пленум до лятото на 1951 г. Това показва и времетраенето на този процес, и неговата най-интензивна изява. Голям дял в тази група заемат документите около „трайчокостовските процеси“: като се започне от първото обругаване на Тр. Костов от Сталин – есента на 1948 г. в Москва и се свърши с жестоките мъчения на последствените по тези процеси през 1950 и 1951 г. Косите на читателя настръхват когато се чете документ № 123 – информацията на тогавашния директор на Държавна сигурност Хр. Боев за изтезанията върху арестуваните „трайчокостовисти“. Между прочем, за пръв път в сборник с научно предназначение са публикувани цялостно документи от Архива на МВР в това число и информации на доносниците.

Много са материалите за обследванията на окръжни, околийски, градски и селски партийни организации, на централни държавни ведомства, на културни и научни учреждения. Те разкриват страшната обстановка на доноси и клевети, на отвратителни

кариеристични борби и „самоизяждане“. Разбира се, това не са характерни черти нито на българския народ, нито на българската интелигенция, а са продукт на жестокото време. Тези явления са били поощрявани от върховните власти, защото чрез тях хората са ставали по-страхливи, по-послушни, готови да изпълняват безпрекословно заповедите. А когато някой по-изтъкнат деец се е опитвал да възрази „на вожда“ или да разкритикува партийната политика по даден въпрос, са го очаквали тежки последствия. Това личи добре от случаите с министъра на земеделието Титко Черноколев, с първия секретар на Окръжния комитет на БКП-Пловдив Геро Грозев, с големия български художник Александър Жендов (документи №№ 134, 193, 232).

Интересно е и друго – че най-често В. Червенков е възлагал „мръсната работа“ по извършваните проверки и анкети на своя верен помощник – Тодор Живков. Както се вижда от сборника, повечето от комисиите, натоварени с обследванията са били оглавявани от него, той е бил в случая „главен екзекутор“. Може би при евентуално преиздаване на сборника ще бъде добре в него да се включат изказвания на партийни дейци на събранията по обсъждане решенията на Априлския пленум на ЦК – 1956 г., в които те добре разкриват тази дейност на „вдъхновителя и твореца на Априлската линия“. От този труд личи също така, че Т. Живков е изиграл важна роля и при репресиите срещу Ал. Жендов.

Тук обаче ни се иска да обърнем внимание на един момент, който се премълчаваше в трактовката на тези събития до 10 ноември: че в хода на обследванията на партийните организации (1949-1951 г.) се откриваха хора, които бяха сътрудничели на властта преди 9 септември 1944 г. и след тази дата бързо се бяха присламчили към новия режим и бяха станали негови активни деятели. Това явление ни е до болка познато и за времето след 10 ноември 1989 г. Ето защо, при цялата безнравственост на обследванията (1949-1951 г.) в тях понякога бе налице и известен момент на справедливост – отстраняването от богатата трапеза на властта на разни карьеристи и приспособенци, и това се посрещаше добре от обществеността.

Обликът и характерът на обхванатия в сборника период е разкрит много добре и в документ № 62 – затова до каква степен е било налице вманиачаването на тема „заплаха от западните империалистически разузнавания в България“. Виждаме как за агенти на тези разузнавания са били обвинявани обикновени трудови хора на базата на разни съмнения и подозрения. Вследствие на това, много от тези хора са получавали психически травми и нервни увреждания. Документ № 172 (с. 325-326) пък ни показва, че независимо от това, че на съветските магистрати е била предоставяна цялата информация от българските държавни и партийни органи, съветското разузнаване е имало изградена и своя агентурна мрежа в страната, а понякога е използвало сведения и от случайни хора.

Обект на обследване (а това значи на доноси и клеветене) са били и много дейци на науката и културата, в това число видни представители на творческата ни интелигенция: Боян Дановски, Олга Кирчева, Стефан Сърчаджиев, Маргарита Дупаринова, Апостол Карамитев, проф. Христо Гандев, проф. Атанас Илиев, акад. Борис Стефанов, проф. Асен Биолчев и много други (документи №№ 93, 116, 175, 235).

Авторът е проявил научна обективност като е публикувал и материали, свързани с решенията на пленума на ЦК от 23 април 1951 г. (документи № № 181, 190 и пр.), с които бяха наказани много извършители на насилия спрямо селяните при колективизацията през 1950-1951 г. В тези решения проличава обаче непочтеният подход на върховните управляващи – те наказваха кадри от нисшия ешелон за действия, които са

им били заповядани от самите тях. Същото се отнася и за 18-те документа за реабилитациите през 1954-1956 г. Става въпрос за това, че се реабилитираха пострадалите невинни хора, но не се наказваха вдъхновителите на репресиите. С решенията от септември 1956 г. бяха наказани с леки партийни санкции само група ръководители и служители в МВР. Всъщност наказанията трябваше да започнат от В. Червенков, Т. Живков, Г. Чанков и Антон Югов и да бъдат сурови – те трябваше да бъдат изправени пред съда.

Само две години след тяхното налагане, наказанията бяха отменени (документ № 270). И докато санкциите бяха оповестени шумно, то отмяната им стана тихомълком, без обществеността да бъде осведомена за това. В този случай нещата имаха своята вътрешна логика – след като тези, които бяха заповядвали извращенията не бяха наказани, защо да оставаха наказанията на обикновените изпълнители на заповедите.

От рецензирания сборник читателят може да научи редица други интересни факти за политическата история на страната в този период. Така например, добре са обрисувани пътищата за утвърждаването на ждановските методи за ръководството на духовната сфера: заключителното слово на В. Червенков пред съвещанието на художниците-комунисти от 22-23 януари 1949 г. (документ № 21), речта му пред писателската партийна организация на 28 януари същата година (документ № 22), речта му от 9 март 1950 г. срещу Ал. Жендов (документ № 134), писмото му до колектива на Музикалния театър – 10 декември 1952 г. (документ № 234).

От документ № 53 се вижда как са били фалшифицирани от околийските комитети на БКП резултатите от изборите на 15 май 1949 г. От съдържанието на документите № 247 и 248 читателят може да си отговори на въпроса: защо „размразяването“ в България от лятото на 1953 г. нататък бе така бавно и така ограничено – всяка проява на свободомислие сред българската общественост се посрещаше „на нож“ от ретроградните елементи, а такива бяха мнозинството от членовете на ЦК, както и на партийните структури от средния ешелон. И все пак и двата посочени документа показват, че през втората половина на 1953 г. либерализацията, колкото и ограничена и половинчата да бе тя, вече бе в ход: в своите пледоарии в съда адвокати комунисти отправяха остри критика за негативни порядки в нашата действителност както и за неправилни действия на управляващите – нещо абсолютно невъзможно в предишния период.

* * *

Към съставителя имам няколко дребни, несъществени забележки. Струва ми се, че не е било необходимо да се публикуват документите №№ 7, 8, 13, 14, които не съответстват на цялостната насоченост и проблематика на сборника. Вместо тях може би е трябвало да се предоставят някои обобщаващи данни за крайните резултати от чистките през 1949-1950 и през 1951 г., а такива има изработвани от отдел „ППМО“ на ЦК за Политбюро. По този начин читателят щеше да види мащабността на този процес: та нали в резултат от прочистванията, членският състав на БКП бе намален с ? в сравнение с времето до Петия конгрес от края на 1948 г. Сега в сборника тази мащабност не се откроява.

Съставителят трябваше да отбележи също така, че Постановлението за Кулска околия и с. Ябланица от 19 март 1951 г. не е на ЦК – по това време не се е състоял пленум на ЦК, който единствено можеше да излиза от името на Централния комитет. По всяка вероятност Постановлението е дело на Политбюро, но за по-голяма тежест то бе оповестено като изработено от ЦК.

Погрешно са дадени две имена (може би сгрешени при препечатването на сборника?): на дългогодишния първи секретар на околийския, а след това и на окръжния комитет на БКП-Пазарджик – Спас Господов, който в документ № 69 е изписан като Спас Господинов, и на известния литературен критик Иван Мешков, който в документ № 11 е изписан като Иван Мешков.

Последната, вече по-съществена бележка е към издателя – Главно архивно управление, чиято заслуга за излизането на сборника също трябва да се отбележи. В бъдеще управлението трябва да прикрепва към съставителите на подобни сборници екип от технически помощници, които да подготвят по-подробни справки към документите. Сега справките са малко. Особено необходимо е било да се дадат биографични данни за някои личности с национална известност, чиято съдба след 1953 г. е много интересна.

* * *

Рецензията е много необходимо и полезно издание както за специалистите, така и за широките кръгове на българската общественост и аз приветствам горещо неговото появяване.

Владимир Мигев

ЕЛЕОНОРА ПЕНЧЕВА. ИСТОРИЯТА КАТО СЪДБА.

София, 2002. 208 с.

Ново начало или симфония пред глухи. Това е най-краткият метафоричен израз на смисъла и съдържанието на току-що излязлото от печат монографично изследване на Елеонора Пенчева „Историята като съдба“. Към него могат и трябва да се добавят още три думи: ново, нестандартно, предизвикателно! Налага ги обектът на проучване – лична съдба, съдба на човечеството, възможности за тяхното овладяване, контролиране, изменяне, ръководене, тяхната интерпретация в ученията херметизъм, будизъм, толтекски нагуализъм и пр. Това са въпроси, които се поставят и изясняват за първи път в българската историческа литература (а може би и във философско-психологическата) от български историк. Този факт, заедно с господстващите днес изследователски подходи и нагласи в българската наука, дава известни основания да се предположи как ще бъде посрещната книгата от читателите, и главно от специалистите.

Малцина ще я приемат безусловно. Те ще почувстват въздействието на мекотата в цветовото оформление, на излъчващата спокойствие и хармония Мандала, символ на строгия ред, вечно движение и величие на безкрайната вселена. Ще ги впечатлят ползваните многобройни литературни и други източници, точният и стегнат изказ, сполучливата структура, мъдростта на изложеното познание. „Малцината“ ще оценят огромните усилия, положени от автора, да представи сложната материя в разбираема и приемлива за широката публика форма.

Други (малко повече от „малцината“), ще признаят приятното оформление, добрия език и стил, положения труд. Силата на мисълта, заредена с енергията на абсолютната авторова убеденост в това, което пише, ще засили съмнението им в утвърдени положения и постановки, разумът им – търсещ все повече удовлетворителен отговор на много въпроси – ще получи импулс към внимателен прочит и размисъл. Разклащането на вярата и засилването на колебанието (сред този кръг читатели) е достатъчно на този етап, като се има предвид, че рецензираната книга е първият зов на български историк за излизане от оковите на рутината, на отживяващите времето си стандарти и половинчати изследователски подходи, за духовно развитие и усъвършенстване на човека.

Най-многобройна вероятно ще е групата на неподдаващите се на информацията, която книгата съдържа. Те ще хвърлят небрежен поглед върху страниците (по диагонала) и ще изкрещат: „Схоластика!“ Алтернативното чуждо мислене, особено когато то разглежда и предлага неизползвани досега методи на научно проучване, на възпитаване (и превъзпитаване) на добродетели и пр., ги разстройва. „Отрицателите“ упорито ще търсят, и ако не намерят, ще съчиняват пропуски, грешки, несъстоятелности, нищо чудно да отхвърлят книгата с мотива, че няма нищо общо с действителността и главно с дълбокомислените им догми, калъпи и тесногърдие. Да разгърнем страниците и да видим коя от групите има най-големи основания.

Монографията има шест глави, предговор, заключение. Всяка глава е с множество

подзаглавия: I-14, II-9, III-4, IV-12, V-11, VI-3. Те са самостоятелни по тематика завършени разкази по съответен проблем, поставен като заглавие. Не могат да се определят като параграфи (според нас) единствено поради краткия им обем. Тази своеобразност в структурата, допълнена от ясната и изчистена до перфектност (смислово и стилово) фраза, допринася за лекотата при четенето и възприемането на изложеното познание. То е извлечено от исторически, философско-религиозни, окултни и пр. трудове на станали известни и на българския читател автори, преведжани и публикувани и в България през последното десетилетие на XX в. като: А. Тофлър, А. Тойнби, Ч. Тейлър, Л. Търлоу, К. Ясперс, Е. Касирер, А. Шнайдер, Дж. Колингууд, Г. К. Юнг, Н. Бердяев, Фр. Г. Хегел, Тр. Рейвънскрофт, Х. Раушнинг, Ж. Приор, Дж. Бейнс, Свами Вивекананда, Согиал Ринпоче, К. Кастанеда и др. Е. Пенчева успешно асимилира, преосмисля и промисля техните схващания и постановки, пречупва ги през своя поглед, интелект, интуиция, преподавателски и житейски опит, и ги поднася в достъпен вид. Ръководно начало в този сложен мисловен процес е разбирането ѝ, че хората са различни в равнището на духовността си, в степента на възприемане и осъзнаване на нестандартното познание, в желанието си за промяна.

Целта на авторката (определена скромно като „идея на книгата“) е да „разкрепости“ историческото възприятие „чрез нови светогледи“, които да обогатят човешкото познание за реалността; да напомни, че светът е не само материален, но и духовен и следователно изследванията на процесите в човешката еволюция трябва да обхващат не само индустриално-техническия прогрес, политическите събития и пр., но и вътрешното развитие на човека, на неговия разум и съзнание, на висшия му Аз.

Е. Пенчева въвежда читателя в трудната материя предпазливо. Тя го запознава с човека като сложна психо-физическа система, с възможностите му да играе роля в създаването и реализацията на причинно-следствените връзки, известни в крайния си резултат като история на човечеството (Гл. I. „Човекът – физика и духовност“). Умението на отделния човек да коригира съдбата си и с това да влияе върху съдбата на общността, като част от нея, е разгледано чрез поглед върху съдбата на Хитлер – фюрерът на Третия райх, подпалил, разпалил и сам изгорял във Втората световна война. Тук се вижда ясно взаимната зависимост между лична съдба, провидение и световна история (история-теология-окултизъм). (Гл. II. „Историята като съдба или човешка воля“). В следващите три глави – „Учението на Херметизма“, „Будизъм. Поглед отвътре“, „Толтекският нагуализъм“ – се прави обща характеристика на трите учения, изясняват се някои техни същностни черти - преоткрити мъдрости, които звучат особено навременно днес. Тяхното напомняне е крайно полезно за съвременния човек, занемарил духовното си развитие през вековете, и нуждаещ се от подтик за размисли върху този проблем, за предприемане на съответни практически стъпки. Непреходни мъдрости от трите учения са залегнали в основата за създаването на нови подходи за проучване на човешката съдба и история, за осъзнаване на нуждата от непрекъснато развитие, обновление и усъвършенстване на човешкия дух през краткото му пребиваване на Земята, лежат в историята на възгледите за света, в които се проследява естествената връзка, стеснявана и обедняваща през десетилетията, на древния човек с духовните сфери. (Гл. VI – „История на светогледите“). Е. Пенчева констатира, че и за трите светогледни системи изначалните истини за човешката природа и нейните възможности са еднакви. Различно е само представянето им и адаптирането към тях. За херметици, будисти и толтеки духовността е реален факт в историята на човечеството, човешката природа е разум и дух в човешко тяло, където водач и отговорен за човешкото поведение е Разумът.

Изводите и констатациите си авторката обобщава в „Бездуховни в духовността (Вместо заключение). Те са есенцията от всичките ѝ разсъждения, направени в хода на изложението, от нейните интелектуални, емоционални, космополитни и пр. разбирания и настройки. Тук се долавя особено осезателно силното желание (пронизващо цялата книга) на Е. Пенчева читателят да съумее да вникне в изведените в концентриран вид умозаклучения, да ги използва в опознаването и обновяването на собствения Аз и на света около него.

Кой съм аз и защо съм тук, на Земята? Какъв е смисълът на живота? Влияе ли поведението на отделния човек върху хода на събитията и оттук върху съдбата на цялото човечество? Каква е целта и посоката на неговото развитие и т. н., и т. н. На тези и на много други въпроси читателят ще намери авторския вариант на отговор. Обобщен в няколко изречения той е: човекът е на Земята, за да гради и сътворява добро; за да осъзнае взаимната зависимост и взаимодействие между лична съдба-съдба на човечеството-космически ред и еволюция; за да опознае вселенските закони и да развива, обновява и усъвършенства духовността си в съответствие с тях.

В рецензираната книга се засягат интересни въпроси, наболели като злободневни теми в обществено-политическото пространство в регионален и международен мащаб през последното десетилетие на ХХ в. Най-важният от тях – акцент в изследването и във възгледите на автора – е, че глобалните проблеми на човечеството като насилието, престъпленията, гладът, войните, корупцията, отмъщението и др., не могат да бъдат решени от икономиката, философията, ортодоксалната религия и създаваните от тях закони, комисии и пр. Пътят за разрешаването им е трансформацията на обществото като цяло. Тя може да бъде извършена единствено и само чрез духовното развитие на всеки отделен човек (като негов член). Това ще стане, когато индивидът прояви воля сам да предприеме промени („отвътре“) в своя морал и поведение, да поеме лична отговорност за действията си, когато осъзнае, че духовността трябва да стане част от неговото ежедневие, практическа нужда, а не лозунг без съдържание. Само тогава човечеството може да постигне по-високо равнище на духовна зрялост, да преодолее и да не допуска гореспоменатите недъзи в развитието си, да елиминира надделяващите егоизъм, високомерие, омраза, гняв, завист, агресия и др., причини за много конфликти и страдания. Е. Пенчева е твърдо убедена, че възпитанието (и превъзпитанието) в добродетели може да започне само от отделната личност – единственият път за духовна промяна (съзнателна и целенасочена) на цялото човечество. Всички общи подходи (религиозни или партийно-идеологически) за обновление и усъвършенстване на човешкия дух до момента, претърпяват крах. Провалът на социализма е последното доказателство. Заключителната авторова мисъл-прозрение в този смисъл е, че „бъдещето на цивилизацията може да не бъде борба между религии, нито между капитализъм и „некапитализъм“, но със сигурност предстои сблъсък между технократската цивилизация и духовната!“ (с. 208)

В заключение следва да се отбележи, че Историята като съдба е свеж полъх в българската историческа и историко-философска наука с новопоставените въпроси, с новия аспект, от който те се интерпретират. Този приносен сам по себе си факт, може да постави изследването във висините на научното мислене, но може и да го сгромоляса в бездната на невежството. Кое ще надделее?

Дали книгата ще допринесе човекът да възприеме утвърдената от хилядолетията истина, че е духовно същество, което трябва да работи упорито, за да развива, обновява и усъвършенства духовната си същност?

Дали хомо сапиенс ще съумее да проникне в смисъла и значението на личната отговорност в сътворяването и преодоляването на недъзите в общественото развитие, да осъзнае нуждата, че трябва да полага усилия за „одухотворяване“ и на света около себе си?

Дали книгата ще стане ново начало, основа за нов подход към историческите събития, различен от досегашния (или допълващ го), или ще остане една симфония пред глухи - нечута, неразбрана, и най-лошото, отхвърлена от „непробуденото“ човешко съзнание?

Дали мисията ѝ да покаже, че историческата наука не е обикновена фактология в хронология, обоснована само и единствено от икономика, политика и пр. (авторката не отрича тяхната роля), но заедно с тях, и зад тях, зад икономическите, политическите и пр. причини, обуславящи събитията и техните последствия, съществува и друга, невидима и поради това – трудно доловима (от всеки разум) обоснованост? и т. н., и т. н. Все земни въпроси, чиито отговори и реализация зависят изцяло от свободната воля и свободния избор на човека. Изхождайки от тях, Е. Пенчева не натрапва идеите и възгледите си. Тя просто ги поднася с по-пламенна убеденост и с прозиращ копнеж те да бъдат разбрани и приети от по-широк кръг читатели, да спечелят повече съмишленици. Ако това стане, Историята като съдба - първородното от този вид и род в историческата литература отроче – е изпълнила предназначението си. Е. Пенчева е убедена, че така ще бъде. От сърце ѝ пожелаваме – да бъде!

Паша Кишкилова

ЛЮБОМИР ЙОНЧЕВ
(1925-2002)

През юни 2002 г. е починал нашият колега Любомир Йончев – малко преди да навърши 77 години. След пенсионирането си през 1987 г. той рядко минаваше през Института, а и ние, унесени от злобата на деня, рядко се сещахме за него. Дори за смъртта му научихме с неколкомесечно закъснение. Отишъл си беше тихо и скромно – такъв, какъвто го помним от годините съвместна работа в секцията по средновековна история на България. Сега си даваме сметка какво загубихме в негово лице. Но това не е кой знае каква утеха.

Отишъл си беше един от основоположниците, съставителите и редакторите на поредицата „Гръцки извори за българската история“, чието продължение е част от преките ни научни задължения. А през изминалите петнадесет години са съществували възможности за установяване на по-тесни научни контакти, за заздравяване на приемствеността, за школуване при учения, оставил своя отпечатък върху всеки един от предшестващите тонове с подбрани византийски исторически съчинения, представляващи интерес за изследователите на българската средновековна история.

Уви, неосъществени възможности – казус иреалис, ако използваме този термин от граматиката на класическите езици, които Любомир Йончев познаваше и уважаваше. Познаваше и написаното на гръцки и латински през средните векове, но не се изтъкваше с познанията си. Макар че името му ще остане редом с това на Ив. Дуйчев, М. Войнов, П. Тивчев и В. Тъпкова – все изследвачи, преводачи и интерпретатори на класическата и византийската старина. Специалистите по стопанска история и днес прелистват неговата класическа студия за манастирското земевладение в Македония през XIII-XIV в. (публикувана в „Известия на Института за история“, кн. 22, 1972 г.). Още дълго няма да е възможно да се пристъпи към разглеждане на българската история от края на XIII-XIV в. без изследванията на Л. Йончев и неговите преводи и бележки към историята на Йоан Кантакузин и Никифор Григора.

Но с горчивина съзираме, че това не е единствената непоправима загуба, свързана с кончината на нашия колега. Той е бил първият аспирант на Института за история (1950-1954 г.), познавал е хора и събития, които вече започват да се забравят или изопачават в нечии остроумно поднесени спомени. И не само това: той имаше дар слово да разказва за миналото на Института от онези първи години, когато още не са били унищожени корените на българската предвоенна хуманитаристика. Когато в Комисията за събиране и издаване на изворите за българската история редом с Ив. Снегаров са работили учени като Ст. Романски, Д. Дечев и по-младите В. Бешевлиев, Ив. Дуйчев и други, с чиито имена би се гордяла всяка една европейска медиевистична школа.

Да се върнем към тези наистина славни за нашата наука времена е възможно не само посредством живия спомен, но как да заменим разказа на непосредствените участници и свидетели с безличните и понякога откровено манипулирани архивни материали. Уви – за втори път ще използвам това възклицание – една страница от най-ранната история на Института е окончателно затворена и то без да е била прочетена. И така, потокът на времето, за който и Тукидид, и Ана Комнина говорят с такова страхопочитание, отнесе и скри от погледите ни онова, което знаеше и можеше нашият колега Любомир Йончев. И ние останахме за пореден път неми свидетели на този неумолим процес, успокоявайки се може би със законите на природата... За сетен път се потвърди казаното от не един циник, че историята е добра учителка, но хората са небрежни нейни ученици. Какво остава за другите, щом ние, божем историци, така нехаем за това, което безвъзвратно отминава?

Илия Г. Илиев

ВИОЛЕТА ЖАК ЯКОВА-МАРКОВА (1956-2002)

На 12 ноември 2002 г. почина нашата приятелка и колежка Виолета Якова.

Родена на 28 юни 1956 г. в София. Завършва Френската гимназия (1975 г.) и специалност история в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ (1979 г.). След едногодишна следдипломна квалификация в катедра „Нова и най-нова обща история“ в Софийския университет, от 1981 г. е докторант в Института по история при БАН. През 1986 г. защитава дисертация на тема „Социалистическата партия във Франция и кризата на Петата република 1971-1981 г.“ По време на докторантурата специализира във Франция в продължение на една година. От 1986 г. е научен сътрудник в секция „История на света и международните отношения в ново и най-ново време“ в Института по история – БАН.

Научните интереси на Виолета Якова бяха съсредоточени върху историята на съвременна Франция. През 80-те години публикува статии в специализирани списания, някои от които остават недостъпни за широката научна общественост. Автор е на монографията „Социалистическата партия на Франция – от падение до възход. 1971-1981“, която остава непубликувана по финансови причини.

Последният научен проект, върху който Виолета работи съвместно със ст.н.с. I ст. д.и.н. Витка Тошкова и н.с. I ст. д-р Мария Колева, е на тема „Спасяването на българските евреи“.

Дейността на В. Якова включва и научна редакция на няколко книги на издателство „Кама“. Тя водеше лекционни курсове по най-нова българска и обща история в Университета за национално и световно стопанство и в Нов български университет.

Виолета Якова ентусиазирано подкрепяше и участваше в научния живот на секцията. Ще я запомним като добър колега и приятел.

*Секция „История на света
и международните отношения
в ново и най-ново време“*